Keel ja Kirjandus

8-9
2016

Joel Sang
Linnar Priimägi
Martin Ehala
Tiit Hennoste
Mati Hint
Ülo Valk
Kristiina Ross
Arne Merilai
Märt Väljataga
Eva Velsker
Mart Velsker
Marek Tamm
Piret Viires

Filoloogia lagunemine

SISUKORD

JOEL SANG. Laguneb? Ei lagune? 577
LINNAR PRIIMÄGI. Filoloogia, mida enam pole 584
MARTIN EHALA. Refiloloogia ja selle kolm komponenti 601
TIIT HENNOSTE. Filoloogia vabastamine Exceli käest. Kubofuturistliku uusfiloloogia programm 611
MATI HINT. Mõõtmised ei loo teooriat 627
ÜLO VALK. Koost lagunev või uuenev folkloristika? Filoloogilisi vaateid 638
KRISTIINA ROSS. Eesti filoloogia sünd ja kirikulaulude tõlked 652
ARNE MERILAI. Deiktiline lähilugemine 669
MÄRT VÄLJATAGA. Ajast ja arust ehk tempusest ja teadvusest eesti komplementlauses 681
EVA VELSKER, MART VELSKER. Lõunaeesti keele tagasitulek proosasse 699
MAREK TAMM. Tagasipöördumine filoloogia juurde: vaade Ameerikast 714

VÄITEID JA VASTUVÄITEID

PIRET VIIRES. Eesti filoloogia on elus 721

RINGVAADE

PIRET VOOLAID, JOHANNA ROSS. Eesti Kirjandusmuuseumi juhtimisel alustas tegevust Eesti-uuringute Tippkeskus 725

Keel ja Kirjandus

8–9/2016

LIX AASTAKÄIK

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

LAGUNEB? EI LAGUNE?

JOEL SANG

Keele ja Kirjanduse käesolev number võtab vaagida eesti humanitaaria praegust seisu ühe kandi pealt.

Kui vaadata natuke ajas tagasi, siis umbes poole sajandi vältel oli Tartu ülikoolis kindlal positsioonil eriala „eesti filoloogia", mis koondas enda alla nii keeleteaduse, kirjandusteaduse kui ka folkloristika. Sellel erialal õppijaid kutsuti eesti fillideks. Kuigi eesti fillid pidid kolmandal kursusel spetsialiseeruma, läbisid nad üsna mahuka kursuse igas nimetatud distsipliinis. Kui 1958. aastal asutati ajakiri Keel ja Kirjandus, siis määrati ta profiil lähtuvalt sellestsamast arusaamast, et keel, kirjandus ja rahvaluule kuuluvad olemuslikult kokku. Veel 1970. aastatel paistis strukturalismi võidukäigu valguses asi üsna roosiline, nii et võis rääkida humanitaarteaduste integratsioonist: „… ilmne on, et humanitaarteadused on muutunud ning muutunud nii, et nende sisemised seosed ja ühtekuuluvus on pigem tugevnenud kui nõrgenenud" (Hint 1974: 497).

Praeguseks on pilt kardinaalselt muutunud. Ülikoolis on löödud keeleteadus, kirjandusteadus ja folkloristika otsustavalt lahku. Nüüd kuuluvad nad eraldi seisvate instituutide alla, millel pole üksteisega suuremat pistmist. Ka iga distsipliini sees on toimunud killunemine, üha rohkem tegeldakse klassikalise paradigma suhtes perifeersete teemadega. Tuleb endale aru anda, et teaduse hargnemine on üleüldine pidurdamatu protsess ja on mõnel alal veelgi tormilisem. Näiteks kasvas ajavahemikus 1868–1979 matemaatika eriharude arv 38-lt 3400-le (Davis, Hersh 1982: 29–30). Sellisel taustal kerkib küsimus, kas ei kujuta Keel ja Kirjandus endast anakronismi, püüdes kõnealust vald-

konda kuidagi koos hoida. Võitluses tsentrifugaaljõududega on toimetus algatanud temaatilised kaksiknumbrid, mis taotlevad kitsamate spetsialiteetide sidustamist ja suuremat üldistusastet.

Et teha mingi revisjon ja otsida oma eksistentsiaalsele küsimusele vastust, kutsus Keel ja Kirjandus 19. veebruaril 2016 kokku konverentsi „Filoloogia lagunemine", mille viimistletud ettekandeid võib lugeda käesolevas numbris. Kahjuks on siit välja jäänud Marju Lepajõe, kel ei olnud mahti oma sõnavõttu artikliks vormistada. See-eest on tagantjärele diskussiooniga liitunud Linnar Priimägi. Püüame järgnevalt esile tuua osalejate põhiseisukohad. Esimese rühma moodustavad laiema haardega mõtteavaldused, kus on vaatluse all filoloogia olemus ja staatus nii minevikus kui ka tänapäeval.

Linnar Priimäe käsitluses („Filoloogia, mida enam pole") on filoloogiat defineeritud õige avaralt: see on teadus, mis uurib tegelikkuse transformatsiooni tekstiks ja vastupidi. Filoloogia tegeleb kõigega, mille kohta saab midagi öelda, ning on seetõttu universaalne humanitaarteadus. Priimägi vastandab filoloogiat matemaatikale. Matemaatika ei vaja vanu lahendusi, seal on tähtis esimus. Filoloogile on aga klassika ammendamatu varaait ja tõeline filoloog on erudiit. Filoloogia suurkujusid iseloomustavad fundamentaalsed teadmised ja kogemustepagasi kaalukus, mis tagab neile autoriteetsuse ja aristokraatse suveräänsuse. Priimäele on autoriteetideks eelkõige antiikautorid ja Goethe, keda ta korduvalt tsiteerib, aga tunnustust jagub ka Lotmanile.

Kõigest sellest nähtub, et filoloogia parimad päevad on jäänud minevikku: viimati õitses filoloogia semiootika kujul. Tänapäeval on humanitaarteadus muutunud avastusest vormistuseks. Teadustöö väärtust mõõdab nüüd tsitaatide ja viidete arv, kusjuures ei viidata mitte aluslikele autoritele, vaid moemeestele. Filoloogia allakäigu peamine põhjus on humanitaarse üldhariduse hääbumine. (Meil sai see vist alguse nõukogude võimu tulekuga ja on jätkunud pärast taasiseseisvumist uue hooga.) Siiski peavad vähesed alles jäänud filoloogid kõige kiuste täitma oma missiooni: kandma faustlikku vaimu ja hoidma Euroopa ühismälu.

Oma sõnavõtus „Refiloloogia ja selle kolm komponenti" tõdeb **Martin Ehala** filoloogia killustumist ja leiab, et kunagisel kujul ei õnnestu selle ühtsust enam taastada. Laialdane kompetents ja eruditsioon, mis iseloomustas möödunud aegade filolooge, on tänapäeval haruldane. Seetõttu on tänastel spetsialiseerunud humanitaarteadlastel üha vähem öelda midagi, mis läheks ühiskonnale korda.

Filoloogia määratlemisel lähtub Ehala Nietzschest, kes peab normatiivsust distsipliini oluliseks tunnusjooneks: filoloogia on rahvuse juurte, rahvuskeele ja rahvuskirjanduse uurimine pedagoogilise eesmärgiga kujundada rahvuslikku identiteeti. Tänapäeval on rahvusliku identiteedi asemel esikohal ühiskondlik identiteet ja selle kinnitamiseks läheb vaja uut paketti – refiloloogiat. Millised võiksid olla refiloloogia osised? Esiteks peaksid sinna kuuluma kõik valdkonnad, mis tegelevad keelekasutuse uurimisega funktsionaalsest ja kommunikatiivsest küljest – tekstilingvistika, retoorika, diskursuseanalüüs. Refiloloogia teine komponent on humanitaarteadused – refiloloog ei saa olla kitsalt spetsialiseerunud teadlane. Kolmas komponent on eetika. Kokku moodustab see paketi, millele on ühiskondlik tellimus, identiteediloome kõrval saab seda rakendada ka emakeeleõpetajate koolitamisel. Veel on lingvistilistest distsipliinidest väljavaateid keeletehnoloogilistel suundadel,

aga grammatikauurimise valdkonnad, mis domineerisid XX sajandil, peavad Ehala meelest taanduma.

Tiit Hennoste „Filoloogia vabastamine Exceli käest. Kubofuturistliku uusfiloloogia programm" annab linnulennulise ülevaate lingvistika ja kirjandusteaduse arengust XIX sajandist tänapäevani. Sünopsis on usaldusväärne ja seda siin ümber jutustada pole mõtet. Hennoste kriitiline toon on üldiselt õigustatud, eriti looja läinud postmodernismi puhul, mille kütkes on veel mitmedki Eesti kirjandusteadlased. Kergelt ülepakutud on ehk väide, et korpusest lähtumine ja kvantitatiivne analüüs on saanud keeleteaduses normiks. Vaadates Keelele ja Kirjandusele laekuvaid artikleid, seda küll ei tähelda.

Hennoste vastandab kvantitatiivset ja kvalitatiivset analüüsi. Kuid kas ei lähe veelahe keeleteaduses mitte mööda keele ja kõne (pr *langue*/*parole*) piiri, nii et ühele poole jäävad introspektiivsed-intuitiivsed vaatlused ning teisele poole empiirilised uuringud? Esimest suunda esindab viimasel ajal kognitiivne lingvistika, mis meilgi jõudsalt juuri ajab. Perspektiivika uurimismeetodina tõstab Hennoste esile vestlusanalüüsi, mis tõotab olla läbinisti analüütiline: „Ühtlasi on väga oluline mitte „ronida" kõnelejale pähe…." Vestlusanalüüs on Hennoste sõnul ka tõhus vahend kirjandusteoste analüüsimiseks. Näidendite puhul see ilmselt kehtib, aga kuidas on lugu monoloogilise proosaga? Siingi on Hennoste meelest tegemist dialoogiga, kujuteldava dialoogiga autori ja lugeja vahel. Aga selleks, et tabada lugeja imaginaarset kõnevooru, tuleb ikkagi ronida tema pähe.[1]

Mati Hint („Mõõtmised ei loo teooriat") annab ülevaate filoloogia põhikomponendi, keeleteaduse arengust XX sajandil, keskendudes foneetikale ja fonoloogiale. Kuigi viimased on saja aasta jooksul täielikult teisenenud, pole filoloogia arhitektuur kuigivõrd muutunud. Üha rohkem rakendatakse küll kvantitatiivseid meetodeid, mõõtmist ja statistikat, kuid keeleteaduse tuuma moodustavad ikkagi loogilisel deduktsioonil põhinevad teooriad. Keele ja kõne olemuse kontseptsioone ei töötata välja mõõtmistulemuste põhjal, vaid need on intuitiivse mõttetöö viljad. Traditsiooniline filoloogia oli avastav teadus. Kuid nüüd on avastamise ja leiutamise piir hägustumas, sest lisandunud on keeleteaduse tehnoloogilised rakendused (kõnesüntees, kõnetuvastus, keelestatistika jt).

Peale kõne- ja keeletehnoloogia lahkulöömise keeleteadusest on veel teisigi filoloogia fragmenteerumise märke, kas või ilukirjanduse ja sõnaliste tekstide tähtsuse vähenemine. Samas on eesti filoloogia kui rahvuskultuuri ülioluline komponent osa Eesti riigi olemasolu õigustusest. Ja eesti filoloogia käekäik on otseselt seotud Eesti ülikooliga. Traditsiooniliselt tähendas eesti filoloogia keelepool eesti keele kõigi struktuuritasandite tundmist. Filoloogi haridus pidi andma nii tänapäeva eesti kirjakeele, õigekeelsuse ja terminiõpetuse kui ka murrete tundmise. Praegu on aga Tallinna Ülikooli õppekava üsna juhuslik, koostatud käepärast olevate õppejõudude harrastustest lähtudes.

Mati Hindi kriitikale vastab rubriigis „Väiteid ja vastuväiteid" Tallinna Ülikooli eesti kirjanduse professor **Piret Viires**, kuulutades: „Eesti filoloogia on elus!"

[1] Vrd sedastusega kognitiivse lingvistika alalt: „Suhtlusvaldkonnas tuleb välja töötada analoogiline edastatavate infoüksuste ning suhtlusruumi parameetrite ja mõjufaktorite tüpoloogia, samuti nendevaheline korrelatsioon, ehk konkreetselt: käsitus sellest, mis toimub suhtleja „peas"…." (Õim, Koit 2014: 188).

Artiklis „Koost lagunev või uuenev folkloristika? Filoloogilisi vaateid" visandab **Ülo Valk** folkloristika sünniloo ja eritleb ideoloogilisi hoovusi, mis seda suunasid.

Distsipliini kutsus ellu romantismile omane arusaam, et aja jooksul on kaduma läinud inimkonna algne vaimne ühtsus, millest on veel jälgi rahvaluules ja mida õnnestub ehk taastada. Balti provintsides sai folkloristika konkreetsema ülesande: äratada rahvuslik eneseteadvus. Selleks toetuti rahvalaulule ja üritati konstrueerida maarahvale Skandinaavia mõõtu mütoloogiat. Peagi leiti rahvuslusele ka laiem taustsüsteem – soome-ugri ja uurali ühtsus, kust otsida oma juuri.

Folkloristikale on olnud algusest peale omane teatav nostalgiline häälestatus, kinnismõte, et rahvaluule kuldaeg on kauges minevikus. Pärimuskultuuri hääbumise kõrval on nähtud vaimusilmas ka folkloristika väljasuremist. See kartus on alusetu, leiab Valk, viimase aja arengud annavad tunnistust folkloristika institutsionaalse kandepinna tugevnemisest. Tõsi, mõne aja eest seadis postmodernistlik lammutamistuhin kahtluse alla isegi folkloori mõiste, aga tänaseks on kontseptuaalsest hämarolekust välja tuldud. Muutunud on empiirika ja taandumas on pikka aega valitsenud arusaam, et rahvaluulet peab mõistma tekstikogumi või žanrisülemina, mida põlvest põlve edasi pärandatakse. Folkloor pole niivõrd sõnaline materjal, mida kultuuris edasi antakse, kuivõrd tegevus, mille käigus midagi valmib või juba tuttav saab uue ilme. Selle tõdemusega kaugeneb folkloristika filoloogiast, mille keskmes on tekst. Samas pole sidemed päriselt katkenud, sest folkloristikal on ühishuvisid teiste filoloogia alla kuuluvate distsipliinidega, näiteks kognitiivse ja korpuslingvistikaga.

Kristiina Ross („Eesti filoloogia sünd ja kirikulaulude tõlked") vaatleb eesti filoloogia eellugu, vaimuliku kirjavara teedrajavat rolli suutliku kirjakeele kujundamisel.

Kirjalik eesti keel hakkas kujunema XVI sajandi pastorite tõlketegevuse tulemusel. Esialgu tõlgiti kirikulaule nagu proosateksti, tõlked olid kohmakad ja sisult segased sõnasõnalised ümberpanekud. Esimesed säilinud kirikulaulude värsstõlked ilmusid 1656. aasta lauluraamatus. Need on vormilise ja kujundliku külje poolest suur samm edasi, kuid jäid eestikeelsele kogudusele arvatavasti üsna kaugeks. XVII sajandi lõpul tõlkisid noored reformaatorid, põhjaeesti kirjakeele loojad Adrian Virginius ja Johann Hornung nii Vana kui ka Uue Testamendi senisest palju ladusamasse keelde ja hakkasid ka laulutõlkeid eestikeelse kogukonna vajadustele kohandama. Revideeritud tõlgete jõudmist üldisesse kasutusse takistas aga algav Põhjasõda. 1721. aastal andsid pietistid välja lauluraamatu, mis terve eesti kogukonna keeleteadvuses midagi oluliselt muutis ja oli kasutusel ligi poolteist sajandit. Ennekõike oli seal taotluseks lihtsus ja lähenemine rahvakeelele. Samas toodi eesti keelde hulgaliselt saksalaenulisi literatuurseid metafoore, mille ärkamisaegne eesti luule hiljem üle võttis. Isegi Lydia Koidula isamaalisele ülemlaulule „Mu isamaa on minu arm" võib leida lauluraamatust vaimuliku paarilise. „Aga kui XIX sajandi ärkamisaegsete eesti l u u l e t a j a t e kohta ongi esialgu raske öelda, kas nad laenasid oma kujundid kaasaegsest saksa luulest või olid suure osa neist omaks võtnud juba eestikeelsetest kirikulauludest, siis eesti ärkamisaegse luule l u g e j a jaoks tulevad pinnase ettevalmistajana kõne alla ainult needsamad pietistlikud kirikulaulud." Igatahes oli eesti kirjakeel jõudnud tänu saksa pastorite tõlketegevusele XIX sajandiks arengujärku, mis

tegi võimalikuks rahvusromantilise ilukirjanduse sünni ja selle üle arutleva kirjanduskriitika. See tähendas ühtlasi omakeelse eesti filoloogia sündi, tõdeb Ross.

Kui enamik siiani refereeritud autoritest on täheldanud filoloogia fragmenteerumist, siis järgnevad Arne Merilai, Märt Väljataga ning Eva ja Mart Velskri *case study*'d peaksid olema filoloogia kestva ühtsuse kinnituseks, näidates, kuidas on võimalik kasutada lingvistika arsenali kirjandusteose analüüsimisel.

Arne Merilai „Deiktiline lähilugemine" rakendab kirjandusteose analüüsimisel üht keeleteaduse mõistet, seda oluliselt laiendades. Keeleteaduses nimetatakse deiksiseks kõneldu seostamist kõnelemise füüsilise ümbrusega, st viitesuhete võrgustikku, mis seob omavahel diskursuse maailma ja füüsilise kõneolukorra (vt Pajusalu 2009: 184). Deiktiline väljend paigutub mingisse punkti kolme telje suhtes, millel on ühine nullpunkt ehk *origo*. *Origo* on määratud kõneleja ja tema asukohaga ruumis ja ajas. Rollisuhetega seotud deiktikuid nimetatakse isikudeiktikuteks ja nende tüüpilised esindajad on isikulised asesõnad (*mina*, *sina*, *meie*, *teie*, *nemad*). Lisaks avaldub isikudeiksis ka tegusõna isikukategoorias. Ruumilisi suhteid väljendavad ruumideiktikud (*siin*, *seal*, *see*, *too* jne), ajalisi ajadeiktikud (*nüüd*, *praegu*, *täna*, *eile*, *homme* jne). Deiktikud on eelkõige pronoomenid ja adverbid, mille tähenduskirjes sisaldub kõneleja kategooria.

Merilai lennukas käsitluses on aga deiksis – üks tema ammustest lemmikteemadest – kõikehõlmav nähtus, peaaegu kogu keelt ja maailma haarav viitestik. Deiktiliseks nullpunktiks ehk *origo*'ks peab ta lausungit, mitte kõnelejat. Tavapärastele avaldusvormidele lisaks arvab Merilai deiksise alla ka emotsionaalse modaalsuse ehk tundedeiksise, teksti vormiliste üksuste viitamise ette- või tahapoole, sh alg- ja lõppriimi, ehk diskursideiksise, eituse ja antonüümia ehk kontrastideiksise, loodusdeiksise. Merilai läheb veelgi kaugemale, nähes igas sõnas viidet: sõna *puu* on aktiivselt deiktiline, sest ta viitab horisontaalsele mõõtmele, *vihm* omakorda implitseerib langemist ülalt alla. Siin astub Merilai juba kognitiivse lingvistika mängumaale, kus üritatakse kirjeldada kõneleja ja kuulaja maailmateadmust. On selge, et paljude sõnade tähenduskirjes on komponendid SUUND ja LIIKUMINE / PAIGALSEIS. Hea tahtmise korral võib ju seda ka deiksiseks nimetada, seda enam, et on võimalik viidata mitmele analüütilise filosoofia või semantika korüfeele. Kuid nagu ikka vaesub mõiste laienemisel tema sisu.

Märt Väljataga „Ajast ja arust ehk tempusest ja teadvusest eesti komplementlauses" tegeleb samuti deiksisega, täpsemalt deiktilise siirdega. Paljudes keeltes teisendab pealause aja nihutamine minevikku ka kõrvallause aja (seda kutsutakse *consecutio temporum*'iks), mis avaldub komplementlausetes ja eriti selgelt kaudkõnes. Eesti keeles kehtib vastupidine reegel: kõrvallause jääb üldiselt olevikku. Kuid reeglil on ka erandeid ja Väljataga vaatlebki, millest need on tingitud. Kui kõrvallausetes kasutatakse olevikku, siis on tegemist relatiivse tempusega, orienteerumisega mingile kontekstilisele ajahetkele, kui minevikku, siis absoluutse tempusega, keskendumisega lausumishetkele. Kuid ajavalikut mõjutavad muudki tegurid. Väljataga on üles korjanud Wiedemanni tähelepaneku, et kui kõrvallauses kasutatakse preesensit, siis „öeldu paikneb kõneleja ettekujutuses; kui aga öeldut väljendatakse faktina, siis kasutatakse ka eesti keeles preteeriumi", ning jõuab seda Adrian Barentseni toel edasi arendades järeldusele, et kõrvallause aeg sõltub ka pealause

verbi faktiivsusest. Kui pealause öeldiseks on verbid *juhtuma*, *esinema*, *ette tulema*, *sündima*, *olema* minevikus, siis on relatiivne tempus (olevik) kõrvallauses välistatud.

Käsitledes lausungi deiksist, vaatleb Väljataga, kuidas pea- ja kõrvallause on ajaliselt orienteeritud. Pealause deiktiliseks nullpunktiks ehk keskseks orientatsioonipunktiks on selle ütlemishetk. Kõrvallause orientatsioonipunkt, sekundaarne orientatsioonipunkt, on määratud pealause sündmuse või tegevusega. Sellest, kumb neist domineerib, sõltub, kas komplementlauses kasutatakse absoluutset või relatiivset tempust, kas minevikku või olevikku.

Eva ja **Mart Velskri** artikkel „Lõunaeesti keele tagasitulek proosasse" keskendub ülemöödunud sajandivahetuse jutukirjandusele ja teeb sealjuures mitmeid dialektoloogilisi ja sotsiolingvistilisi tähelepanekuid. Kuigi XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses taandus lõunaeesti kirjakeel trükisõnast, kinnitas see samal ajal kanda mitme autori proosateostes. Nii rikastas August Kitzberg oma tegelaskõnet Mulgi, Jaan Lattik Võru ja Ernst Enno Tartu murdega, Hermann Julius Schmalz oli aga läbinisti setukeelne. Sel ajal ilmunud tekstid panid aluse murrete kasutamise printsiipidele hilisemas eesti kirjanduses: murret kasutatakse valdavalt otsekõnes, vahel ka tsitaadina kirjakeelses tekstis; murre annab märku sotsiaalsest staatusest, haridusest ja päritolust; murre seostub mälestusliku häälestusega. Üsna levinud on ka murde kasutamine koomilise efekti saavutamiseks.

Kui Priimäe käsitlus avab filoloogia diakroonilised tagamaad, siis **Marek Tamme** „Tagasipöördumine filoloogia juurde: vaade Ameerikast" pakub siinsele diskussioonile sünkroonilist tausta.

XX sajandil oli filoloogia jäänud ingliskeelses maailmas unarusse, ent 1980. aastatel sai ta seal äkitselt jälle aktuaalseks, kui Paul de Man avaldas artikli „Tagasipöördumine filoloogia juurde". De Man käsitleb filoloogiat kui tekstide lähilugemise meetodit, mis ei hooli kontekstist ja keskendub dekonstruktivismi vaimus tekstide sisemisele ülesehitusele. Filoloogia taassünni motiiviga haakusid mitmed õpetlased, teiste hulgas „uusfiloloogid", kes vastupidiselt de Manile rõhutasid vajadust uurida vanu käsikirju kui terviklikke kultuurinähtusi, pöörates tähelepanu nende materiaalsele iseloomule ja sotsiaalsele toimele. Diskussiooniga filoloogia olemuse ja tuleviku üle on liitunud üha uusi sõnavõtjaid, nii et arutelu kestab tänini. Seejuures mõistab igaüks filoloogiat isemoodi. Välja on pakutud mitmeid filoloogia kaasajastamise programme: „maailmafiloloogia", „postfiloloogia", „disjunktiivne filoloogia", „radikaalne filoloogia", „digifiloloogia" jne.

Mida läbiviidud revisjonist järeldada? Kõigele vaatamata püsib filoloogia korpus veel koos. Keeleteadusest välja kasvanud semiootika on andnud viljakaid siirdeid kirjandusteadusse ja folkloristikasse. Ka sotsiolingvistikal ja kognitiivsel keeleteadusel on naaberdistsipliinidele mõndagi pakkuda. Ent tõsiasi on ka süvenev killustumine ja spetsialiseerumine, mis tähendab seda, et kasvab ahta fookusega publikatsioonide arv, mis on küll laitmatult vormistatud, kuid lähevad korda vaid paarile-kolmele kolleegile. Tunnetusliku väärtusega uurimuste asemele astuvad rakenduslikud näputööd. Öeldu puudutab eeskätt keeleteadust. Kirjandusteaduses ja folkloristikas näib raskuspunkt nihkuvat piirialadele, kus esimene läheb üle kultuuriuuringuteks ja teine etnoloogiaks. Kas neid arenguid tervitada või tõdeda resigneerunult: *Sic transit gloria mundi*, see sõltub juba hindaja meelelaadist.

Kirjandus

Davis, Philip J., Hersh, Reuben 1982. The Mathematical Experience. Boston: Houghton Mifflin Company.

Hint, Mati 1974. Humanitaarteaduste ühtsus – keeleteaduse poolt vaadatuna. – Looming, nr 3, lk 487–505.

Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Õim, Haldur, Koit, Mare 2014. Keele mõistmise modelleerimine arvutil. Semantika, ontoloogia ja sündmuste esitus kahe valdkonna näitel. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 169–194.

FILOLOOGIA, MIDA ENAM POLE

LINNAR PRIIMÄGI

Joel Sang andis mulle üles kirjutada filoloogia hääbest meie nüüdiskultuuris, probleemist, mida olen kahetsedes seiranud, tõdedes, et klassikalise üldhariduse kustudes kaob midagi kallist – vaimumaailm, milles minu põlvkonna humanitaarid on kasvanud ja kodunenud (Priimägi 2010a). Põlvkondade vahetus, paratamatus, öeldakse. X-generatsioonist on saanud Y-generatsioon ja sellest omakorda Z-generatsioon. Rooma tähestik läbi. Kas nüüd peaks algama kõik uuesti, uuel ringil, A-st? Kas peaksime uskuma Vergiliust, kes neljandas ekloogis lubab, et mitmeastmelise allakäigu lõpetab järsk kosmiline pööre ja taastub maailma kuldne algseis? Või on too väärtuslik osa Euroopa vaimukultuurist, mida me südantsoojendavalt nimetame filoloogiaks, juba pöördumatult läinud? Peab tegema inventuuri.

Iroonilis-melanhoolsel Erich Kästneril räägib säärasest „varade ülevaatuse" vajadusest luuletus „Saabumine Itaaliast" (1929): „Nii, olen õnnelikult jälle siin. / Lukk endine, taas astun korterisse… / Kuni ma Pisa torni vaatasin, / on keegi nägu siia murdnud sisse. // Mis omasin, on meelest läinud seni, / pean meenutama, mis mul kõik siin oli…" Mida muud siis meiegi – meenutagem!

Määratlus

Isegi sõnale „filosoofia" andsid stoikud kuus mõtestust, mistõttu defineerigem filoloogia, pööramata tähelepanu segadusele võõrastes peades. **Filoloogia on teadus, mis uurib tegelikkuse transformatsiooni tekstiks ja *vice versa*.** Filoloogia tegeleb sõnastatavusega, tema ese on kõik, mille kohta saab kuidagi midagi ütelda.

Filoloogia eristab tekste ja reaalsust – mitte kui substantsiaalseid antusi, vaid kui funktsionaalseid rolle: ka tekst, millest või mille kohta filoloog teeb uue teksti (tõlke, kommentaari vms), esineb (tekstilise) reaalsusena, tema ajel valmiv uus tekst aga (meta)tekstina. Või kui mõista teksti universaalselt, ükskõik millise tekstuurina, siis saab ka filoloogiat määratleda universaalselt kui **metatekstiteadust**.

Universaalne humanitaarteadus

Kitsamas mõttes tekst, sõnatekst, on filoloogia tuummõiste. Aga filoloogia ei tegele mitte ainult **tekstoloogiaga** kui kirjalike tekstide optimeerimisega, kanoonilise tekstikuju „taastusega" (tegelikult küll konstruktsiooniga) võrdleva **tekstikriitika** abil. Filoloogiat huvitab samavõrd suuline kõne. Niisiis inimese keeleline käitumine üleüldse.

Keelepsühholoogia uurib inimese keelelise käitumise ajendeid ja võimalusi ning on seega filoloogia tähtis abiteadus, millel ilma filoloogiata puuduks igasugune sisu ja mõte.

Filoloogiat huvitab, kuidas inimene tõlgib tegelikkust loomulikku keelde ja tagasi. „Tõlgib" ei tähenda siin filoloogia samastust kitsalt **tõlketeooriaga**, mis uurib seda, kuidas üks loomulikus keeles tekst vahendatakse teise loomulikku keelde, aga tõlketeooria on muidugi filoloogia osa.

Et tegelikkus on väga avar mõiste, hõlmates nii objektiivse kui ka subjektiivse reaalsuse, siis võib filoloogiat pidada **humanitaarseks universaalteaduseks** või **universaalseks humanitaarteaduseks**.

Filoloogiline entsüklopedism

„Ühekülgne haridus pole mingi haridus. Lähtuda tuleb küll ühestainsast punktist, aga minema peab mitmes suunas. Ükskõik, kas ollakse omandanud matemaatiline või filoloogiline või kunstiline haridus, peaasi, et see on olemas; aga haridus ei saa seisneda nendes teadustes üksi. Üksikteadused on nagu meeleorganid, millega me esemeid kaeme… nii on naeruväärne korvata matemaatikaga muid tunnetusviise ja *vice versa*…" ütles Goethe 24. VII 1807 Riemerile.

Filoloogia sündis Aleksandrias universaalteadusena, mis tegeles kõigega – mitte üksnes keele ja kirjandusega, vaid ka astronoomia, meditsiini ja muuga –, kus kasutatakse sõnu, inimkeelt. Museioni raamatukogu, riigipalgaliste teadlaste linnak, töötas nagu teaduste akadeemia. Selle liikmed olid entsüklopedistid: Suetoniuse teatel nimetati esimeseks filoloogiks matemaatik Eratosthenest, kes arvutas välja Trooja sõja lõpuaasta (–1183), maakera suuruse ning joonistas esimese kreeka maailmakaardi; Samothrake Aristarchos, kelle nimi sai „kriitiku" sünonüümiks, konstrueeris koinee loogilise grammatika ja rekonstrueeris tekstide õigsust; Theophrastos, „botaanika isa", koostas ka „Iseloomud", millest uusatika komöödia ammutas oma psühholoogilised tüübid (karakterid) ja millest sai nüüdisaegse imagoloogia (kuvanduse) õppematerjal. Aleksandrias sündis Kallimachosel antiikkirjanduses uut tüüpi, õpetatud luule ning Apollonios Rhodios kirjutas „Argonautika", mille peen psühhologism paneb kohati (vv III 648–651, 766–769) õnnest hõiskama. Kes soovib veel üht piltlikku määratlust: filoloogia tegeleb kõigega, mille kohta Museionis võis leiduda raamat.

Ainult filosoofiat Museionis ei viljeldud – seda asendas edukalt filoloogia kui tõeotsing keeletsi ja keeliti. Hellenistliku müstitsismi või ataraksiaõpetusega polnuks seal ka midagi peale hakata. Hiljem väitis Arnauld, et filoloogia meetod ongi filosoofiline, aga sellesse arutellu laskumata tõdegem, et filoloogiat huvitab filosoofia üksnes kui subjektiivne tegelikkus teksti kujul.

Filoloogia ja semiootika

Filoloogia õitses viimati semiootika (või parem: semioloogia) nime all. Émile Benveniste (1974: 78) sõnastas selle alusliku tõe: „Ühiskonnas käibivaid märke saab täielikult interpreteerida keelemärkide abil, aga mitte vastupidi."

Filoloog Saussure tegeles keelega, filoloog Jakobson keele ja kirjandusega, filoloog Lotman keele, kirjanduse ja kultuuriga. Nad teenisid teadust, ja mitte kui orjad või moonakad, vaid kui suveräänid. Teaduslikku suveräänsust võeti enesestmõistetavusena, millega käsutati eriala vaimupärandit ja millest tulenes mõttevabadus, avastuste sundimatus.

Tartu Riiklikus Ülikoolis kandis seda vaimu veel Lotmani Tartu–Moskva koolkond, selle ammendudes algas filoloogia loojang Eestis. Järelvägi konstrueerib semiootilisi keerdkäike, arvates, et labürint on liiklusvahend.

Filoloogia võttis seitsmest vabakunstist üle **triiviumi**, jättes kvadriiviumi (numbrilised distsipliinid aritmeetika, geomeetria, muusika ning astronoomia) reaalteaduste vallaks. Semiootikud on osutanud, et triiviumi aineid saab vastavusse viia märgisüsteemi kolme dimensiooniga: grammatika = paradigmaatika, loogika = süntagmaatika, retoorika = pragmaatika. Need on ühtlasi filoloogiale huvi pakkuva keele ja tegelikkuse transformatsiooni põhivormid: (1) tekst → tekst (grammatika, paradigmaatika), (2) tekst → tegelikkus (retoorika, pragmaatika), (3) tegelikkus → tekst (loogika, süntagmaatika). Neljanda võimalusega (tegelikkus → tegelikkus) filoloogia ei tegele, jättes selle valdkonna reaalteadustele.

Filoloogia ja matemaatika

Matemaatika ja filoloogia erinevad teineteisest põhimõtteliselt. Esimese perimeeter peab iga teadustööga kasvama: matemaatik ründab oma teaduse piire ega korda enam kunagi tehtud avastusi. Iga järgmine põlvkond – *sit venia verbo* – tallab eelkäijate saavutused jalge alla (Newton: „Kui ma olen näinud kaugemale, siis hiiglaste õlul seistes"). Matemaatika ei vaja vanu lahendusi, seal on tähtis esimuse küsimus (Newton *vs.* Leibniz infinitesimaalarvutuses). Seetõttu on matemaatikas mõtet ka antitsipatsiooni mõistel (Wiener 1969: 17: „Paljud mehed on oma ajast intuitiivselt kaugele ette jõudnud, ja heaks näiteks selle kohta on matemaatiline füüsika. Gibbs tõi tõenäosuse füüsikasse ammu enne, kui oli olemas vastav teooria temale vajalike tõenäosuste kohta"). Filoloogias asendab „antitsipatsiooni" kas „reministsents" või „rekapitulatsioon": meie teadus kohustab meid kõiki eelnenud avastusi teadma ja meenutama. Matemaatiku mälu on protseduuriline, filoloogi oma semantiline. Filoloogias võib teemasid ikka uuesti käsitleda: väsimatu innuga ja kõikuva huviväärsusega arutatakse näiteks, mis asi on müüt – regenereerimaks müüditeadvust. Piibel on filoloogiliselt ammendamatu. Humanitaarid toovad ikka ja jälle – erineva eduga – midagi päevavalgele Goethe „Faustist", matemaatikul aga ei ole Eukleidese „Elementidest" või Newtoni „Loodusfilosoofia matemaatilistest alustest" enam mitte midagi avastada. Reaalteadused arenevad laiuti ka mateeria sügavusse tungides. Humanitaarteadused ja filoloogia kui nende kuninganna arenevad sügavuti ka inimmõtlemise silmapiiri uurides. Matemaatikas on „erudiidi" mõiste naeru-, filoloogias imetlusväärne.

Kui hiinlasest matemaatik kurdab, et ei sobi oma Ameerika töökeskkonda, sest seal tõtatakse aina vahetama paradigmasid ja valitseb uusavastuse sundus – erinevalt tema traditsioonilisest kultuurist, mis väärtustab ühe paradigma maksimaalset ärakasutust (Kaplinski 2016) –, siis on põhjus just selles, et traditsiooniliselt tugineb hiina kultuur humanitaarsele, filoloogilisele haridussüsteemile.

Täppisteaduste ja -seaduste nõue on nende paratamatus. Humanitaarteadustes, sh filoloogias, see ei kehti, siin on tegu loogiliselt keerukamate mõttekonstruktsioonidega, kus järelduste tõsikindlus sõltub eeldustest kaudsemal, aga ikkagi mitte loogikavälisel või -kõrvasel moel. Mood asendada loogika filoloogiateaduses „dekonstruktsiooniga" kujutab endast harimatuse maskeeringut.

Keele- ja kirjasüsteemid on digitaalsed, ühikulised. Sellest tõdemusest sündinud **matemaatiline filoloogia** ulatub keelestatistikast kabalistikani (mida arvuti abil jällegi viljelda ei saa – Baukhage 2005). Ka maia kirja võti leiti matemaatiliselt – kõigepealt dešifreeris Knorozov kalendri. Kuid dešifreeritavuselgi on piir, millest matemaatika üle ei aita. Inkade nöörkirja kombinatoorsed dimensioonid (nööride arv, nööri pikkus, nööri värv, sõlmede hulk, sõlmede koht nööril, sõlmede nööridevaheline kõrvutisus) võimaldavad arutu hulga kombinatsioone. Kiput lugeda oskas vaid see, kes sisu ette teadis.

Filoloog võib tegelda matemaatikaga, ent matemaatiku tegelus filoloogilise ainega jätab pahatihti diletantluse mulje. Viieteistkümnendas Tartu semiootika-köites märgib Juri Lotman (1982: 47) matemaatikute Postnikovi ja Fomenko artikli saateks: „Kahtlusi tekitab oletus, et „sagedamini tsiteeritakse tsiteerijale lähedasi tekste ja kaugemaid tekste tsiteeritakse harvem". 1950. aastate nõukogude kirjandusteaduses erines järsult Tšernõševski ja Dostojevski tsiteeringute sagedus. Kas see tähendab, et ajaline distants nende kirjanike ja tsiteerija vahel oli erinev? Valikuliselt vaatlesime Homjakovi ja Herzeni tekste. Sellest oletusest juhindudes on vahemaa Herzenist XVIII sajandi prantsuse filosoofideni ligikaudu võrdne vahemaaga Homjakovi ja IV–XII sajandi kirikuisade vahel."

Topoloogiliselt peab mõtlema **paleograaf**, tuvastades maia kirjamärkide graafilisi rööbikuid. Kuid matemaatikast ei ole abi määratlemaks isegi kirja suunda Phaistose kettal (nt Dakota härjanahkadele kirjutati spiraalis mõlemat pidi, kas servast keskele või keskelt serva poole).

Iselugu on, et matemaatika oma kõrgeimas arengujärgus transformeerub humanitaarseks (Brouwer „Elu, kunst ja müstika", 1905). Kui termodünaamika teine seadus Boltzmanni sõnastuses ütleb: „Mingi oleku tõenäosuse logaritm sõltub võrdeliselt selle oleku entroopiast," siis peab Spengler (1923: 491) nentima: „Siin omandab iga sõna täieliku ning üksnes sisetundega tabatava, mitte kirjeldatava arusaama loodusest." Kus matemaatika arvudest abstraheerub, aga säilib ükskõik milline loogika, seal kannab sõnadest mõtteni viiv tee filoloogia nime. Arvuti ei mõistaks Boltzmanni.

Filoloogia ning eksegeetika

Eksegeetika on tõlgendus-, väljalugemiskunst. See ei piirdu loomuliku, üldkeelelise, vahetu arusaamaga tekstist, vaid tegeleb alltekstiga. Platon, kes „Riigis" (378 D) taunib kirjanduse amoraalsust, räägib allegooriast: „Jumalate taplused Homerose luules on asjad, mida ei peaks lubama oma riiki ei allegoorilises ega mitteallegoorilises sõnastuses." Eksegeetika algaski Homerose allegoreesi (*ἀλληγορία*) analüüsist (Pergamoni raamatukogu juhataja stoik Krates). Philoni kaudu jõudis see piibli kallale. Origenes sõnastas programmiliselt, et seal, kus pühakirja otsene tähendus on arusaamatu (*ἄλογος*), saladuslik (*μυστικός*) või sobimatu, vääritu (*ἀδύνατος*), sealt tuleb otsida

tagamõtet, allteksti – vaimlist tähendust (*λόγος πνευματικός*), jumalik-endelist (*βαθύτερος*), kõrgemale teispoolsusele viitavat (*ἀναγωγικός*), kujundlikku (*ἀλληγορικός, τροπικός*), ülekantut (*μεταφορικός*), salajast (*κεκρυμμένος*), vihjelist (*τυπικός*).

Esmalt tehtigi vahet üksnes tekstilisel (verbaalsel) ning alltekstilisel mõttel („me kõneleme Jumala saladusse peidetud tarkusest" – 1Ko 2: 7), hiljem need jagunesid erisugustel alustel veel siinpoolseks ja sealpoolseks. Näiteks toora manitseb: „Ära seo kinni härja suud, kui ta pahmast tallab!" **Verbaalne** (siinpoolne tekstiline) tähendus lojusest räägibki. **Moraalse** (siinpoolse alltekstilise) tähenduse sõnastab Paulus (1Ko 9: 9–10): „Kas Jumal hoolitseb härgade eest? Eks ta ütle seda pigem meie pärast? Meie pärast on ju kirjutatud, et kündja peab kündma lootuses ning rehepeksja peksma lootuses, et ta saab sellest osa." – Niisiis, töötegija peab oma töö viljast osa saama. Nagu hiljem võttis põhimõtteks Henry Ford: minu autotehase tööline peab vähemalt nii palju palka saama, et ta ka ise jaksab osta omaenda toodetud auto. **Pneumaatiline** (sealpoolne) tähendus keelab ära võtta lootust tasule taevariigis.

Dante („Convivio" II, 1) esitab teistsuguse eksegeetika, rääkides neljast tõlgendusviisist: otsesest (*litterale*), allegoorilisest (*allegorica*), moraalsest (*morale*) ning anagoogilisest ehk ülemeelelisest (*anagogico, cioè sovrasenso*). **Allegooriline** on Dantel mõistujutu tähendus, **moraalseks** nimetab ta pedagoogilist interpretatsiooni (kui Kristus läks mäkke kirgastuma, võttis ta kaasa vaid kolm apostlit kaheteistkümnest – mis tähendab, et suuri salaasju tuleb toimetada väheste tunnistajatega), **anagoogiline** aga, kui tekstis öeldut käsitatakse kristlike sümbolitena: prohveti sõnu Egiptusest põgenemise kohta, et Juuda sai terveks ja vabaks, tuleb mõista nii, et patuseisundist väljunud hing saab terveks ja vabaks omas väes (*santa e libera in sua potestate*).

Keskajal kujunes välja vaimulik eksegeetiline kvadraat, kus eristatakse esiteks **otsest**, faktilist või „historiaalset", st „loosse endasse puutuvat" tähendust, teiseks **allegoorilist**, millega tagati Vana ning Uue Testamendi tähendusühtsus, kolmandaks **moraalset** („tropoloogilist") ehk käitumisjuhislikku ja neljandaks **anagoogilist** (religioosset-sakramentaalset, ülendavat). Selles võtmes interpreteeris nt Hrabanus Maurus „Jeruusalemma": otseses tähenduses 'maapealne linn', allegoorilises 'kirik', tropoloogilises 'õige hing', anagoogilises 'taevariik' (Gurevitš 1984: 76).

Filoloogia ning etümoloogia

Teksti tegelikkuseks transformatsiooni eksegeetiline meetod seisneb tähenduse väljalugemises, mis on **retseptsiooni**, **retoorika** ja **propaganda** ala. **Etümoloogia**, sama transformatsiooni teine tee, on teksti tähendusse sisselugemise kunst – rekonstruktsioon, millisest tegelikkuse asjaolust sõna on sündinud ja kuidas ta on kujunenud selleks, millena teda kaasajal teatakse ja kasutatakse. Etümoloogia (kr *ἐτυμο-λογία* < *ἔτυμον* 'sõna tegelik tähendus' < *ἐτεόν* 'tegelik, tõeline' < *εἰμί* 'olema') on sõna taandus selleks, mis ta *wirklich gewesen ist* – kui laenata see väljend ajaloolaselt Rankelt.

Etümoloogia taastab sõnataguse tegelikkuse ning osutab sõna tähenduspotentsile. Johannes Joseph Schmidlini prantsuse-saksa sõnastikus (1771/79, jäi pooleli) leidub kuus täpsustavat seletust sõnale *hacher* (< sks *hacken* 'hakkima, raiuma' < lad *ascia* 'kirka, kirves' < kr *ἀξίνη* 'kirves'), sh näiteks tee-

mandilihvimise alal: „Terasest lihvimiskettale noateraga, viiliga või muu riistaga kramme vedama. Teemandipuru (s.o teemanditolm) koguneb lihvimisel nendesse krammidesse ja moodustab justkui viili, mis ketta kiiresti keereldes tema peal olevasse, kokilli kititud ja tinavihiga koormatud kivisse nakkab, seda pisut kulutab ning annab sellele läike, eriti kui kivi (toetades käe kangile, mis kivi kindlalt vastu ketast hoiab) ketta liikumisele vastupidises suunas edasi-tagasi hõõrudes vastu ketast suruda." Sõna saab lihaks!

Keel säilitab sügavaimaid jälgi inimese arengust. Märtsi algul levitas Rein Raud välisuudist, et inimene ei eristanud muistsel ajal sinist värvi. Filoloog ja semiootik Vjatšeslav Ivanov, kes eeldab, et just keele alusel kujuneb ka inimkultuuri sümboolika, märgib: „Kui keeles on sõnu punase kohta, siis on seal kindlasti ka terminid valge (heleda) ja musta (tumeda) jaoks." Semantiliselt aktiivseim tolles ürgses värvus(sõnade) kolmnurgas on punane. Kuid tuvastatud on ka inimkultuure, „milles must ja valge värv ei vastandu mitte punasele, vaid sinisele (ja kollasele), nagu vanas Hiinas". (Ivanov 1983: 10) Kui muiste kulutati hiigelvarandusi hankimaks Afganistanist lasuriiti, siis on küll mõttetu väita, et sinist värvi ei nähtudki.

Keskaja loetumaid autoreid Sevilla Isidorus võttis 600. aasta paiku kokku antiigist säilinud teadmised ja täiendas neid ristiusu klassikutelt saadutega oma entsüklopeedias „Etymologiarum sive originum libri XX". Kümnes raamat algab näitega: „Täiesti õige, et sõnade päritoluga tegelevad filosoofid, sest näiteks inimene saab nime „inimsusest", tark „tarkusest" – esiteks tuleb ju tarkus, alles teisena tark. Ometi seletab mõnel puhul sõna spetsiifilise tähenduse tema algupära, näiteks kui inimese kohta öeldakse *homō* selle järgi, et ta on maamullast tehtu: *ab humō*, ja niisiis teda kutsutakse „inimeseks" täiesti kindlal põhjusel. Selliseid näiteid oleme toonud siin teoses."

Tõepoolest, lad *homō* < *humus* (vrd *humanus*) < kr *ὑω* 'märgama, niisutama'. See ühtib ürgse ettekujutusega, et inimene on sündinud (märjast) maaelemendist; nagu ütleb piibelgi (1Ms 2: 7): „Ja Jehoova Jumal valmistas inimese, kes põrm on, mullast…"

Ent ka ebateaduslikud rahvaetümoloogiad väärivad filoloogi tähelepanu – ja võib-olla eriti just need, sest spetsiifilist kultuuriloolist huvi ei paku mitte üleajaline lingvistiline tõde (ehkki ka see on hädavajalik keeleajalooline teadmine), vaid ebateaduslikud, st raskesti taastatavad arusaamad, mida omal ajal tõeks peeti: mis tähenduses sõna toimis psüühilise tegelikkusena ja võis säärasena mõjutada ka füüsilist tegelikkust. Siin puutub filoloogia kokku **etnoloogia**, **folkloristika** ning **usundilooga**. Ja mille kõigega veel! – „Seejärel rääkis ta väga kiitvalt Karl Schönest, noorest Leipzigi filoloogist, kes olevat kirjutanud töö kostüümidest Euripidese näidendites…" teatab Eckermann 11. II 1831 Goethest.

Filoloogi psühholoogia

Filoloogia ei tõlgi teksti ju mitte ainult füüsiliseks, vaid ka psüühiliseks reaalsuseks. Siin etendab võtmerolli filoloogiline **intuitsioon**, see keelekompetentsi täiendav üldistusvõime, mis avaldub toimetulekus lingvistiliste ülesannetega, alates ristsõnade lahendusest (kus läheb tarvis determinatiivset mõtlemist) kuni maiade kirja dešifreeringuni (kus märkide topoloogilised teisendid nõuavad paleograafilt lisaks ka visuaalset intuitsiooni); alates kapten Granti

pudelipostituse (lünkliku teksti) taastusest kuni oskuseni ära tunda võõrkeelse lause tuumsõna (semantiline „lausemaastik") või koostada belletristikat lugedes ettekujutus autorist kui kirjanikuga mittesamastatavast immanentsest tekstifunktsioonist (Priimägi 2015). (Autorikujundi-teadvuse kadu kroonib kohtukaasus, kus kirjanikust isik – Kaur Kender – pannakse vastutama oma trükitud sõnade eest ja teksti ei käsita ilukirjandusena enam ei lugejad ega kirjanik ise, üksmeelselt nähes selles pelgalt meditsiinilist anamneesi, kirjaniku vaimse tervise seisundi dokumenti, mille alusel ta tuleb kas ravile saata või isoleerida.)

Ja teiseks filoloogi „tegelikkus ↔ tekst"-tõlke suutlikkuse mõõduks on filoloogiline **empaatia**. Toosama, millest räägib Collingwood, et selleta pole taastatav ajalooürikutetagune tegelikkus. Aga empaatilise visioonita ei saa mõista ka näiteks Hegeli „Vaimu fenomenoloogiat" (Priimägi 1990: 3–4). Ilma selleta pole arusaadav ilukirjandus kui selline, sest filoloogiline empaatia pole muud kui intellektuaalne ning emotsionaalne **indutseeritavus**. Belletristiline tegelaskuju ei saa olla psüühiliselt peenem kui tema looja kirjanik. Ega ka mitte psüühiliselt peenem kui tolle lugeja. Ent ilukirjanduslikku lugemisoskust pole loodus kinkinud mitte igaühele ja vaimuvalgustuslik *république des lettres* ei ole mitte demokraatlik, vaid aristokraatlik vabariik.

Filoloogi aristokraatne suveräänsus võimaldab sundimatult, loomuliku keelelise intelligentsuse toel aru saada murdetekstidest. Seal, kus keelekoid otsivad sõnaraamatut ja luupi, kuuleb filoloogiline kõrv keelemuusikat ja tabab tähendusi kontekstuaalselt: „Läksin venda katsumaie, / kas on venda karjapoissi / või oros obosepoissi. / Vend nägi minu tulema. / Vend ai karja kalda'asse, / obosed ai alla orgu" (Tedre 1999: 142).

Teisalt realiseerub filoloogiline vabadus *licentia poetica*'s. Nagu igasugune vabadus, ei kujuta seegi endast anarhiat, vaid pigem tunnetatud paratamatust. Mitte kõike keeleliselt võimalikku ei saa nimetada luulevabaduseks. Sinna viib köielkõnd mööda nähtamatuid, üksnes sisetundega tajutavaid konnotatiivseid ja grammatilisi seoseid. Samuti nagu klaverimängus ei ole vajutus valele klahvile enam mitte improvisatsioon, vaid viga.

Uudissõnadegi juurduvus sõltub nende filoloogilisest adekvaatsusest. Mitte kõik Aaviku evitised ei sobinud meie keele struktuuris oma tähenduspessa.[1] Ei lähe läbi ka kogu „sõnause"-saak (milline värd! – Lennart Meri poleks säärast sallinud).

Filoloog kui teadlane

Kreeka sõnas „filoloogia" tähendab *-logos* keelt, kusjuures „-loogiat" ei saa tõlkida „umbkeelsuseks". Filoloog peab olema suverään ka keele elemendis. Tema teaduslik väärtus sõltub iseenesesse investeeritud ajast, mis suuresti on kulunud keelte õppele. Selgesti sõnastas Goethe kontrastiivse lingvistika põhitõe: kes võõrkeeli ei tunne, ei tea mitte midagi oma emakeelestki. „Võõrkeeli," ütles ta mitmuses. Meil hakkab maad võtma umbkeelsus oma kahes matslikus vormis: eestikeelne umbkeelsus ning eesti-ingliskeelne umbkeelsus.

Filoloog on keelearistokraat. Aga masside ülestõus on alanud, lumpen kehtestab end. Mati Hint (2005): „Eestis pole soome-ugri keelte uurimise pers-

[1] Ühe evitise kordaminekust vt Priimägi 2010b.

pektiiv kaugeltki helge… Sama tuleb väga tungivalt ütelda saksa keele oskuse allakäiku jälgides. Nüüd on võimalik platseeruda eesti keele uurijaks saksa keelt oskamata – nonsenss, mis okupatsiooniaegses [nõukogude] ülikoolis oli välistatud. Eesti ja Läti kuuluvad selgelt saksamõjulisse kultuuriruumi. Ka vene kõrgkultuuril, Peterburi konservatooriumil jne on olnud oma osa moodsa Eesti kujunemises. Ühemõtteline inglise keele eelistamine ähvardab matta kõik eesti kultuuri komponendid pinnalise ameerikaliku massikultuuri alla."

Filo- sõnas „filoloogia" tähendab uudishimu. (Kreeka *φιλέω* tõlgitakse tavaliselt 'armastama', aga esineb Pindarosel ja Herodotosel ka tähenduses 'mingile tegevusele pühenduma'. Sisuliselt on tegu uudishimuga: armastus polegi ju muud – kui kaob uudishimu kellegi või millegi vastu, siis on ka armastus läbi.)

Uudishimu on iga teaduse alus ning algus. Sellest uurivast, uuele avatud vaimuhoiakust võrsub huvi, edasi kriitiline uuring ja viimaks teaduslik tõdemus. Sama rada pidi sünnivad ka filoloogid.

Keel on filoloogi põhimaterjal, tema peamine tööriist aga on mälu. Mälu toore pole mitte keel, vaid kogemus. Montaigne ütles, et ta ei saa vahendatud kogemust lugeda kehvemaks kui vahetut. Filoloogia on vahendatud kogemuste maailm. Sealt kogutakse teadmistepagas ajapikku. Seepärast ei saa põlvkondade väljavahetus filoloogias aset leida „plats puhtaks!" loosungi all. Seda rõhutas Goethe 30. VI 1824 von Müllerile, Coudrayle ja Meyerile: ei saa autoriteetseks pidada väga noori filolooge – alles vähemalt viiekümnesed on siin *patres curiae*. Proovitagu seda tulla ütlema tänapäeval! Mõned parandused, mida noored filoloogiharidusega keeletoimetajad on teinud mu kirjutistesse, pole näidanud muud kui nende hariduse puudulikkust, mida korvab häbematu iseteadvus – ülikoolidiplomiga kinnitatud õigus olla ise rumal ja näidata mind endasugusena. Sellistest vägistaja-toimetajatest pagemaks loobus kunagi ajakirjanduse rostrast deklaratiivselt Jaan Kaplinski.

Kes on filoloog, võib määratleda niihästi abstraktselt kui ka konkreetselt, *per demonstrationem*, näidete abil. La Fontaine avaldas pühendusluuletuses 1687 tunnustust Pierre-Daniel Huet'le kui oma aja suurimale filoloogile, Bayle ülendab kirjas Lamonnoye'le (20. I 1698) suurimaks prantsuse filoloogiks „pärast viimatist tagakiusamist" hugenotliku Sédani akadeemia kreeka keele professori Jacques Du Rondeli, Goethe mainis 19. IV 1824 Eckermannile, et nende aja suurim filoloog on Friedrich August Wolf, „Homerose küsimuse" püstitaja. Aga kes noid tegelasi teab? Filoloogia laiad piirid hõlmavad ka märksa värvikamaid, mitmekülgsemalt tegevaid figuure, kes jätavad varju kitsalt erialainimesed. Kes on Huet teda ülistanud La Fontaine'i, kes on Du Rondel tollesama Bayle'i või kes on Wolf olümposlase Goethe kõrval? Sest noodki olid filoloogid. Kui mina peaksin mõne nimetama, siis viitaksin muude hulgas Mihhail Gasparovile ning Juri Lotmanile (Priimägi 1982). Isiksuse dimensiooni humanitaarteaduslikus mõtlemises ei tohi alahinnata.

Filoloogias, nii nagu humanitaarias üldse, etendab **isiklik autoriteetsus** (*verba magistri!*, *ipse dixit!*) märksa olulisemat osa kui reaalteadustes, kus ainsaks autoriteediks on tulemuste korratavus. Võime sisendada aukartust oma teadmiste täielikkuse ja kogemustepagasi kaalukusega iseloomustab filoloogia suurkujusid. See annab neile eriõiguse, *licentia scientifica*. Luther oma lauakõnedes tsiteerib piiblit peast ja sageli mitte sõna-sõnalt ning asi ei ole mitte niivõrd selles, et tema ise tõlkis pühakirja emakeelde ja võib iga hetk oma tõlke ümber sõnastada. Asi on pigem jumaliku ilmutuse funktsionaal-

suses, mitte formaalsuses, mitte tähenärijalikus pedantismis, mille abil pimedusjüngrid ei suuda esile tuua vähimatki vaimu valgustavat.

Teadus püsib siiski kindlatel alustel. Raudkindlust sisendavad vana, tsaariaegse kooli filoloogid, kelle kirjutistest on tunda vankumatut asjatundmist, lüngatut allikate valdamist ja viimseni vastutust iga oma väite eest. Kõik nende jutt on assertooriline, suverääni õigusega lausuvad nad käsiteldavas küsimuses lõplikku, edasikaebamatut. Isikliku autoriteetsuse tagavad teaduslik kapatsiteet ja teaduslik ausus. Iga nende raamat on usaldusväärne õpik, iga artikkel kui seaduseparagrahv – selline eeskuju sisendab aukartust ka veel tsaariaegse hariduse omandanute käe all õppinute puhul. Kolmanda põlve õpilased juba kaotavad veenvust. Aga nende võidelda on filoloogia edasielu eest.

Aukartusena ilmneb **südametunnistus**. Tänapäeval, kus harimatust enam ei häbeneta, progresseerub teadusliku süüme poroos. Nõnda kaob humanitaarse teadmuse väärtusskaala, autoriteetide hierarhia. Ei ole enam „filoloogia paavsti".

„Tema on ju paavst!" hüüatas mu ladina keele õppejõud Ülo Torpats, kui rääkisin talle, et antikvariaadist õnnestus osta Georgese ladina-saksa sõnastik. Ning Ülo Torpats ise. Õpetas, mis ta õpetas, aga minusse sisendas ta väärtuslikema, mida üks *magister philologiae* võib edasi anda – häbi mitte teada saada, häbi mitte olla teada saanud, kui teist korda küsitakse sedasama. Lotman tunnistas, et mõnikord olnud tal piinlik Puškini ees… Sealtpeale, kus kaob too piinlikkustunne ning uinub faustlik vaim – „meie kirglik intentsioon (*Gerichtetsein*), kolmanda mõõtme paatos" (Spengler 1923: 491) –, sealtpeale sureb filoloogia.

Filoloogia ja humanism

Euroopa põhiväärtused on antiik, kristlus ja faustlik vaim. Rohkem neid ei ole. Ja kui üks ära võtta, kukub kokku meie Euroopa identiteet, tema kultuuriline isedus. Igaühega neist seostub suure filoloogi nimi: **Cicero**, sõna *humanitas* autor; **Erasmus**, kreekakeelse Uue Testamendi kriitilise väljaande toimetaja; **Goethe**, kes Vana Testamendi Iiobist ja renessansiaegsest nigromandist lõi Euroopa Inimese sümbolkuju, Fausti.

Poliitikutel on muidugi oma ilmapilt. Kui Sven Mikser (2016) kuulutab, et on „aeg kaitsta Euroopa väärtusi", siis tõmbun ma valvele. On ka põhjust. Üks tema kolleege näiteks, keegi vabaerakondlane (Kaldma 2016) kirjutab pealkirja all „Euroopa väärtuste kaitsjad peaksid selgeks tegema, mis asjad need Euroopa väärtused on": „Hirmsasti tahetakse kaitsta näiteks kristlikku religiooni. Ohustatud on see ilmselt tõesti, kuid ei kuulu Euroopa väärtuste hulka, pigem vastupidi, Euroopas on au sees ilmalikkus." See sõjakalt lauda löödud postulaat pärineb küll ookeani tagant.

Antiik annab meile oskuse näha ja hinnata, mis suunas Euroopa ühiskond areneb – see on antiigi tähtsaim ning püsivaim roll. Ja kristlus annab meile oidu mõista, mis suunas Euroopa ühiskond arenema ei peaks.

Ameerika ideoloogide ja nende käsikute jutud „euroopalikest väärtustest" („demokraatia", „isikuvabadus", „inimõigused"…) toovad meelde Mephistophelese öeldu (vv 1995–1996): *Denn eben wo Begriffe fehlen, / Da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein* – „Just seal on mõnus tulla sõnadega, / kus mõtet pole

ülepea" (Goethe 1967: 100). Niisuguseid libesõnu (Tõnjanovi ütlus), sääraseid libapoliitikuid paljastada jääb filoloogi kui võitleva humanisti südametunnistusele. Just sellel filoloogilisel ekraanil linastub mõistuse harmagedoon, millest räägib Nietzsche, nentides kokkuvõtteks („Der Wille zur Macht", § 685), et loomuliku valiku printsiip annab inimühiskonnas paraku Darwini kuulutatule vastupidise tulemuse: „just need, kes on tugevaimad ning õnnelikemad, on nõrgad, kui nende vastu tõusevad organiseeritud karjainstinktid, nõrkade pelglikkus, massiline ülekaal."

Minetus

Filoloogiline formalism

Filoloogilise suveräänsuse, üleolekuveendumuse murendus kitsarinnaliseks väikluseks ilmneb sisutu formalismina, kammitseva konventsionaalsusena. Teadus on avastusest muutunud vormistuseks! Uusimal ajal nõuavad pedandid koguni, et raamatuviites oleks ära näidatud ka ISBN – no milleks? Ja nüüd peab isegi illustratsiooni trükiallikat viitama, just nagu kütaks kedagi vajadus üle kontrollida, kas pildil on ikka kujutatud Michelangelo „Taavetit"! Iga kord, kui öeldakse, et mu teksti on raske mahutada väljaande sängimõõtudesse, meenub mulle Beethoveni vastus viiuldajale, kes tuli kurtma, et helilooja sonaati on võimatu viiulil mängida: „Mis läheb mulle korda teie kuradi viiul!"

Selle tulemusel ilmub tonnide kaupa eeskujulikult tabuleeritud kvaasi- või lausa pseudoteaduslikku nonsenssi, mille eest jagatakse doktorikraade ning *asinus asinum gaudet*.

Avastuse peavad asendama viited varem öeldule, iga uut mõtet kahtlustatakse plagiaadiks. Aga mõni idee võib sündida ka omaenese lihtsusest. Leibniz ei pruukinud kahendsüsteemi üle võtta hiinlaste *Yi jing*'ist – binaarsust ei pea laenama Kaug-Idast, see võib loogikul endalgi pähe tulla. Näitelause *Ich habe keine Zeit* puhul ei pea tingimata viitama, et see on võetud Feuchtwangerilt.

Teadus areneb avastuselt avastusele (mitte publikatsioonilt publikatsioonile). Kuidas on juhtunud, et teadustöö, ka filoloogilise teadustöö väärtust mõõdab nüüd tsitaatide ja viidete arv, mis sageli varjab kirjutaja mõttelagedust? Lõin lahti Ero Liiviku (2012) artikli „Usalduse kadu viib ühiskonna küünilise resigneerumiseni". See koosneb üheteistkümnest lõigust. Seitsmest leiame: „Seymour Martin Lipset on öelnud, et", „Wolfgang Streeck väidab, et", „Carl Schmitt on osutanud, et", „Sheldon Wolin on toonud käibele mõiste", „Olukord tuletab meelde Pierre Bourdieu mõtet, et", „Bourdieu on osutanud, et", „Slavoj Žižek on kirjutanud, et"… – toodud nimed pole ju enamat kui Facebooki „laigid".

Idee vaegust varjab viidete rohkus, avastuse puudus on mähitud tsitaatide kassikangasse, just nagu kehtiks reegel, et mida keerukam referaat, seda kõvem teadus. Aastal 2012 avaldas Tallinna Ülikooli kirjastus Lars F. H. Svendseni „Igavuse filosoofia". Avan juhuslikult leheküljed 46–47 ja loen: „Robert Nisbet arvab", „kuulutab Georges Bernanos", „Nietzsche mainib", „Joseph Brodsky kirjutab", „Talking Heads laulab", „Simone Weil süvendab" – no mitte mingit oma panust (ehk ainult see, et Weili tsitaat on väidetuga vastuolus). Ja säärast avaldab ülikooli kirjastus, trükkides „Igavuse filosoofia" kaanele

Düreri „Melanhoolia"… Ideetus, harimatus, kultuuritus on nüüdisteaduse šibolet.

Tsiteeritavusest või õieti viidatusest on tehtud intellektuaalse kaalukuse mõõt. Seetõttu käib teadusmaailmas „laikide" kogumise hoogtöö. Näiteks võin siin osutada Tampere klassikalise kooli ladina keele lektorile Jarkko Vilkkilä-le (Haridus 2011, nr 4, lk 35), kes tsiteerib Mark Fisherit, kes omakorda viitab Frederic Jamesonile. Niisiis: Jamesoni tsiteerib Fisher, keda tsiteerib Vilkkilä, kellele viitan siin mina. Kolmekordne referents, kolm kärbest ühe hoobiga! See meenutab August Jakobsoni muinasjuttu, kus peremees käskis sulast: loputa supikauss sooja veega ning anna koerale, siis loputa külmaga ning anna sandile… Ja säärase loputuse loputuse meetodil saadud sandilakkega lüüakse läikima teadlase maine! Winckelmann ütles niisuguste kohta: *elende Skribenten* (ei ole teost oma silmaga näinud ja kirjutavad teiste pealt maha). Tegema sunnib seda mainedoonorlus: pimesigi viidates mingile autoriteedile omandatakse talt ise autoriteetsus. Odav formalism, mida soodustab ind jahtida just kõige viimatisi allikaid, sest nendel on taga pikem riburada viidetest, viidete viidetest ja viidete viidete… viidetest. Esmaallikaid – *ad fontes!* – enam ei loeta, ei osata. Seetõttu imetletakse ja levitatakse pseudoteaduslikke moevälgatusi („neurolingvistiline programmeerimine", „hübriidsõda", „pildiline pööre"), mis teadusliku mõtte arengu tundjale valmistavad piinlikkust.

Tsiteeringul ja tsiteeringul on siiski vahe: üks on kompliment („laik"), teine aga trepiaste, mida mööda tõustakse teaduses uuele tasemele. Üks on kohapealne edvistus, teine edasiviiv, mõtet virgutav ja taganttõukav. Seda põhimõttelist väärtusvahet statistika ei tee. Mis tõesti mõõdab viiteallika väärtust, on tema ajaproov, olulisuse, produktiivsuse kestus. Aquino Thomas püsib tänapäevani produktiivne (lad *pro-ducere* 'edasi juhtima'), aga kõik need mõnekümne aasta eest nii populaarsed Derridadad ja Lacancanid on lavalt lahkunud. Allikate vanus mõõdab kultuurimälu sügavust: reaalteadustes hinnatakse võimalikult viimatise, *up-to-date*-üllitise referentsi, humanitaarteaduses reedab viidatud allikate „aktuaalsus" vaid õhukest kultuurikihti. Eruditsiooni näitab sügavam vaimukünd, põhjalikum hingekultuur.

Fundamentaalsetel allikatel (nagu piibel või koraan) ning aluslikel autoritel on oma, teksti väljaandeaastast või ilmumispaigast sõltumatu kaanon põhimõttel *sapientibus sat*. Nõnda kujuneb filoloogiline viiteaparaat aristokraatlikuks salakeeleks (nagu rooma ülikud läksid üle kreeka keelele, kui teenijad ruumi sisenesid), mille järgi üksteist ära tuntakse. Iga kristlik haritlane teab, mida tähendab „1Ko 1: 13"; iga antiiki tundev filoloog suudab viite „250 C" järgi Platoni „Phaidroses" lahti lüüa kirjakoha, kus tehakse juttu kaasasündinud iluidee kustumatusest; iga medievist mõistab üheselt lühendit „S.th. II, q. 8, a. 2"; ühelegi frankofiilile ei jää arusaamatuks „Littré *s.v.*". Kes väga soovib, leiab Goethe vestlused WA viiendast osast, ja kes ei soovi, sellele pole ka köite ega lehekülje numbri viitest kasu. Pangem tähele: mida detailsem tsitaat, seda kõrvalisem autor (mõnd viidet on lausa piinlik koostada). Lõpuks aga muudab internet raamatukoguna liigseks kõik bibliograafilised kirjed ning aristokraatliku etiketi „MPL VII: 82 A" asemel piisab plebeilisest lühiühendusest: http://www.documentacatholicaomnia.eu/02m/0240-0320,_Lactantius,_De_Ira_Dei,_MLT.pdf.

Muidugi, inimene võlgneb hariduse ja kultuuri oma eelkäijatele ning peakski üles näitama tänulikkust, meenutades neid. Goethe hoiatab (WA I 42.2: 205): „*Pereant qui ante nos nostra dixerunt!* – Midagi nii imelikku

võiks öelda vaid keegi, kes kujutleb end olevat autohtoonne. See, kes peab auasjaks pärineda arukatest eelkäijatest, möönab neile ometi vähemalt sama palju inimmõistust kui iseendale." Kui küsimusele „kelle õpilane sa oled?" vastatakse anonüümse vaikusega, räägib see õpetaja tühisusest. Sokratese surmamõist oli Aristotelese sõnutsi kuritegu filosoofia vastu. Kas oskame nimetada nüüdismaailmas filoloogi, sõltumatut, suveräänset mõtlejat, kelle kohta saaks sama öelda? Kelle kõrvaldus oleks humanitaarteadusmõrva mõõtu?

Kui ühiskonnast kaob vaimuaristokraatlus, sureb välja ka filoloogia. Jääb institutsionaliseerunud ja formaliseerunud publikatsioonide rohkendus ilma eredate avastusteta, sest avastuskirest ning andumusest pole enam jälgegi. Uute suurte küsimuste puudus pole ju muud kui teadusliku julguse puudus. Maad võtab teaduslik argus (kartus ebaoriginaalsuse paljastuse ees) ja ringkaitse (Goethe: *Wechselnichtigkeit*, vastastikune tühisus), konventsioon ja „kuldse kesktee" mentaliteet. Aga mis tohib teaduses üldse olla „kuldne kesktee"?

Ilu õigsus

Filoloogiline teadvus kätkeb sõnavara kujundlikku potentsiaali, milles säilib denominatsiooni algne, ürgne pildilisus ja mis seega kujutab endast poeetilise kreatiivsuse keeleressurssi. Kuidas seletada välismaalasele, miks „nosida" saab leiba, aga mitte maasikaid, või et „vemmeldama" saab öelda vere kohta, aga „vemmeldas vastu ust" kõlab idiootlikult (vrd „plaksutas ühe käega").

Sama võõrkeeltes. Värvikat näidet pakub Vanemuise viimatise „Aida" lavastuskontseptsiooni vägivaldsus: etiooplaste alistust seal libretos tahtis Madis Nurms päevapoliitiliselt seostada Ukraina sõjaga ja tegi nimitegelasest rahuvõitleja. Tõesti, Verdi ooperi viimane pilt lõpeb Amnerise sooviga elusalt hauda müüritud Radamesile: *Pace, pace!* Seda sõna tuleb siin mõista nagu ladina epitaafil *Requiescat in pace* – eesti „Puhka rahus!", inglise *Rest in peace!* Homonüümia kahes viimati nimetatud keeles ilmneb, kui vaadata muid: antud seoses on õige vene *покой*, mitte *мир*, saksa *Ruhe*, mitte *Frieden*. Schilleri „Don Carloses" (III 8) ütleb markii de Posa kuningas Felipele „surnuaiarahu", *die Ruhe eines Kirchhofs*, otse vastandades seda mõistele *Frieden*, mille sisu nii tema kui ka Schilleri ideaalina pärineb Kanti filosoofilisest projektist „Zum ewigen Frieden" (1795). Lavastuskontseptsioon osutub väärakaks filoloogilise harimatuse tõttu!

Keele kujundlikku potentsiaali realiseerib kirjandus, eeskätt luule. Sedamööda, kuis progresseerub „pildiline afaasia", minetavad sõnad semantilise sügavuse ja tekst lameneb. Just seda näeme taasiseseisvunud Eesti luules, kusjuures poeetilisuse kadu pole mitte autorite esteetiline valik ega halva maitse nakkus, vaid süvenev filoloogiline kuulmispuue ning ühtlasi andetuse *lettre de cachet*. Meie nüüdisluuletajad on halvad, sest nad on kehvad filoloogid!

Aga luulelisus, poeetilisus on üldse kirjanduslikkuse tagatis. Seetõttu ei kohta ka proosas enam ilukirjandust: viimase veerandsajandi romaanidjutustused – täpselt nii nagu luulegi – kujutavad endast halle ajakirjanduslikke tarbetekste, olukirjeldusi, mis ei võimalda kunstispetsiifilist elamust (Priimägi 2014). Siiski annavad kriitikud nende eest auhindu. Ei maksa küll kiruda peeglit, kui lõust viltu. Aga kui viltune lõust paistab kõverpeeglist, siis paistab ta kahekordselt jube.

Tõlke väärtus

Igat emakeelt toidab oma eriline filoloogiline mütseel, mistõttu IX sajandi araabia kirjanik ja filoloog al-Jāḥiẓ pidas tõelise luule tunnuseks tõlkimatust (Graziosi 2014: 209). Meie oleme näinud, kuidas adekvaatselt eestindada saab ka luulet, aga selleks peavad olema kutsutud hiilgava filoloogilise tajuga eesti eurooplased: August Annist, Betti Alver, Georg Meri, Rein Sepp, August Sang, Jaan Kross, Ain Kaalep – kui nimetada üksnes neid esimese suurusjärgu tähti meie tõlkijate plejaadist. Miks pole täna nendele mitte kedagi kõrvale panna?

Tänapäeval laotakse (enamasti ingliskeelsed) sõnad ladusasse eesti grammatikasse, aga pahatihti välgub välja, et tõlkija ei tunne valdkonda, mida tekst käsitleb („Venezia maalikunsti meenutav koloratuur" – Ricketts 2006: 18; „keda kunstnik hüüdis Ludwig XIV, kuna naine meenutas talle Prantsuse Päikesekuningat", „karusnahkne rüü iseloomustab Ristija Johannest" – Weyers 2006: 74, 92), eestindaja ei tea võõrtekstis esinevate sõnade tähendust („riigid, mis kontrollisid ümbrusesse jäävaid põllumajanduslikke maid", jumalanna Inanna kui Uruki „patroon" – McIntosh, Twist 2001: 46–47) ega suuda läbi oma sileda sõnakudumi paista lasta öeldu mõtet („Kiri leiutati Sumeris, mis tähendab, et see hakkas arenedes peegeldama sumeri keelt" – McIntosh, Twist 2001: 47).

Kahvatab arusaam kirjandusklassikast. Eesti Päevaleht hakkas välja andma romaanisarja „Aegumatud armastuslood". Võiks arvata, et „aegumatus" tähendabki üleajalist klassikat. Kuid lugeda pakutakse vaid teise- ja kolmandajärgulisi autoreid, enamasti naiskirjanikke, valdavalt ingliskeelseid. Ei leia me kolmekümne pakutava köite kaanelt ei Longose, ei Dante, ei Stendhali nime. See on meie mentaliteedi angloamerikaniseerumise, lamenemise demonstratsioon!

Nimekultuur

FAUST: *Mis on su nimi?* –
MEPHISTOPHELES: *Väiklane on, näib,*
nii sellel küsida, kes sõnu vihkab,
kel näilikkus nii hinge pihta käib,
kes olemust vaid teada ihkab.

„Faust I", vv 1327–1330

Kultuurimälu on kodeeritud pärisnimedesse. Aga kultuuri kodifitseeriva isikunimevõrgustiku kude on ebaühtlane: isikud, kes seal nominaalselt suhestuvad ning ühenduvad – selle struktuuri elemendid –, on eri valentsiga. Väga kõrge valentsarvuga nimesid kannavad kultuuriloo suurkujud. Valentsarvu kahanemise järjekorras sisenevad kultuuriteadvusse teise-, kolmandajne-järgulised tegelased, kelle kohta luuleloos on olemas isegi oma termin: *poetae minores*. Nende tundmine on erudiitide privileeg. Kuni siis viimaks tulevad need, kelle kohta Vergilius ütleb Dantele (Inf III, 49, 51): *Fama di loro il mondo esser non lassa… / non ragionam di lor, ma guarda e passa*.[2]

[2] Johannes Semperi tõlkes: „Mis nad kord olnud, on kui suitsuvine… / Kuid küllalt! Vaata kord ja mööda mine!" (Alttoa 1962: 431).

1960. aastatel peeti Eesti Televisioonis maha kilb „Naapurivisa", kus eestlaste võistkond andis muusikaküsimusele vastuseks „Bach", mida kohtunik püüdis valeks lugeda, sest ei olnud öeldud, milline Bachidest. Seepeale käratas entsüklopeediliste teadmistega Hardi Tiidus: kui „Bach", siis mõeldakse heliloojana ikka suurt Bachi; ainult kui peetakse silmas mõnd teist, öeldakse ette „Carl Philipp Emanuel" või „Johann Christian". Samamoodi käib „Straussi valss" küll näiteks Johann Strauss *junior*'i valsi „Ilusal sinisel Doonaul" kohta, aga „Radetzky marssi" ei tituleerita „Straussi marsiks", sest selle kirjutas *senior*. Saksa kirjanik „Mann" on kõigepealt Thomas, alles siis Heinrich ja viimaks Klaus. „Lotmaniks" jääb esmajärjekorras siiski Juri Mihhailovitš.

Kultuurimälu kaotus algab nimede hierarhia segiminekust. Pärisnimi muutub indeksmärgist tingmärgiks, signaalist müraks. Viimatise sajandivahetuse künnisel koostasid mitmed väljaanded nimistuid inimkultuurile tähtsaimatest isikutest. LIFE Magazine järjestas 100 tegelast, kes panustasid enim teisel aastatuhandel. Tollase Tallinna Pedagoogikaülikooli tudengikandidaadid andsid sisseastumiseksamil esikümne kohta järgmisi kirjalikke vastuseid: 1. Thomas Alva Edison – üks maailma suurimatest leiutajatest, sakslane, kes avastas elektri; 3. Martin Luther – 1517 Ameerikas tegutsenud Lõuna-Aafrika liider, kes nõudis vabadust mustanahalistele; 4. Galileo Galilei – USA astronoom, kes leiutas pikksilma ja galeidoskoobi; 5. Leonardo da Vinci – XVIII sajandi itaalia kunstnik, „Päevalillede" autor; 6. Isaac Newton – aurumootori leiutaja; 8. Louis Pasteur – naisrevolutsionäär; 9. Charles Darwin – XVIII sajandi ameerika füüsik, Darwini seaduse autor…

Nimi on filoloogia. Ja filoloogiat ei ole ilma kultuurimäluta.

Kultuurimälu

Kui me siin kirjeldatud moel käsitame filoloogiat ja küsime, millest on tingitud tema allakäik, siis selgub vastuseks: *radix omnium malorum* on humanitaarse üldhariduse kadu tänapäeva ühiskonnast. Globaliseeruv tsivilisatsioon ei vaja Euroopa kultuuri.

Vana-Rooma eriti peentel pidudel serveeriti üht kala, aga mitte söögiks. Lauale kanti ta hõbeliual, veel elus, purpurpunane. Ja siis lasti tal aegamisi surra, nautides, kuidas eksoot aeglaselt üha kahvatumaks tõmbub… kuni ta lõplikult hinge heites muutus läbipaistvaks, sulandus liua hõbedasse. Kujundina võiks see kirjeldada filoloogiaga, meie Euroopa kultuurimälu suurima ühisnimetajaga toimuvat. Erutust õigustab tõsiasi, et just ühiskonna murrangulistel perioodidel aktualiseerub mäluvajadus, hakkab helisema alarm, et tuleb päästa oma kultuurkondlik isedus. Tuleb mäletada üle sajandipiiride.

Üheksateistkümnes aastasada vajas oma algusaastatel kaheksateistkümnenda seletavat sõnaraamatut. Selle vajaduse ilmseks väljenduseks sai „Kriitiline ja süstemaatiline õukonnaetiketi sõnaraamat… ehk Endise etiketi ja kommete vaim võrrelduna nüüdisaegsega" (1818), mille koostas hilisema Prantsuse kuninga Louis-Philippe'i kasvatajanna, tänini lastekirjanikuna tuntud krahvinna de Genlis. Ja kahekümnenda sajandi algul ütles vene sümbolistlik luuletaja Blok (2001: 729): „Juba 1901. aasta jaanuar seisis hoopis teise märgi all kui 1900. aasta detsember, kohe sajandi algus oli täis oluliselt uusi endeid ning aimusi."

Mihhail Lifšits (1986: 141) täheldab, et igale ühiskondlikule äkkmuutusele järgneb teatav üleminekuaeg, kus haritud vähemik on veel võimeline ellu kutsuma kõikehõlmavaid süsteeme, tõelisi murrangujärgse ülesehitustöö entsüklopeediaid. Kes on nüüdsed filoloogid-entsüklopedistid Eratosthenes, Isidorus, Suidas,[3] Berchorius, Huet, Diderot, Grimm… Et meie entsüklopeedia olla internet? – Aga internet poleks suutnud koostada Wiedemanni sõnaraamatut!

Filoloogia hoiab Euroopa ühismälu. Veel tunnevad omad üksteist ära augurinaeratuse ja paroolide järgi, teavad peast Caesari „Gallia sõja" alguslauset ning oskavad retsiteerida „Quattuor aetatese" algusridu. Aga neid jääb üha vähemaks ja varsti muutuvad nad mingeiks *lamed vovnik*'uteks (36 üksteisele tundmatuks, enesele teadmatuks ning avalikkusele silmatorkamatuks õiglaseks, kes juudi pärimuse kohaselt on alati olemas, tagades Jumala kohalolu maailmas ning ilmutavad end, kui maailma ähvardab katastroof ja hukk).

Kultuur on saar, mida ümbritseb harimatuse ookean. Kas peaksime filoloogidena võitlema entroopia transgressiooni vastu nagu Faust oma finalistliku maaparanduskavaga (Goethe 1967: 649): „Uut elu näeb neis paigus taevavõlv, / kui koos on töös virk-julge inimpõlv / ja õide puhkeb paradiislik maa. / Las ründab voog – maast võitu ta ei saa."

Või siis tuleks loobuda säärasest prometeilisest utoopiast ja sulguda privaatsesse optimismi, mida jutlustab Candide: „Me peame harima oma aeda."

Solon, kellel ei õnnestunud ateenlasi veenda, et Peisistratose türannia on kurjast, istus täis relvis oma lävele: „Kui teie ei kaitse oma linna, siis mina kaitsen oma kodu." Ja kui talt päriti: „Millele sa loodad?", vastas ta: „Oma vanadusele."

Kirjandus

Alttoa, Villem (koost) 1962. Keskaja ja vararenessansi kirjanduse antoloogia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Baukhage, Manon 2005. Der Bibel-Code. – Peter Moostleitners Magazin P.M., Detsember, lk 35–41.

Benveniste 1974 = Эмиль Бенвенист, Общая лингвистика. Москва: Прогресс.

Blok 2001 = Александр Блок, Поэзия, драмы, проза. Москва: ОЛМА-ПРЕСС.

Goethe, Johann Wolfgang 1967. Faust. Tlk August Sang. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Graziosi, Barbara 2014. Olümpose jumalad. Ajalugu. Tallinn: Imeline Ajalugu.

Gurevitš 1984 = Арон Яковлевич Гуревич, Категории средневековой культуры. Москва: Искусство.

Hint, Mati 2005. Inglise keel haridust ei asenda. – Eesti Päevaleht 19. XII.

Ivanov 1983 = Вяч. Вс. Иванов, Художественное творчество, функциональная асимметрия мозга и образные способности человека. – Труды по знаковым системам XVI. Текст и культура. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 635.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, lk 3–14.

Kaldma, Tarmo 2016. Euroopa väärtuste kaitsjad peaksid selgeks tegema, mis asjad need Euroopa väärtused on. – Delfi 18. III.

[3] Nõnda kutsutakse kokkuleppeliselt „Suda"-nimelise bütsantsi entsüklopeedia võibolla kollektiivset autorit.

Kaplinski, Jaan 2016. Mõni mõte Hiina kultuurist, ideoloogiast, ideaalidest. – Sirp 8. IV.
Lifšits 1986 = Мих. Лифшиц, Собрание сочинений в трех томах, II. Москва: Изобразительное искусство.
Liivik, Ero 2012. Usalduse kadu viib ühiskonna küünilise resigneerumiseni. – Sirp 10. VIII.
Lotman 1982 = Ю. М. Лотман, Редакционное примечание. – Труды по знаковым системам XV. Типология культуры. (Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 576.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
McIntosh, Jane, Twist, Clint 2002. Tsivilisatsioonid. Kümme tuhat aastat ajalugu. Tlk Indrek Rohtmets, Tõnis Värnik. Tallinn: Varrak.
Mikser, Sven 2016. Aeg kaitsta Euroopa väärtusi. – Delfi 5. III.
Priimägi, Linnar 1982. Filoloog loeb luulet. Juri Lotman: „Когда же чорт возьмет тебя!" – Edasi 13. III.
Priimägi, Linnar 1990. Sõna fenomen ja muusika tagasitulek. Hegeli esteetika vaimufenomenoloogilisest tagapõhjast. – Scripta Musicalia, nr 13–14, lk 3–4.
Priimägi, Linnar 2010a. Eurooplase kultuuripõhi. Tallinna standard 2011. Tallinn.
Priimägi, Linnar 2010b. Mis on süüme? – Peep Nemvalts (toim) 2010. Johannes Aavik 130. Konverents „Sada aastat hiljem: keeleuuenduse poolt ja vastu" 20. novembril 2010 Eesti Teaduste Akadeemia saalis Tallinnas Kohtu tn 6. Ettekannete teesid. Johannes Aaviku Selts, lk 9–10.
Priimägi, Linnar 2014. Rääbakad õied. – Sirp 20. V.
Priimägi, Linnar 2015. Vene formalism ning eesti kirjandus. Formalistlik essee. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 33–40.
Ricketts, Melissa 2006. Rembrandt. Suurte kunstnike galerii. *S.l.*: Tarian.
Spengler, Oswald 1923. Der Untergang des Abendlandes, I. Gestalt und Wirklichkeit. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, Oskar Beck.
Tedre, Ülo (toim) 1999. Vana kannel VIII. Jõhvi ja Iisaku regilaulud. Tartu: Eesti Keele Instituut, folkloristika osakond; Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv.
Weyers, Frank 2006. Salvador Dalí. Elu ja looming. Tallinn: Koolibri.
Wiener, Norbert 1969. Inimolendite inimlik kasutamine. Küberneetika ja ühiskond. – Loomingu Raamatukogu, nr 45–47.

Philology that is no more

Keywords: exegesis, etymology, Goethe, Lotman, memory, translation

Here we define „philology" as a discipline studying how reality is transformed into text and *vice versa*. The question of philology is wording, while its object encompasses everything accessible to verbal reference.

Philology belongs to Culture, not to Civilisation. Civilisation consists of knowledge and skills, answering the question „How to do/make it?" Culture consists of norms, orders and prohibitions, of do's and don'ts, answering in the end the question „How to understand it?" Civilisation is developed by sciences, Culture is developed by the humanities. Philology belongs to the humanities, perhaps even, considering its function of studying the relations between text and reality, as a

meta-discipline. The conjecture that the central question of philology is „How to do/make it?" is no less than barbaric.

Despite the globalising Civilisation, Culture will remain local (the Latin colere can, after all, be interpreted as being attached to a concrete plot of land and its deities, i.e. to a cultus). Humanities concepts will keep rooted exactly where they once germinated. „Philology" is a humanities concept born in the European cultural area, thus being Europocentric in nature. „Japanese philology" is a European meta-discipline dealing with Japanese texts. The true sense of philology, its *ἔτυμον*, will however remain rooted in European mentality.

What is the final aim of philology? This is a weighty question asking for a clear answer: The ultimate goal of philology is regeneration of the European collective cultural memory by cultivating intellectual aristocracy, by producing new lamed vovniks to keep and disseminate the basic values of European culture, which are classical antiquity, Christianity and the Faustian spirit. This is indeed an onerous social pedagogical mission of ultimate responsibility, especially under the pressure of the current Great Migration, when we witness how higher education is levelled down to vocational education and hear ever loudening voices claiming that the cultural values of Europe are just tolerance, pluralism and Americanism. Paraphrasing „Tristram Shandy", there is no Northwest passage to the philological world.

Linnar Priimägi (b. 1954), PhD, Tallinn University, Department of Advertising and Image Studies, Associate Professor, tristan@tlu.ee

REFILOLOOGIA JA SELLE KOLM KOMPONENTI

MARTIN EHALA

Filoloogia lagunemine ei ole korduv teema mitte üksnes eesti filoloogias ega Keele ja Kirjanduse veergudel. Nagu Marek Tamm kirjeldab oma ülevaateartiklis „Tagasipöördumine filoloogia juurde: vaade Ameerikast", on sama juhtmotiiv tuntud ka lääne teoreetilises mõtlemises vähemalt möödunud sajandi kaheksakümnendatest aastatest alates, tihedalt seotuna sooviga pöörduda filoloogia juurde tagasi. Aga nii nagu samasse jõkke ei saa astuda kaks korda, pole võimalik tagasi pöörduda ka samasse filoloogiasse.

Nikolai Gogoli romaanis „Surnud hinged" on väga ilus kujund, mis kirjeldab, kuidas mõisasüdamest hargnevad külavaheteed „valgusid igasse ilmakaarde laiali, nagu püütud vähid, kui neid kotist välja puistatakse" (Gogol 2012: 122). Umbes sama on juhtunud ka filoloogia komponentidega, mis samuti on nagu kotist välja puistatud ja valguvad laiali, mitte küll kiiresti, aga järjekindlalt ja just nimelt igasse ilmakaarde. Eks see ole natuke kõhedust tekitav vaatepilt, kui kotist välja puistatud vähid roomama hakkavad – vähid on sõrgadega ja jäsemeid on neil palju. Filoloogia lagunemine võib tekitada veidi sarnast tunnet.

On üsna selge, et filoloogia kotist välja roomanud teadusi ei õnnestu kotti tagasi toppida, ja sellel on mitu põhjust. Esiteks ei ole küsimus ainult keele- ja kirjandusteaduse lahknemises, vaid distsipliine, mis kunagi olid seotud filoloogilise uurimistööga, kuid on nüüd selle seose kaotanud, on rohkem. Teiseks on filoloogia lagunemine kestnud juba väga pikka aega – peaaegu täpselt sada aastat, kui võtta lagunemise algushetkeks sünkroonse keeleteaduse sünd, milleks võib sümboolselt pidada Ferdinand de Saussure'i „Üldkeeleteaduse kursuse" avaldamist 1916. aastal. Ja kolmandaks, filoloogia moodustanud teadused on saja-aastase laialiroomamise jooksul jõudsalt paljunenud, nii et tekib õigustatud kartus, kas nad kõik filoloogia kotti tagasi mahuvadki. Tühi kott ei seisa päris kindlasti püsti, miski peab filoloogia kotti tagasi minema, et see püsti püsiks. Kindlasti ei pea sinna tagasi minema kõik keeleteaduse, kirjandusteaduse, etnoloogia ja ajalooteaduse alldistsipliinid, mis vahepeal on tekkinud, tähtis on, et hõlmatud oleks filoloogilise tegevuse jaoks vajalik osa.

Omaette küsimus on see, kas meil üldse enam on vaja filoloogilist teadustööd – las see filoloogia kott kössitab tühjalt kuskil nurgas, ega teadlastel uurimistööst puudu ole. Filoloogiast välja kasvanud teadused on ju kõik väga elujõulised: teadlased uurivad, avaldavad oma töid ja koolitavad järelkasvu. See aktiivsus on siiski veidi petlik. Humanitaarteadused tõesti liiguvad omasoodu rahulikult edasi, aga olgem ausad, laiemas ühiskondlikus plaanis ei sõltu sellest eriti midagi. Välja arvatud rakendusliku potentsiaaliga teadustes, nagu keeletehnoloogia, keelekorraldus või keeleõppe metoodika, ei leki enamik humanitaarteaduslikust teabest valdkonnast välja, ei pääse mõjutama ühiskonna vaimsust ega selles toimivaid protsesse.

Spetsialiseerumise kasvuga on humanitaarteadlased muutunud üha enam reaalteadlaste sarnaseks – nad teavad üha rohkem üha vähematest asjadest.

Laiahaardeline humanitaarne kompetents ja eruditsioon, mis iseloomustas möödunud aegade filolooge, nagu Wilhelm von Humboldt, Friedrich Schlegel, Friedrich Nietzsche, J. R. R. Tolkien, Juri Lotman jt, on tänapäeva spetsialiseerunud humanitaarteadlaste puhul haruldane. Selle tulemusena on humanitaarteadlastel üha vähem öelda midagi, mis kõnetaks ühiskonda, ja seetõttu pole ka imestada, et mitmel pool maailmas vähendatakse humanitaarteaduste rahastamist ning suletakse või koondatakse väiksemaks õppetoole.

Humanitaarteaduste staatuse alanemine ühiskonnas on selge märk ka filoloogia kriisist. James Turner (2014) väidab, et kuivõrd humanitaarteadused on kaotamas oma tähtsust teaduste reas, on seda enam vaja toetada filoloogilist mõtlemis- ja uurimisviisi, et niisugust suundumust pidurdada. Ja võib-olla tasub sellest kriisist väljapääsu otsida filoloogia ümbermõtestamises – refiloloogias. Järgmine küsimus on, mis see refiloloogia on, millised on ta eesmärgid ja mida ta sisaldab. Käesolev väike arutlus püüab sellel teemal natuke fantaseerida.

Filoloogia olemus

Filoloogia olemus on üsna haaramatu, paljuski seetõttu, et seda on defineeritud kõige erinevamatel viisidel. Loomulikult lubab termini etümoloogia ('sõnaarmastus') äärmiselt laia tõlgendust, piiritledes selle siiski keelega. Donald Maddox (1993: 60–61) tõdeb, et konsensuse puudumine on tingitud „valdkondlikust ebamäärasusest, mis on filoloogiat läbi aegade iseloomustanud. Sest filoloogia on alati olnud kahepaikne, parasiitlik, täitmatu olend, mis buliimilise Graali kuninga kombel elatub teiste erialade õgimisest. Teadlased on teda alati kohelnud nagu mingit *fourre-tout*'d [turukotti – *M. E.*] – lõtva ühendust, mis sageli võtab rahvuslike piiride kuju; nagu laienevat plärakat, mille paradoksaalsel kombel moodustavad need palju selgemini piiritletud valdkonnad, mille ta on ära õginud, nagu ajalooline grammatika, fonoloogia, võrdlev keeleteadus, tekstikriitika, leksikoloogia, dialektoloogia, suulise ja kirjaliku teksti poeetika ja nii edasi. Filoloogial võib tõesti olla sama palju definitsioone, kui palju on erialasid, mille ta suudab alla neelata, või kui palju on filolooge, kelle tegevust kuidagi kirjeldada tuleb." Kui filoloogia kott on olnud nii mitmepalgeline ja ebamäärane, siis tekib paratamatult küsimus, miks ta üldse olemas on. Miks ta nii visalt püsti on püsinud? Kui poleks olnud vajadust sellise kõikemahutava teadusvaldkonna järele, siis poleks see ju üldse tekkinud või oleks juba hääbunud. Järelikult, filoloogial on mingi põhjendus ning selles põhjenduses peitub ka tema olemasolu õigustus.

Selle põhjenduse on minu hinnangul suurepäraselt sõnastanud ligi 150 aastat tagasi Friedrich Nietzsche oma inauguratsiooniloengus, kui ta valiti Baseli ülikooli klassikalise filoloogia erakorraliseks professoriks. Nietzsche alustab filoloogia defineerimisest ja see koosneb tema järgi kolmest komponendist: ajalooteadusest, loodusteadustest ja esteetikast.

Ajalooteadus kuulub filoloogiasse niivõrd, kuivõrd filoloogia „tahab mõista teatud rahvuslike identiteetide[1] ilminguid nende üha uutes vormides, ning

[1] Termin *identiteet* ei olnud Nietzsche ajal kasutusel, see tuli sporaadiliselt kasutusele XX sajandi alguses ja leidis süstemaatilist käsitlust alles Erik Eriksoni töödes XX sajandi keskel. Nietzsche kasutab terminit *Volksindividualität*, mida tolleaegses diskursuses kasu-

valitsevat seaduspära nähtuste põgususe taga" (Nietzsche 1954 [1869]). Teiste sõnadega, ajalooteadus peab aitama filoloogial selgitada rahvusliku omapära tekkimist ja seda, kuidas ajaloo kulgemises on üldinimlikud seaduspärad rahvusliku eripäraga seotud.

Loodusteadused kuuluvad filoloogiasse „sedavõrd, kui nad püüavad aru saada inimese sügavaimast instinktist – keelevõimest" (Nietzsche 1954 [1869]). See määratlus paigutab keeleteaduse justkui loodusteaduste hulka, mis XIX sajandi olukorda arvestades on veidi üllatav. Ma ei suuda hinnata, kas Nietzsche pidas silmas võrdlev-ajaloolist keeleteadust, mida iseloomustab loodusteaduslikult täpne meetod (seda siiski vaid esmasel pealevaatamisel, häälikumuutuste seaduspärade interpreteerimine jätab hulga ruumi fantaasiale), või pigem Wilhelm von Humboldti traditsiooni, mis keskendub sellele, kuidas keelte strukturaalsed iseärasused mõjutavad meie maailmast arusaamise viisi. Võimalik, et mõlemat, sest eks ole filoloogia jaoks oluline mõista niihästi ajaloolisi juuri kui ka keelest tingitud sünkroonseid rahvuslikke eripärasid.

Esteetika kuulub filoloogiasse, „sest see tõstab kõigi ajastute reast esile niinimetatud „klassikalise" ajastu – eesmärgi ja sooviga see unustatud ideaalmaailm välja kaevata ja meie tänapäev klassikalise ja igavikulise peegli ette seada" (Nietzsche 1954 [1869]). Esteetika rõhutamine filoloogia komponendina on märkimisväärne iseäranis seetõttu, et Nietzsche räägib siin klassikalise ajastu ideaalmaailmast, mille mõõdupuuga tänapäeva nähtusi tuleks hinnata. See näib viitavat, et Nietzsche peab normatiivsust filoloogia komponendiks. Minu hinnangul on see filoloogia olemuse mõistmisel kriitilise tähtsusega, sest teadus iseenesest ei tohiks ju olla normatiivne: teadus on tõe tunnetamine ja tõde on selline, nagu ta on, mitte selline, nagu ta olema peaks. Ühesõnaga, normatiivsuse lülitamine teaduslikku paradigmasse toob esile reaalteaduste ning filoloogia ja teiste humanitaar- ning sotsiaalteaduste fundamentaalse erinevuse, nimelt selle, et viimased ei seleta üksnes, mis on ja miks on, vaid võtavad ka seisukoha, kuidas peaks olema. Mis seal salata, sageli lähtuvad ühiskonnateadlased oma seletustes selle kohta, milline maailm on, ettekujutusest, milline maailm peaks olema. Kuigi moraalsed argumendid on piiranud ka loodusteaduste arengut, võimaldab matemaatiline meetod tõestada ka moraalile vastukäivaid tõdesid (mis muidugi võib tõestajale lõppeda tuleriidal). Humanitaar- ja sotsiaalteadustes on see palju keerulisem, sest ümberlükkamatuid tõestusi pole võimalik esitada.

Kolm komponenti – ajalugu, keeleteadus ja esteetika – ei moodustanud ühtset filoloogiat ka 150 aastat tagasi: „Põhjus peitub sellessamas mitmekülgses iseloomus, kontseptuaalse ühtsuse puudumises, mitmekesiste teaduslike tegevuste ebaloomulikus ühendamises, mida hoiab koos üksnes nimetus „filoloogia"." Need eri teadused on filoloogias kokku segatud „nagu võlujook kummalistest sahvtidest, metallidest ja kontidest, kusjuures selles sisaldub veel lisaks kunstiline, esteetilises ja eetilises mõttes imperatiivne element, mis on tema puhtalt teadusliku käitumisega muret tekitavas vastuolus" (Nietzsche 1954 [1869]). Juhin tähelepanu, et mõlemad, nii Nietzsche kui ka ülaltsiteeritud Maddox, kuigi filoloogid, väljendavad sõnavalikuga kerget põlgust filoloogia olemusliku heterogeensuse suhtes.

---

tati *Volksgeist*'i ja *Volksseele* sünonüümina ja mis minu hinnangul kattub suuresti rahvusidentiteedi mõistega tänapäeval.

Ja taas oleme küsimuse juures, milleks see filoloogia: mis on tema olemasolu põhjendus, kui tema osad ei kõlksu kokku ning on omavahel kontseptuaalses vastuolus? Võib-olla pakub seletuse Nietzsche hinnang, et „filoloogia on olnud algusest peale ja igal ajastul ka pedagoogika. Pedagoogilisest vaatenurgast lähtudes tehti valik kõige uurimisväärsematest ja hariduslikult kõige kasulikumatest elementidest" (Nietzsche 1954 [1869]). Pedagoogika ülesanne, teadagi, on uute ühiskonnaliikmete sotsialiseerimine, st nende kurssi viimine ühiskonnas kehtivate normide ja hinnangutega selle kohta, mis on maailm, mis on ühiskond ja kuidas inimene seal käituma peaks. Ja mitte üksnes kurssi viimine – pedagoogika ülesanne on ka kindlustada, et õppijad need normid ja hinnangud omaks võtaksid. Seega, kui filoloogial on pedagoogiline iseloom, siis peabki ta olema normatiivne, st ühendama tegelikkuse uurimise teoretiseerimisega selle üle, mismoodi tegelikkus olema peaks.

Pedagoogiline eesmärgiseade põhjendab seega filoloogia eklektilist olemust: uurimine ja teoretiseerimine lähtub teatud eetilistest ja esteetilistest ideaalidest, ning uurimise eesmärk on näidata, kuidas reaalsus nendega suhestub. Selle uurimisse on põhimõtteliselt kaasatud kõik teadused ja meetodid, mis eesmärgi saavutamisele kuidagi kaasa aitavad. Selline funktsionaal-pragmaatiline lähenemine on kindlasti olnud üks põhjusi, miks filoloogia komponendid on läbi aegade olnud ühendatud Nietzsche mainitud võlujoogiks, milles teaduslik meetod ja eetilised imperatiivid on „muret tekitavas vastuolus". Seega, filoloogia ei ole puhas teadus maailma tõdede selgitamiseks, vaid normatiivne teadus, mis on alati olnud suunatud teatud ühiskondlike ülesannete lahendamisele ja eesmärkide saavutamisele.

Samas kurtis Nietzsche 1954 ([1869]) juba poolteist sajandit tagasi, et vaatamata filoloogia kõrgele arengule „on maad võtnud üleüldine otsustuste ebamäärasus, ja seetõttu läbiv loidus filoloogiliste probleemidega tegelemises". Minu hinnangul mõtleb Nietzsche siin normatiivse otsustuse ebamäärastumist – teiste sõnadega eetilise, esteetilise ja pedagoogilise otsustuse nüristumist. Ja kui see nii on, siis on kahtlemata tegu jätkuva ning süveneva protsessiga, üha olulisema põhjusega, miks filoloogia kellelegi korda ei lähe: kui pole vajadust normatiivse ideaali järele, siis pole ka vajadust teaduse või valdkonna järele, mis seda ideaali taga ajab.

Nimetatud asjaolu kasutavad ära paljud filoloogia vaenlased. Ühtede jaoks on filoloogid lihtsalt raamatukoid, „kes kümme korda läbi nämmutatud kirjavara üheteistkümnendat korda ette võtavad ja läbi mäluvad" (Nietzsche 1954 [1869]). Kuid nende jaoks pole filoloogia midagi ohtlikku, vaid üksnes ohutu ja kasutu ajaraisk. Teisest küljest aga „elab lausa karm ja taltsutamatu viha filoloogia vastu kõikjal seal, kus kardetakse ideaali kui sellist, kus kaasaegne inimene õnnelikus eneseimetluses omaenda jalge ette põrmu langeb, kus helleenlust peetakse vananenud ja seetõttu täiesti kasutuks vaatenurgaks". Nietzsche klassikalise filoloogina keskendub hellenismile kui ideaalile, kuid põhimõtteliselt on filoloogia tuum iga rahva ja iga keele muinasaja uurimine eesmärgiga seada esteetilisi ja eetilisi ideaale kaasaja ühiskonnale.

Kui filoloogia olemus Nietzsche järgi kokku võtta, võime tõdeda, et filoloogia on olnud rahvuse juurte, rahvuskeele ja rahvuskirjanduse uurimine pedagoogilise eesmärgiga kujundada ja arendada rahvuslikku identiteeti. Filoloogide leegionid on alati leidnud rakendust üldhariduskooli emakeele ja kirjanduse õpetajatena. Pole vähimatki kahtlust, et see traditsioon jätkub, vaa-

tamata asjaolule, et filoloogia ise on kriisis. Emakeeleõpetajate ettevalmistus on siiani ülekaalukalt filoloogiline, isegi kui filoloogia komponendid on igasse ilmakaarde laiali valgunud nagu püütud vähid, kui neid kotist välja puistatakse. Sellest eesmärgist tulekski lähtuda refiloloogia defineerimisel.

Refiloloogia vajalikkusest

Refiloloogia on hädas sama probleemiga, mis on painanud filoloogiat vähemalt alates Nietzsche aegadest ja mis on ka kogu meie õhtumaa ja valgustusideoloogia häda – normatiivse otsustuse ebamäärastumine.

Ei ole kahtlust, et valgustusideaalid toidavad loomingulisust, innustavad inimest jätma kuulekust jumala vastu ning üldisemalt mässama moraalinormide ja autoriteetide vastu. Seda tehes vabastab inimene oma uuenduslikkuse ja loomingulisuse, mis on iseenesest ju kogu progressi alus. Nii kasutab loomingulisus üldist moraalinormide raamistikku ja ühiskonna ahistavat strukturaalsust kütusena. Nietzsche *Übermensch* on mõnes mõttes just sellise end moraalist kõrgemale seadva uue moraalsuse väljendus. Kuid pandagu tähele, et Nietzsche eetika ei tähenda kaugeltki tänapäevase „üliinimese" eetikat, kes vastustab norme selleks, et ühiskond tema hedonistlikule ja enesekesksele oleskelule hinnangut ei saaks anda. Nietzsche moraalifilosoofia lähtub klassikalistest õilsatest väärtustest, enese piiramisest ja vastutuse võtmisest (vt Leiter 2015).

Seega vajab inimene niihästi struktureerivat normatiivsust, et olla võimeline püsivaks tööks ja koostööks, kui ka ühiskondlike normide pidevat ületamist, et teha midagi uut. Kogu valgustusjärgne õhtumaade ajalugu on suurepärane näide sellest, kuidas valgustuse leek on toitnud end normatiivsuse küünlast, seda tasapisi kahandades. Nii on valgustus iga põlvkonnaga õõnestanud omaenese allikat – iga põlvkonnaga on jäänud alles üha vähem sellest normatiivsest raamistikust, mille vastu mässata ja millest tõukuda.

Vastus küsimusele, kas refiloloogial on õigustust ja elulootust, sõltub niisiis sellest, kuidas areneb lääne ühiskond. Kas suund sotsiaalsele anoomiale, normide puudumisele, jätkub või mitte? Vastamise teeb keeruliseks ka asjaolu, et me ei tea, kas anoomia ongi inimkonna moraalse arengu suund, milles lääs on esirinnas, või on tegemist lääne moraalse kollapsiga, millele järgneb uus normatiivsus.

Mulle tundub, et sotsiaalne anoomia ei ole jätkusuutlik, või on jätkusuutlik vaid totalitaarses jälgimisühiskonnas, kus riik sekkub otsekohe, kui kellegi tegevus mingil viisil hakkab kahjustama teiste tegevust. Aga kui ühiskonna liikmed ei jaga ühiseid väärtusi, siis ei saa keegi midagi hinnangulist öelda, ilma et mõni teine ei võiks seda võtta rünnakuna oma tõekspidamiste vastu – ühesõnaga, anoomilises ühiskonnas pole sõnavabadus võimalik (vt Ehala 2016). Kui me ei soovi sellist ühiskonda, on refiloloogia vajalik, praegu ilmselt rohkemgi kui varem.

Sest filoloogia põhieesmärk – uurida rahvuslikku karakterit – on ajakohane ka tänapäeval, kuigi praegu väärtustatakse pigem variatiivsust ja ülimat mitmekesisust kui rahvusliku ühtsuse loomist. Sellegipoolest on küsimus identiteedi konstrueerimisest aktuaalne ja selle uurimine jätkuvalt seotud keele ja kirjandusega, sest kõik identiteedid konstrueeritakse keele vahendu-

sel ja kõik identiteedid kannavad oma tuumväärtused üle lugudesse ja narratiividesse (vt Somers 1994), millest omakorda tuleneb, et kirjandus on jätkuvalt identiteediloome keskne instrument.

Refiloloogia peab puhastama filoloogia tolmust, ajalooliste ürikute uurimisest eesmärgiga luua müütide ja iidsete juurte põhjal rahvust (nagu ütles kord Georg Julius Schultz-Bertram: „Anname rahvale eepose ja ajaloo ja kõik on võidetud", tsiteeritud Pärnik 2006: 115). Rahvused on loodud ja kõik on võidetud „niikuinii". Samas toimub rahvuse pidev taasloomine – rekreatsioon, kui kasutada seda võõrsõna veidi väljaspool tema tavalist jõusaalikonteksti. Selle rekreatsiooniga peakski uuenenud filoloogia – refiloloogia – tegelema, isegi juhul, kui praeguse rahvusloome eesmärgiks on ühtsuse leidmine usus diversiteedi rikastavasse mõjusse.

Siit kerkib kohe järgmine küsimus: millised teadusharud peaksid refiloloogiasse kuuluma, mis oleksid selle kolm komponenti? Kui refiloloogia eesmärk on ühiskonna kollektiivse identiteedi taasloomine, siis peavad temasse kindlasti kuuluma kõik valdkonnad, mis tegelevad keelekasutuse uurimisega funktsionaalsest ja kommunikatiivsest küljest: tekstilingvistika, retoorika, diskursuseanalüüs. Nende valdkondade teadmus on vajalik mõistmaks, kuidas toimib identiteediloome, ja ka seetõttu, et kriitiline meediakirjaoskus on tänapäeval hädavajalik hariduse osa, et õpilased ja ühiskond suudaksid propagandast ja identiteedipoliitikast tiines meedias orienteeruda. See kokku peaks moodustama refiloloogia esimese komponendi.

Tahan rõhutada, et kuigi igasugune identiteediloome on oma olemuselt propaganda, tuleb selle mehhanisme siiski mõista, et saaksime sellega praktiliselt tegeleda, propagandast läbi näha ning oma kaalutud otsuseid teha. Sest refiloloogia eesmärk ei ole indoktrineerimine mingisse ühte ideoloogiasse kõiki teisi kinni keerates, vaid see peab olema teadus sellest, kuidas luua ideoloogiaid, mis on teistega konkurentsivõimelised ja suudavad pakkuda inimesele tähendusrikast ja rahuldavat kollektiivset identiteeti. Ühesõnaga, refiloloogia esimene komponent peab suutma tegeleda niihästi praktilise ideoloogilise loominguga kui ka sellesama tegevuse metatasandil analüüsimisega üldinimlike, jumalike ja eetiliste väärtuste kontekstis, et tõmmata pidurit, kui kuskil hakatakse konstrueerima ideoloogiat, mis õigustab põhjendamatut diskrimineerimist ja vägivalda mingite rühmade suhtes.

Keelekasutust uurivad keeleteaduse suunad peaksid niisiis kindlasti kuuluma refiloloogiasse. Suur osa muud lingvistikat ei puuduta refiloloogiat ja sellel võiks lasta rahulikult areneda oma loogika järgi. See osa lingvistikast, mis integreerub loodusteaduste või informaatikaga, hakkab tõenäoliselt üha enam reaalselt panustama tehnoloogia arengusse. Klassikalised grammatikauurimise valdkonnad, mis on domineerinud strukturaalses lingvistikas XX sajandi jooksul, hakkavad ilmselt mõju kaotama, nii kurb kui see ka pole. Chomsky generatiivne grammatika on siin kõige parem näide: see tuli keeleteadusse komeedina, luues illusiooni võimalusest konstrueerida töötav keelekompetentsi mudel, praktikas aga osutus suuresti klaaspärlimänguks, millel puudub reaalne rakenduslik väljund isegi kõnetuvastuse ja kõnesünteesi arendamisse, rääkimata keelepädevuse modelleerimisest tehisintellekti osana. Samas on ebaõiglane Chomsky panust eitada – teaduslik diskussioon on protsess, ja selle protsessi osana, sammuna teadusliku mõtte edenemises on tema teoorial vaieldamatult kaalukas koht teaduse ajaloos.

Refiloloogia teine komponent on humanitaarteadused. Humanitaarteaduste all mõtlen ma siinkohal teadusi, kus teaduslik tõestus on põhimõtteliselt võimatu ja kus uus teadmine luuakse andmete interpreteerimise teel. Interpreteeriva iseloomu tõttu ei teki humanitaarteadustes teadmise akumuleerumist ega sirgjoonelist progressi: kõik, mida öeldakse, on mõnel varasemal perioodil juba öeldud ning humanitaarteadlase ülesanne on lihtsalt öelda õigeid asju õigel ajal, st seda, mis antud ajaloolises hetkes on vajalik, et luua inimväärset ühiskondlikku ja kultuurilist ruumi. Nii on filoloogia nagu pidev taaskasutus, ja sellepärast olekski ta õige nimi refiloloogia.

Taaskasutusele on tüüpiline, et eesmärk pühitseb vahendi – ei ole tähtis, et tšello on tehtud vanast suusast ja plastkanistrist, peaasi, et sellel saab mängida. Samasugune lähenemine peab iseloomustama ka refiloloogi – ta peab üles korjama kõik, mis võib vähimalgi määral kasulik olla, ja nende käepäraste vahenditega üles ehitama selle, mille poole ta püüdleb, mis tähendab, et refiloloog ei saa olla kitsa spetsialiseerumisega teadlane. Ta vajab laia humanitaarteaduslikku haaret ja eruditsiooni nii viimase aja teaduslikes uurimustes kui ka klassikute töödes.

Refiloloogia kolmas komponent on eetika, mis tuleneb refiloloogia eesmärgist kõnetada inimesi inimeseksolemise põhiliste imperatiivide seisukohalt – pakkuda suunda, eesmärki ja olemisele mõtet. Kui filoloogia lõi seda eesmärki täites rahvuslikku identiteeti, siis refiloloogia ülesanne on luua ühiskondlikku identiteeti. Põhimõtteliselt ei ole rahvuslikul ja ühiskondlikul identiteedil olemuslikku vahet, kuid paraku mõistetakse r a h v u s l i k u i d e n t i t e e d i all sageli kitsalt etnilist identiteeti, samal ajal kui tänapäeva ühiskond on multietniline ja vajab ka ühendavat identiteeti. Funktsioonilt on rahvuslik ja ühiskondlik identiteet aga samased – mõlemad pakuvad ühiskonna liikmetele ühiste väärtuste raamistiku. Kui rahvusliku identiteedi puhul rõhutatakse enamasti ajaloolist ühtekuuluvust ja ühist päritolu, siis ühiskondliku identiteedi puhul peaks fookus olema kaasajas ja rõhutama ühist saatust praegusel momendil ning ühiseid eesmärke lähemas tulevikus.

Mida teha?

Loomulikult ei ole refiloloogia midagi olemuslikult uut, vaid püüe filoloogiat natuke tuunida, lähtudes infoajastu nõuetest ja tingimustest. Tõenäoliselt on refiloloogia filoloogia kõrval kogu aeg olemas olnud, sellest annavad tunnistust nii mõnedki tähelepanuväärsed tööd, näiteks Lennart Meri „Hõbevalgem", Kalevi Wiigi „Eurooplaste juured", Hasso Krulli „Loomise mõnu ja kiri", Enn Haabsaare „Soome-ugri saamine", Valdur Mikita „Metsik lingvistika", „Lingvistiline mets" ja „Lindvistika", Margus Oti „Vägi. Väekirjad I" ja võib-olla veel mõned. Kõik nad kasutavad filoloogilisi ja/või laiemalt humanitaarteaduslikke meetodeid ja esitavad teooriaid, mis seostuvad identiteediloomega.

Samas iseloomustab neid töid ka asjaolu, et tänapäeva keeleteadlased, kirjandusteadlased, etnograafid, arheoloogid jt peavoolu teaduse esindajad ei ole neid võtnud ülearu tõsiselt. Ja paljuski õigusega, sest mainitud teosed interpreteerivad fakte liiga vabalt või teevad järeldusi, mis loogika seaduste alusel ei saa tuleneda eeldustest, mille põhjal „järeldusi" tehti. Samas on andmete vaba interpretatsioon neis töödes otseselt identiteediloome teenistuses.

Muidugi oleks ideaalne, kui kaasahaarav identiteediloome järgiks loogikareegleid ja oleks järelduste tegemisel vaoshoitud – see annaks talle palju tugevama põhjendatuse. Kuid mitte teaduslik loogika, vaid autorite võime kõnetada lugejat on ilmselt peamine põhjus, miks ülalloetletud töid armastatakse. Lugemisest saadava emotsiooni nimel on lugeja valmis tegema teaduslikkuses järeleandmisi, nii häiriv kui see tõsiteadlastele ka ei ole.

Olgu teaduslik või ebateaduslik, kummalgi juhul ei tohi identiteediloome minna vastuollu eetiliste põhiväärtustega ega aukartusega elu ees üldisemalt. Sest kujutage ette, kui keegi täiesti loogiliselt korrektselt ja teaduslikult tõestatavatele faktidele tuginedes looks teooria, mis õigustaks näiteks genotsiidi. On raske kujutleda, et selline teooria tuleks vaieldamatu teaduslikkuse tõttu õigeks tunnistada. Sellise lähenemise võimatus iseenesest on parim tõestus, et normatiivsus on humanitaar- ja sotsiaalteaduste lahutamatu komponent. Et see muret tekitav vastuolu filoloogia teadusliku iseloomu ja tema esteetilises ja eetilises mõttes imperatiivse elemendiga, mida Nietzsche mainib, ei ole tegelikult muret tekitav, vaid paratamatu ja õigustatud.

Seega võib öelda, et filoloogiline tegevus ei ole kunagi olnud teaduslik, tõestuspõhine tegevus, vaid pigem veenmistöö autori ideoloogilise sõnumi toetuseks. Vast on liiga läbinähtav ideoloogilisus olnud põhjuseks, miks refiloloogia on jäänud väljapoole humanitaarteaduslikku paradigmat: humanitaarteadlased (sh filoloogid) pole suutnud leppida mõttega, et nad on oma olemuselt ideoloogiatöötajad.

Võõristus tegevuse ideoloogilisuse suhtes ongi võib-olla põhjus, miks humanitaarteadlased ronivad üha kõrgemale elevandiluutorni ja tegelevad asjadega, mis lähevad korda üha väiksemale hulgale inimestele. Nii kaotavad nad järjekindlalt oma positsiooni ühiskonnas ja seeläbi ka teaduses – erinevalt ärkamisajast ei paku nad enam ideid, mis leviks viiruslikult, nad töötavad kitsas akadeemilise tunnustuse raamistikus, milles kolleegide antud hinnangud (viitamiste ja eelretsenseerimiste kaudu) kaaluvad edukuse juures kõige rohkem. Ühesõnaga, filoloogid ja humanitaarteadlased on omaks võtnud reaalteaduste mõõdupuud ja püüavad mängida reaalteaduste reeglite järgi. Kahtlemata on mõnes filoloogiast eraldunud teadusharus, eeskätt mitmesugustes lingvistilistes distsipliinides selline valik viljakas, ja nende valdkondade viimase aja areng näibki viitavat kokkukasvamisele reaal- ja/või infoteadustega. Sellel suunal nad peaksidki jätkama ja mitte tagasi vaatama filoloogia või refiloloogia suunas.

Kuid suuremas osas filoloogiast ja humanitaarteadustest ei toimu teadmiste akumuleerumist nagu reaalteadustes, mistõttu ei ole ka võimalik minna järjest kitsamas valdkonnas järjest sügavamale. Selliste valdkondade teadustöö põhirõhk on interpreteerimisel. Interpretatsiooni väärtus sõltub sellest, kuivõrd see läheb korda ühiskonnale, kas ta mõjutab ühiskonna enesetunnetust või olukorrast arusaamist. Interpreteeriva uurimistööga tegelevad filoloogid peaksid tõsiselt mõtlema sellele, et vähemalt osaliselt loobuda akadeemilisest tunnustamis- ja viitamisringist ning hakata oma ideid esitama viisil, mis paneks lugema ja kuulama ka mitteteadlastest haritud ühiskonnaliikmed. Tänapäeva Eestis peaksid humanitaarteadlased oma sõna kaalukuselt olema võrdsed näitlejate, lavastajate ja ajakirjanikega, paraku vaid väike hulk humanitaarteadlasi osaleb püsivalt ühiskondlikus diskussioonis. Selle innustamine peaks olema refiloloogia esmaseid ülesandeid.

Et filoloogia järglasteks olevate teaduste hulgas on nii reaalteaduste kui ka interpreteerival suunal liikujaid, siis tuleks midagi ette võtta ka ülikoolis õpetatavate filoloogiliste erialadega, iseäranis eesti filoloogia erialaga – lingviste tuleks hakata ette valmistama senisest loodusteaduslikumalt, refilolooge senisest humanitaarteaduslikumalt.

Reformitud filoloogilisel, st refiloloogilisel eesti keele ja kirjanduse erialal tuleks kommunikatsiooni, tekstilingvistika, diskursuseanalüüsi ja tekstianalüüsi suunad ühendada kirjandusteaduse, kultuurisemiootika ja ajalooga. See uus refiloloogiline eriala peab seadma endale tõeliselt funktsionaalse eesmärgi harida üliõpilasi kriitilise kirjaoskuse ja inimeseks olemise mõtestamise seisukohalt. Refiloloogia peaks olema eriala, mis valmistab ette laia profiiliga haritlasi, kelle erialaks on ühiskondliku teadvuse kriitiline refleksioon ja taastootmine. Valdavat osa selle eriala lõpetajaist tuleks aga jätkuvalt ette valmistada eesti keele ja kirjanduse õpetajateks, kuid veidi tänapäevasema fookusega kriitilisel ja funktsionaalsel keeleoskusel, mitte kitsalt grammatikakeskse lähenemisega (eeldused selleks peaksid tulenema juba eesti filoloogia õppekavast ülikoolis). Endiselt peaks eriala andma ettevalmistuse töötamiseks keeletoimetaja ning toimetaja ametis ja laia profiiliga avaliku sektori ametikohtadel, kus on vaja head funktsionaalset keeleoskust ja avarat humanitaarset silmaringi.

Reformi osana ei teeks paha, kui ka ajakiri Keel ja Kirjandus muutuks veidikene refiloloogilisemaks, st prooviks leida senisest rohkem kaastööd refiloloogia kolme komponendi vallast ja teadvustaks veidi enam refiloloogia identiteediloomelist eesmärki. Võib-olla tasuks eelistada traditsioonilistest 7000-sõnalistest teadusartiklitest lühemaid ja veidi esseistlikuma stiiliga kirjutisi, et ka emakeeleõpetajad, kes ilmselgelt moodustavad kõige suurema osa filoloogidest, tahaksid ajakirja lugeda. Ja kui haritud mittefiloloog ostab raamatupoest „Lingvistilist metsa", nii et laastud lendavad, siis peaks ta ju põhimõtteliselt võima tahta lugeda ka Keelt ja Kirjandust, kui seal ilmuks sama atraktiivseid tekste. Mul pole kahtlust, et parimad tekstid seda kindlasti ongi, vaja oleks Sirbi ja Õpetajate Lehe eeskujul välja murda Postimehe veebiportaali, „ja kõik on võidetud".

Kokkuvõtteks tahan öelda, et nii nagu mis tahes kollektiivne identiteet, nii sõltub ka filoloogi identiteet sellest, kas seda taasloov diskursus toimub ja toimib. „Filoloogia lagunemise" konverents näitas, et filoloogia identiteediloome toimub ja pakub filoloogi identiteediga inimestele jätkuvalt huvi. Filoloogilise kogukonna taasloomise foorum on ka Keel ja Kirjandus, ja ta suudaks seda olla rohkemgi kui praegu. Kui käesolev kirjutis suudab anda oma väikese panuse ja panna kedagi tundma, et filoloog olla võiks siiski olla uhke ja hää, siis olen oma ülesande täitnud.

Artikkel on valminud institutsionaalse uurimisteema „Eesti keele kestlikkus avatud maailmas" (*IUT20-3*) *raames.*

Kirjandus

E h a l a, Martin 2016. Liberaalse multikulturalismi paradoks. Tlk Märt Väljataga. – Vikerkaar, nr 4–5, lk 96–105.

G o g o l, Nikolai 2012. Surnud hinged. [E-raamat.] Tlk Henrik Sepamaa. FUTU Print OÜ.

Leiter, Brian 2015. Nietzsche's Moral and Political Philosophy. – The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2015 Edition). Toim Edward N. Zalta. http://plato.stanford.edu/archives/win2015/entries/nietzsche-moral-political/ (1. VIII 2016).
Maddox, Donald 1993. Philology: Philo-logos, Philo-logica or *Philologicon*? Towards a Synthesis? Essays on the New Philology. Toim Keith Busby. Amsterdam: Rodopi.
Nietzsche, Friedrich 1954 [1869]. Homer und die klassische Philologie. – Werke in drei Bänden. Band 3. München: Carl Hanser Verlag, lk 154–174. http://www.zeno.org/nid/20009257608 (21. III 2016).
Pärnik, Ylo M. 2006. Dr. Georg Julius von Schultz (Dr. Bertram). Läbilõige ühe Balti idealisti maailmavaatest Eesti kultuuriloo üldpildis. Tartu: Ilmamaa.
Somers, Margaret R. 1994. The narrative constitution of identity: A relational and network approach. – Theory and Society, kd 23, nr 5, lk 605–649.
Turner, James 2014. Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Re-philology and its three components

Keywords: philology, identity, normativity, research methodology, Friedrich Nietzsche

For about a century, philology as a discipline has been eroding. This has largely been due to the emancipation of some of its subdisciplines, but a marginalisation of the humanities in the contemporary society has catalysed the process, too. This essay attempts to analyse the nature of philology relying on the vision outlined by Friedrich Nietzsche in his inaugural lecture „Homer and classical philology". According to Nietzsche, philology consists of three subdisciplines: history, language science, and aesthetics, all mixed together in a rather unsystematic way. For Nietzsche, philology has always had pedagogical aims, too, and for this reason it has never been a purely scientific enterprise, but has contained a strong normative component. The essay argues that philology is still needed as a discipline, because it engages in collective identity building, which is a prerequisite for every well-functioning society. Modern philology, or re-philology as the essay puts it, needs to be defined more precisely, incorporating only these fields of study that can produce synergy if combined. These fields are 1) the study of language usage discourse and rhetorics, i.e. all fields that are concerned with using language as a tool of persuasion; 2) humanities that deal with the study of culture and history; and 3) ethics that addresses the basic essential questions for humanity. The goal of re-philology is to provide ideological narratives for building inclusive collective identities in the modern diverse societies.

Martin Ehala (*b. 1963*)*, PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Department of Estonian, Professor of Literary Education, Senior Research Fellow; University of Helsinki, Visiting Professor of Estonian Language and Culture, ehalam@ut.ee*

FILOLOOGIA VABASTAMINE EXCELI KÄEST

Kubofuturistliku uusfiloloogia programm

TIIT HENNOSTE

Alustan ühe oma lemmikstseeniga eesti kirjandusest. Oskar Lutsu „Suves" kohtuvad üle aastate esimest korda Jorh Aadniel Kiir ja Joosep Toots.

> „Noh," ütleb ta [Kiir], „kudas te… sa ka siia saite. Teid… sind… teid pole peale kooliaega enam näha olnud. Olite kõik aeg Venemaal?" (Luts 1987: 23)

Mis siin toimub? Kiir takerdub (Lutsul kolm punkti) ja vahetab kahe lause jooksul neli korda *sina* ja *teie* kasutust: *te* > *sa* > *teid* > *sind* > *teid*. Mida Luts sellega öelda tahab? Kindlasti näitab takerdumine ja sõnade vaheldamine Kiire segadust, hämmeldust, laiemalt tugevaid emotsioone ootamatu kohtumise puhul. See on niisuguste konstruktsioonide tavaline roll antiikkirjandusest peale. Aga see on vaid pealiskiht. Hämmeldust oleks võinud näidata kuuel muul moel. Miks Luts just *sina-teie* valikuprobleemi avalikuks teeb? Ja kõige olulisem: miks ta selle just niimoodi avalikuks teeb?

Enne vastamist vaatan linnulennul üle filoloogiast kujunenud keele- ja kirjandusteaduse lahkumineku kesksed suunad. Loo lõpus sõnastan ühe võimaliku kahe distsipliini vahelise koostöövariandi, mis lubab vastata ka toodud küsimustele.

XIX sajandist XX sajandi keskpaigani

XIX sajandil hoo sisse saanud keeleteadus oli ennekõike võrdlev-ajalooline ja kirjandusteadus ennekõike positivistlik-ajalooline. Keeleteaduse keskmes oli keele muutumist seletavate vankumatute häälikuseaduste otsimine sugulaskeelte ja murrete võrdlemise kaudu. Uurijate eesmärgiks oli selle abil rekonstrueerida keele ajalugu (vt Robins 1990: 180–217). Kirjandusteaduse tuumaks oli arusaam, et tuleb jätta kõrvale metafüüsilised spekulatsioonid ja tegelda mõõdetava, vaadeldava jms osaga kirjandusest. Teost nähti sealjuures kirjaniku isiksuse ja ümbruse peegeldusena. Ehk nagu pani kirja Hippolyte Taine: kirjanduse seletamisel on tähtsad rass, miljöö ja moment.[1] Kirjandusteaduse olulisim väljund oli kirjanduse ajalugu.

XX sajandi esimene pool tõi mõlemasse distsipliini rea muutusi, millest siinses kontekstis on olulised kaks: liikumine ajaloost kaasaega ning muutumine uurimisobjektikeskseks.

Keeleteaduses tegi Ferdinand de Saussure üliolulise vastanduse diakroonia ja sünkroonia vahele ning edaspidi sai keskseks deskriptiivne sünkroonne

[1] Vt https://en.wikipedia.org/wiki/Hippolyte_Taine (23. VIII 2016). Kirjandusteaduse ajalooülevaadetes käsitletakse XIX sajandi kirjandusuurimist väga vähe. Suhteliselt korralikud on Wikipedia artiklid.

keeleteadus, mille kõrval keele ajaloo uurimine elas kõrvalharuna (Robins 1990: 218–236). Teiseks eristas Saussure keelt ja kõnet. Keeleteadlaste eesmärgiks sai uurida keelt kui omaette elementide ja vastanduste süsteemi ning jätta kõrvale kõne kui segane juhuslikkuste maailm. Ja kolmandaks suundus keeleteadus samuti osalt Saussure'i mõjul analüütilis-andmekesksest lähenemisest enam teooriakeskseks ja sünteesivaks.

Kirjandusteaduses leiduvad vasted samadele liikumistele (vt Selden jt 2005; Wellek 1991). 1910. aastatel mõjukaks saanud saksa vaimulooline lähenemine (Rudolf Unger, Friedrich Gundolf jt) uuris kirjandust kui aateajalugu. See viis teosest eemale, abstraktsetesse, sünteesivatesse ja ka spekulatiivsetesse arutlustesse ning vajus peagi tagaplaanile. Põhiosa kirjandusteadusest keskendus teosele kui iseseisvale uurimisobjektile. 1915.–1930. aastate vene formalism (Viktor Šklovski, Roman Jakobson, Boris Tomaševski jt) hoidis rangelt analüüsivat joont ja proovis teha kirjanduse vormi uurimisest täppisteadust. Saksa tekstikesksed uurijad kuulutasid: tuleb jätta kõrvale autori elulugu, teksti loomise sotsiaalsed tingimused jms. Uurija esmaseks eesmärgiks on leida teose kui terviku mõte, sõnum, idee. Analüüsi teiseks pooleks on detailne stiili- ja keeleanalüüs, mis ei ole enam eraldiseisev nagu vanas filoloogias, vaid vaatleb vormi teose ideest lähtudes. Selle suuna oluline nimi on Oskar Walzel, aga sellele viitab ka Gustave Lansoni prantsuse tekstianalüüs.

Kõige mõjukamaks tekstikeskseks suunaks sai 1920.–1930. aastatel kujunenud angloameerika uuskriitika, mis tõusis Teise maailmasõja järel akadeemilises uurimises valitsevaks (John Crowe Ransom, Cleanth Brooks, Robert Penn Warren jt). Tekstianalüüsiks kujundas uuskriitika välja lähilugemise (ingl *close reading*) meetodi: sõnade, kujundite, sümbolite jm teksti komponentide keerukate suhete ja mitmetähenduslikkuste detailse ja peene analüüsi. Ajalooline ja kultuuriline kontekst (miljöö ja moment), autori isik ja tema kavatsused jäid kõrvaliseks. Kirjanduse ajalugu polnud radikaalsemate uuskriitikute arvates üldse võimalik, igal juhul jäi see väljapoole kirjandusteadust. Kirjandus ise oli uuskriitika jaoks eriline allkeel, mille omadused määratleti seda teadus- ja tavakeele omadustele vastandades.

XX sajandi teine pool tõi uued suured muutused. Ennekõike 1960. aastatest alates arenesid välja ja liikusid eraldi teile juba varem vaikselt kujunenud keele- ja kirjandusteaduse „alamsuunad". Keele poolelt leiame näiteks generatiivse grammatika, tekstilingvistika ja diskursuseanalüüsi, sotsiolingvistika, psühholingvistika, antropoloogilise lingvistika, suhtlusetnograafia ja lingvistilise antropoloogia, semantika ja pragmaatika jne. Kirjanduse poolelt võime tuua näiteks narratoloogia, lingvostilistika, kultuuriuuringud, ökokriitika, erinevad marksistlikud ja feministlikud/sookesksed lähenemised, psühhoanalüüsi, postkolonialismi jm. Tulemuseks oli mõlema teaduse pihustumine, nii et eri „alamsuundade" esindajad tihti enam üksteisest aru ei saanud ning mõnigi kord ka teistest suundadest midagi kuulda ei tahtnud. Ühesõnaga, filoloogia kui tervik on lõplikult lagunenud.

Muuseas, see muutumine puudutab väga vähe eesti kirjandus- ja keeleteadust. Eesti kirjandusuurimine jäi kuni 1990. aastateni valdavalt positivistlik-biograafiliseks. Üksikud hüpped ennekõike saksa keelest laenatud tekstikesksе lähenemise poole jäid vaid katseteks, mis traditsiooni ei loonud. Samuti jäid tõrjutud servaalaks statistilise värsiuurimise katsed jms modernsemad lähenemised. Eesti keeleteaduses valitsesid 1990. aastateni võrdlev-ajalooline keeleajaloo uurimine, keeleajalooga tembitud murdeuurimine ning deskrip-

tiivne kaasaja kirjakeele uurimine. Hetkeks tuli keeleuurimisse generatiivne grammatika, mis asendus peagi funktsionalistlike lähenemistega. Hüpped tekstilingvistikasse, sotsiolingvistikasse, psühholingvistikasse jms jäid vaid marginaalseteks hetkedeks.[2]

Maailmas said XX sajandi teisel poolel hoo sisse mitu üldisemat suundumust, mis viivad keele- ja kirjandusteaduse üksteisest üha kaugemale. Vaatan neid kolmes rühmas: positivism ja antipositivism, üldkeel ja kirjanduskeel, kvantitatiivne ja kvalitatiivne analüüs.

Positivism ja antipositivism

Keeleteaduse keskme vallutas empiiriline-kõnelejakeskne uuspositivism, samal ajal kui kirjandusteadus liikus vastassuunas, kohta, mida võiks nimetada teoreetiliseks-lugejakeskseks antipositivismiks.

Keeleteaduse variantide kirevuses on näha üldsuund, mida võib iseloomustada kahe mõistega: funktsionalism ja sotsiaalsus. Selle asemel et lähtuda uurimisel keele struktuurist, lähtutakse funktsioonidest ja püütakse seletada struktuuri funktsioonide kaudu. Selle asemel et uurida keelt kui asja iseeneses, uuritakse keelt tema sotsiaalses toimimises.

Juba 1960. aastal oli Roman Jakobson esitanud oma keelefunktsioonide mudeli (vt Jakobson 2012 [1960]). Mudel toetus kõnesündmuse põhikomponentidele, milleks olid saatja, teade, vastuvõtja, kontekst (teksti referent), kood ja kontakt (füüsiline kanal ning psühholoogiline side saatja ja vastuvõtja vahel). Igaüks neist teguritest tingib keele erineva funktsiooni, mida on seega samuti kuus: kontekstile vastab referentsiaalne funktsioon, saatjale emotiivne (ekspressiivne), vastuvõtjale konatiivne, kontaktile faatiline, koodile metakeeleline ja teatele poeetiline funktsioon, mille loomuseks on keskendumine teatele tema enese pärast. See arusaam vabastas poeetilise keele jäigast sidemest kirjandusega ning lubas vaadata kirjandust ühes reas muude tekstiliikidega. Jakobsoni mudel sai väga kuulsaks, kuid tema kasutamine jäi ennekõike teoreetikute pärisosaks.

Ühtlasi tõstsid funktsionalistlik-sotsiaalsed lähenemised esiplaanile keelekasutuse varieerumise, fakti, et igas keeles on hulk allkeeli (ingl *variety*). Varieerumine omakorda vajab seletamist. Laialt võttes kujunes välja kaks seletuste rühma, mis mõlemad lähtusid sellest, et keelelisi valikuid mõjutavad keelevälised tegurid.

Ühes rühmas said seletajaks kõneleja/kirjutaja omadused ning nende suhted kuulaja/lugeja vastavate omadustega. Markantseim suund on siin sotsiolingvistika, mis leidis, et inimese keeleliste valikute olulisimaks määrajaks on sotsiaalne rühm või suhtlusvõrgustik, millesse ta kuulub. Konkreetsemate mõjuritena toodi välja keelekasutajate haridus, sotsiaalne päritolu, elukoht, sugulased, sõbrad, naabrid, töökaaslased. Selle lähenemise keskne mõiste on dialekt (vt ülevaatlikult Chambers, Trudgill 1998).

Teises rühmas võeti seletamise aluseks erinevad keelekasutuse situatsioonid. Eri autorid lõid erinevaid mudeleid ja leidsid erinevaid keelevalikute

[2] Vt kirjandusuurimise ajaloo kohta Tiit Hennoste artiklisarja „Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal" Vikerkaares (2005–2012) ning keeleteaduse ajaloo kohta Reet Kasiku raamatut „Stahli mantlipärijad" (2011).

situatiivseid mõjureid (vt ülevaatlikult Biber, Conrad 2009). Olgu siinkohal toodud vaid olulisemad mõjuripaarid: suuline suhtlus *vs.* kirjalik suhtlus, silmast silma suhtlus *vs.* vahendatud suhtlus, dialoog *vs.* monoloog, argine suhtlus *vs.* institutsionaalne suhtlus, spontaanne *vs.* teksti redigeerimist võimaldav olukord, informeerimine *vs.* suhtlemine ise (ingl *small talk* või eesti *lobisemine*) kui suhtluse põhieesmärk. Kokkuvõttes sai selle lähenemise põhimõisteks register, keelekasutuse situatsioonikeskne variant. Olulisimad registrid on kirjakeel, suuline keel, argikeel, kirjanduskeel, teaduskeel, asjaajamiskeel, netikeel (ingl *netspeak*) jm.

Kirjandusteadus liigub teisiti. Ka mõned kirjandusteaduse suunad on empiirilised–objektiivsed, näiteks lingvostilistika. Ka mõne kirjandusteaduse suuna keskmes on kirjanduse ja ühiskonna suhted, näiteks sookesksed uuringud või postkolonialism. Aga erinevused on olulisemad.

Kõigepealt, XIX sajandi kirjandusuurimine oli otsinud teksti erijoonte võtit autorist ja XX sajandi esimene pool tekstist endast. Sajandi teisel poolel kujunesid välja lugejakesksed suunad. Need arendasid liini autorikesksus–tekstikesksus–lugejakesksus loogilise lõpuni ja otsisid vastuseid küsimusele, milline on lugeja osa teksti või tema tähenduse loomisel. Selle suundumuse kujundlikuks tipphetkeks võib pidada aastat 1968, kui Roland Barthes kuulutas autori kui teksti tähenduse jumaliku looja surnuks (Barthes 1998).

Ja kõige olulisem, kirjandusteaduse keskme vallutasid postmodernism, poststrukturalism, dekonstruktsioon jms üksteisest raskelt eristatavad suunad (ilunimedeks Jacques Derrida, Roland Barthes, Edward Said ja teised postkolonialistid, Michel Foucault, Gilles Deleuze, Félix Guattari, Jean Baudrillard, Yale'i koolkond USA-s jne). Selle lähenemise tulemuseks oli eklektiline kooslus nimega „postmodernne (kriitiline) teooria", mõnikord lihtsalt suure tähega Teooria (vt eesti keeles Malpas, Wake 2015).

See Teooria pole lihtsalt empiiriast eemaldumine. See on nähtus, millega konkreetse teksti juures polegi suuremat teha. Suure osa sellest moodustavad aforistlikud ja hämaravõitu laused, uued sõnad ja mõisted, mis on mõnigi kord inspireerivad, kuid tekstitegelikkusega vaid hapralt seotud. Teoorias peaaegu puuduvad nn kesktaseme mõisted, mille abil saaks üldisi lauseid konkreetse tekstiga siduda. Lisaks seavad post-mõtlejad objektiivset teadmist otsiva strukturalistliku mõtlemisviisi põhimõtteliselt kahtluse alla. Nende jaoks ei ole tekstist väljaspool mitte midagi, kõik on vaid keelesisene lõputu mäng. Tekst on üksnes juhuslik ja ebaoluline kuju, mille kirjatähed on võtnud. Ja varem otsitud teksti terviklikkuse idee asendub arusaamaga, et tekst on üksteisega vastuolus olevate lugemisviiside pundar. Seega pole vaja seda ideed ka otsida, vaid lihtsalt teksti nautida.[3]

[3] Muuseas, empiirilisemad kirjandusuurijad on suhtunud Teooriasse ja selle tegijatesse väga kriitiliselt ja ka irooniliselt. Ilunäiteks sobib siin üks kuulsamaid postkolonialismi teoreetikuid, Harvardi ülikooli professor Homi K. Bhabha. See mees on saanud muuhulgas eriauhinna eriti halva kirjutusstiili eest ning kuulsa avangardiuurija, Stanfordi ülikooli emeriitprofessori Marjorie Perloffi arvates pole tal lugejatele mitte midagi öelda. Vt: https://en.wikipedia.org/wiki/Homi_K._Bhabha (11. IV 2016).

Üldkeel ja kirjanduskeel

Kirjandus- ja keeleteadust ühendab keel ja selle kasutus kui uurimisobjekt. Kirjandusteadus keskendus XX sajandi keskpaigast alates tugevalt avangardismile/modernismile ja unustas realismi ning XIX sajandi suundumusi edasi arendavad kirjanikud. See tähendas ka tegelemist ennekõike modernismile omaste keeleliste konstruktsioonidega.

XX sajandi alguseni oli ilukirjandusliku proosa keel üldkeelele üsna lähedane nähtus. Kirjakeelse autoriteksti kõrval leidus seal otseses kõnes argikeelt, slängi, murdeid jms. XIX sajandi keskses proosavoolus realismis taotleti lausa programmiliselt „loomulikku" keelt.

Murrangu tõid XX sajandi alguse avangard ja proosamodernism. Futurism ja sürrealism võtsid eesmärgiks keele lammutamise, kuid nende lammutustöö piirdus ennekõike luulekeelega ja programmtekstides leiduvate üleskutsetega „sõna vabastamiseks". Proosas tõi murrangu modernistide seltskond eesotsas James Joyce'iga.[4] Eri liikumiste ja autorite programmilised ideekuulutused olid erinevad, tegelikud tulemused aga keele seisukohast üsna ühesugused.

Uuenenud proosa ja luule keelekasutus ei vastanud enam kirjakeele normingutele ega olnud ka „loomulik" kirjalik keel. Klassikalise lause asemele asusid mõnikord süntaktilistest ja morfoloogilistest piirangutest vabastatud sõnade read, mõnikord grammatiliselt puudulikud konstruktsioonid, mõnikord lausungid, mis sisaldavad katkestusi, parandusi, lisandusi jms ning meenutavad spontaanse suulise keele ehitusüksusi. „Korraliku" keele seisukohast olid need lihtsalt vead. Aga vigade parandamise asemel kuulutasid avangardistid, ennekõike futuristid ja sürrealistid, vigade innovaatilist väärtust. Uue ideaali võib kokku võtta vene futuristi Igor Terentjevi (2014: 103) programmilise lausega aastast 1919: „Kui ei ole viga, ei ole midagi."

Keeleteaduse teoreetiline tuum jäi kirjanduskeele avangardistlikust pöördest puutumata. Avangardismi/modernismi toodud kirjanduslausete süntaktilistest joontest grammatikud ei kõnele, kuigi kirjandusteosed on keeleteaduses alati olnud olulised analüüsinäidete otsimise kohad.

Üks hiljutine isikliku kogemuse näide. Mul tuli teha uue eesti keele kirjeldava grammatika töörühma seminaris sissejuhatus lause defineerimise probleemi. Keeleteaduses kõneldakse kahest lausest. Ortograafiline lause on teksti ortograafiline ehitusüksus, lihtsalt öeldes algussuurtähe ja lõpumärkide vahel paiknev teksti osa. Aga mida teha, kui ilukirjanduses jäetakse kirjavahemärgid lihtsalt ära ja lause piirid hajuvad uttu? Grammatiline lause on grammatiliste seoste kooslus, mis kannab terviklikku mõtet. Aga mida teha sellise lausega nagu Erni Hiire „oi on evad evad-evad K K K" (1975: 39)? Selles on kindlasti arusaadav ja terviklik mõte, kuid sõnad on löödud puruks ning grammatilised seosed selle kaudu lõhutud. Või mida teha Toomas Liivi lausega „Katkematutes vahtralehtedes karjub kattuvalt ja katkematu" (2003: 101)? Mis on siin seotud ja kuidas? Ja mis on selle lause „terviklik mõte"?

Kokkuvõttes jõudsin enda jaoks üllatava tõdemuseni. Lause määratlemisel lähtub keeleteadus siiamaani vaikimisi neljast implitsiitsest piirajast: neutraalstiil, otsetähenduslikkus (mis väldib metafoore jms), reeglitele vastavus ja redigeeritus (mittespontaansus).

[4] Vt minu arusaamu ja taustaviiteid Hennoste 2016: 200–203, 218–220, 240–241, 266–267.

Kvantitatiivne keeleteadus ja kvalitatiivne kirjandusteadus ning vastupidi

Keele- ja kirjandusteadus liikusid eri suundades ka üldise uurimismeetodi valimisel.

Keeleteadus muutus 1960. aastatest alates üha kvantitatiivsemaks. Olulisim mõjur oli siin uurimisandmete teisenemine. Seni domineerinud introspektsioon ja keelejuhtidelt kogutud või kirja pandud tekstidest leitud suhteliselt juhuslikud andmed asendusid arvutipõhiste suurte tekstipankadega. Kuulsaks said esimesed korpuslingvistid. Britt Randolph Quirk algatas aastal 1959 suurkorpuse „Survey of English Usage". 1972. aastal avaldas ta koos kaasteelistega selle andmetele toetudes „A Grammar of Contemporary English" ning 1985. aastal selle uuendatud versiooni „A Comprehensive Grammar of English Language". Mõlemad grammatikad on seniajani alusteosed, millest lähtutakse. Ja Quirkist endast sai peer.

Aga tõeline kvantitatiivne pööre tuli siis, kui ameerika uurija Douglas Biber hakkas 1980. aastate teisel poolel analüüsima tekstimassiive arvutiprogrammide ja matemaatiliste meetodite abil palju keerukamalt kui seni (vt Biber 1988). Biberi töörühmalt ilmus aastal 1999 „The Longman Grammar of Spoken and Written English", milles esmakordselt toodi grammatikas välja statistilised ülevaated eri keeleliste konstruktsioonide kasutusest olulistes registrites (suuline vestlus, ilukirjandus, ajakirjandus, teadus).

Sisuliselt said korpusest lähtumine ja kvantitatiivne analüüs keeleteaduses normiks. Osa lingviste ütleb otse: lingvistikas on teadust just nii palju, kui seal on matemaatikat. Arvutid ja programmid muutusid üha võimekamaks ja samas kasutajale üha lihtsamaks. Nii on keeleteadusest saanud üha enam Exceli ikoonide vajutamise kunst. Uusima aja kuumaks märksõnaks on aga tõusnud digilingvistika või digihumanitaaria, mille eesmärgiks on uue nime all kokku sulatada erinevad digitaalsed tehnoloogiad ja humanitaarteadused.[5]

Põhiosa empiirilisest kirjandusteadusest jäi kvalitatiivseks, kuigi kvantitatiivseid meetodeid oli kirjanduse uurimiseks kasutatud juba XIX sajandil. Aga see oli marginaalne suund, mis keskendus ennekõike teose tehnilistele aspektidele, eriti värsivormile.

1990. aastatest alates hakkas kirjandusteadus muutuma. Kõigepealt, Teooria vajus tagaplaanile ja postmodernism ei huvitanud enam suurt kedagi. Teiseks, kvantitatiivne lähenemine hakkas vallutama ka kirjandusteaduses uusi alasid, taustal kirjanduskorpuste areng. Alguses olid uurimise all pigem klassikalised lingvistilised probleemid, nt eri temaatilistesse peredesse kuuluv sõnavara, lausepikkuse võrdlused, tekstide seosed sarnasuste alusel, aga ka näiteks autorsuse tuvastamine. Uuel sajandil asusid aga mõned kirjandusuurijad kuulutama programmiliselt uut aega.

Keskne kuju on siin Stanfordi ülikooli professor Franco Moretti. Tema ideede idud lähevad tagasi 1990. aastate algusesse, aga said hoo sisse 2000. aastatel, kui Morettist sai kuulsaim eestkõneleja suunale, mis kuulutab, et kirjanduse uurimiseks pole tekste lugeda vaja. Lähilugemise asemele asugu kauglugemine (ingl *distant reading*) ning üksiktekstide kvalitatiivse analüüsi

[5] Vt nt David L. Hooveri sissevaadet „Quantitative Analysis and Literary Studies": http://digitalhumanities.org/companion/view?docId=blackwell/9781405148641/9781405148641.xml&chunk.id=ss1-6-9&toc.id=0&brand =9781405148641_brand (12. IV 2016).

asemele suurte teosekorpuste kvantitatiivne analüüs arvutite abiga (Moretti 2013). Franco Moretti pole üksi, tema kõrval seisavad teised, näiteks Matthew Jockers, kes rõhutab mikroanalüüsi asemel makroanalüüsi (ingl *macroanalysis*; Jockers 2013).

Sealjuures on Moretti esmapilgul imelikuna mõjuva idee taga oluline tähelepanek. Kvalitatiivne analüüs tegeleb alati üksnes väheste valitud teostega, eelistades uuenduslikke või tippteoseid. Aga mis toimus kirjanduses tegelikult? Millest kõnelevad need tuhanded teosed, mida lähilugejad ei jõua ega suuda vaadata või ei vaevugi vaatama? Alles nende arvestamine näitab meile kirjanduse tõelist palet.

Tegelikult pole selles mitte midagi uut. Just samad mõtted juhtisid keeleteaduses suurte korpuste loojaid, kes leidsid arvutite abiga selliseid keelejooni, mis ei olnud varem uurijate pilgu ette sattunud. Kindlasti toob massiivne andmeanalüüs kirjandusteostes välja aspekte, mida uurijad pole kunagi tähele pannud.[6]

Teisalt saame välja tuua ka keeleteaduse teatud muutused. Kvantitatiivse lähenemise kõrval on viimastel kümnenditel saanud üha suuremat tähelepanu kvalitatiivne analüüs. See seostub väga tugevalt suulise spontaanse dialoogi tõusuga oluliseks analüüsiobjektiks ning selle levikut on märgatavalt toetanud kirjaliku spontaanse dialoogilise netisuhtluse väljakujunemine.

Suulist keelt tõlgendati läbi aegade kui midagi kaootilist või lihtsalt vigast. Tegelikult põhines selline arusaam ainult arvamustel (mis ei ole osade „tõsiste" lingvistide hulgas tänini kadunud). Tegelikku suulist keelt sai hakata uurima alles siis, kui tulid korralikud salvestusseadmed. Erinevate uurimissuundade algused lähevad tagasi 1970. aastatesse, kuid suurema hoo said need 1990. aastatel.

Suulise keelekasutuse uurimine tõi kaasa uutmoodi arusaama keelest ja keeleteaduse kesksest uurimisobjektist, lausest. Kõneldes luuakse lause ühel ajal tema väljaütlemisega. Teisisõnu, lauses saavad kokku kõneleja soovitav tulemus ja lause tootmise protsess (mis kirjas jääb pea alati lugeja eest varjatuks). Selles pole midagi eriti ootamatut ega uut. Uus oli aga leidus, et lause tegemise protsess pole mitte juhuslik ega kaootiline, nagu seni üldiselt arvatud. Vastupidi, vigade parandamine, sõnade asendamine, lausetele „vales kohas" sõnade juurde lisamine jms on tegevused, millel on omad funktsioonid, omad struktuurid ja omad ehitusnormid (vt eneseparanduse kohta Hennoste 2014). Teisisõnu, nad on just samamoodi grammatika osad nagu alus ja öeldis.

Teisalt tõi uurimine ka välja, et selliste nähtuste analüüsimiseks ei sobi kvantitatiivsed meetodid. Neid nähtusi lubab leida ja analüüsida vaid kvalitatiivne mikroanalüüs. Olulisimaks suulise suhtluse mikroanalüüsi meetodiks sai 1970. aastatel kujunenud vestlusanalüüs, millele toetus 1990. aastate lõpust alates kujunenud suhtluslingvistika. Vestlusanalüüs on tegelikult suulise suhtluse analüüs, mille eesmärgiks on leida suhtluse korduvad mustrid ja suhtlemist juhtivad normid. Suhtluslingvistika on keele uurimine, mis kasutab meetodina vestlusanalüüsi.

[6] Minu ülikooliajal tegi poeetikauurija Jaak Põldmäe XIX sajandi lõpu värsside analüüsi ja kasutas arvuti asetäitjana muuhulgas oma üliõpilasi. Me kõik pidime analüüsima mõnda värsikogu ja selle kohta statistikat tegema.

Läheme uuele katsele

Alustame uuesti eelnevas jutus toodud märksõnadest. Minu arust on katse luua uuesti filoloogia kui suur süntees määratud nurjumisele, sest pihustunud maailma ei saa uuesti tervikuks liita. Küll aga on mõtet kõnelda sellest, kus kirjanduse ja keele uurimine kokku võiks saada. Siin pakun ühe võimaluse.

Esimene asi on leida kokkusaamise lähtepunkt. Minu arvates saab selleks olla ainult tegelik t e k s t kui uurimisobjekt. Tekstid on ainus reaalsus, mis uurijale on antud. Kõik muu on tuletis.

Küsimus tekstist toob kaasa küsimuse a l l k e e l e s t. Kirjandus on alati olnud individuaalne nähtus, milles autorid proovivad luua võimalikult personaalset keelt või stiili. Kas ja kuidas seda panna allkeelte mudelisse? Allkeeled on eri laiusega nähtused. Nende kitsamas otsas on ühe inimese idiolekt ja laiemas otsas näiteks kogu eesti kirjakeel. Minu jaoks ei ole kirjanduskeel teistega võrdne allkeel, nagu vaatab seda näiteks Biberi mudel. Ega ole ka eraldi allkeel, mida eristab poeetilise funktsiooni prevaleerimine nagu Jakobsoni mudelis.

Igal inimesel on oma idiolekt, mis mingil määral erineb teiste omast. Siiski on eri idiolektide ühisosad väga suured, vastasel juhul oleks vähegi sujuv igapäevane suhtlemine võimatu. Ainult kirjandustekst on XX sajandil programmiliselt individuaalsust taotlev ja väärtustav tekst. Teiselt poolt on kirjanduskeel minu jaoks sünteetiline allkeel, mis seob kokku teised allkeeled. Kirjandustekst ühendab suulise ja kirjaliku keele, erinevad sotsiaalsed ja maa-alased keelevariandid, kirjakeele ja slängi, monoloogi- ja dialoogikeele, tänapäeval ka netikeele ja trükikeele jne. Võime öelda, et kirjandustekstis realiseerub allkeelte sünteesi ja autori idiolekti omavaheline dialoog.

Teiseks on oluline valida üldine lähenemine, kas k v a l i t a t i i v n e või k v a n t i t a t i i v n e. Kui kasutada mõlemaid, siis tuleb küsida, milline on kummagi roll. Suured tekstikorpused, Excelid ja kvantitatiivsed meetodid on kindlasti vajalikud. Aga ma ei ole nõus Morettiga ega nende keeleuurijatega, kes leiavad, et kvantitatiivne analüüs peab asendama kvalitatiivse analüüsi. Ma ei arva, et kirjanduse või keele uurimine leiab tõe kvantitatiivse analüüsi kaudu. Ma arvan, et kvantitatiivsest analüüsist enamasti ei piisa ja mõnikord on ta lausa kasutamatu. Miks?

Kvantitatiivne lähenemine tähendab mõõdetavust. See omakorda eeldab lahterdamist. Kui nähtusi lahtritesse panna ei saa, siis uurida ei saa. Lahterdamine nõuab lahterdatava nähtuse täpseid määratlusi, mis välistab udused perifeeriad ja kattuvused eri kategooriate vahel. (Muuseas, suurte korpustega tegelenud lingvistid on sellest probleemist tihti lihtsalt üle saanud. Kui valitud tasandil täpselt liigitada ei saa, siis tehakse laiem ja üldisem liigitus, mida saab teha. Tulemuseks on tihti nii hõre reha, et sellega ei kraabi suurt midagi kokku.)

Kirjandus on alati liikunud piiril. Seal ei kehti defineerimisel pea kunagi vajalikud ja piisavad tunnused. Heal juhul leidub piisavalt selge tsenter ja hajuv perifeeria, enamasti aga leiame nähtuste vahel udused ludwigwittgensteinlikud perekonnasuhted. Kui panna selline hämarus lahtritesse ja teha kvantitatiivsed tehted, siis saame tulemuseks vead. Statistilisel analüüsil viga teadupärast suureneb, mitte ei vähene ega kao.

See tõstab üles ühe vana küsimuse. Hämarus on olemas igas allkeeles, ka nendes, mis taotlevad maksimaalset täpsust, nagu juura või reaalteadused. On alati vaieldud, kas hämarad alad tekivad selle tõttu, et uurija pole suutnud piiri üles leida, või on nad keelele olemuslikud. Mina olen kindlalt viimast meelt. Lisaks, asi pole ainult kirjanduskeele hämaruses. Keel, mis lubab kõike ainult täpselt väljendada, on igasuguseks sotsiaalseks suhtluseks kõlbmatu. Keel kui niisugune peab olemuslikult võimaldama kasutajal olla hämar. Mõnikord on inimesel vaja väljenduda täpselt. Selleks on tal näiteks sada sõna lume kohta. Aga sama vajalik on ebamäärasus. On olukordi, kus ütleja ei saa täpselt väljenduda, sest ta ei tea, milline sajast lumest hetkel väljas on. Ja veel olulisem on see, et mõnikord keelekasutaja tahabki jätta ebaselgeks, milline lumi väljas on. See jätab tõlgendamise võimalused kuulajale ning lubab tal valida endale sobiva tõlgenduse. Hämarus nõuab uurijalt kvalitatiivset lähenemist.

Miks on siis üldse vajalik kvantitatiivne analüüs? Kolmel põhjusel. Kõigepealt, kvantitatiivne analüüs saab olla lähtekoht, esimene reha. Selle abil saab selekteerida välja aredate piiridega kooslused, nii sagedased kui ka haruldased. Teiseks on kvantitatiivne analüüs vajalik selleks, et kvalitatiivsel analüüsil leitud mustrite levik üle vaadata ja pääseda sellega välja vaid üksikute tekstide analüüsi nõiaringist. Ja kolmandaks võib kvantitatiivne analüüs olla „järelabi". Seda on vaja seal, kus kvalitatiivne analüüs annab tulemused, mida lugeja „ei usu". Keeleuurijatele on hästi tuntud fenomen, milles inimene kuulutab, et „mina niimoodi ei räägi" (eesti viimase aja kauneimad karjatused seostuvad sõnavormiga *vä*). Uurija kehitab õlgu, avab korpuse ja näitab statistikat.

Seega jõuame olukorrani, kus tuleb postuleerida: kvantitatiivne analüüs seal, kus lahterdamine on võimalik, kvalitatiivne analüüs seal, kus see võimalik ei ole. Aga kokkuvõttes on kvantitatiivne lähenemine siiski abivahend. Päris filoloogia algab sealt, kus statistika lõpetab. Exceli klahvidel mängimise asemel tuleb kirjandusteadusel ja keeleteadusel leida ühised kvalitatiivsed lähenemised, mis lubavad teha keeleteaduslike meetoditega kirjandustekstide täppisanalüüsi.

Vestlusanalüüs kui suulise dialoogi uurimise meetod

Tekstikesksus toob tahes-tahtmata kaasa kaks metoodilist valikut. Esmalt, konkreetne tekst kui uurimisobjekt on alati s ü n k r o o n i l i n e nähtus. Diakrooniliseks saab minna alles siis, kui on tehtud piisavas koguses sünkroonilisi analüüse. Teiseks, teksti analüüsimine on e m p i i r i l i n e tegevus, milleks on vajalik mingi teoreetiline mudel või meetod. Ainult milline meetod? Minu pakkumine on lihtne. Kirjandusteose kvalitatiivseks analüüsiks sobib kasutada v e s t l u s a n a l ü ü s i, mis on suulise dialoogi uurimise meetod. Millised on vestlusanalüüsi olulised aluspõhimõtted (vt pikemalt Sidnell 2013)?

Esimene. Keel oma esmases kasutuses on dialoogilise argisuhtluse vahend ning tema struktuur on kujundatud/kujunenud vastavalt sellele. Dialoogi eesmärk ei ole toota lauseid või kõnevoore, vaid sooritada keele (ja häälitsuste, pilkude, žestide jm) abil erinevaid suhtlustegevusi (ingl *social action*). Vestlusanalüüsis ongi keskne uuritav nähtus suhtlustegevus ehk see, mida kõneleja keele abiga teeb (küsib, vastab, imestab, jutustab lugu, mõnitab,

haliseb jne). Eelnevast loendist on näha, et suhtlustegevused on analoogilised filosoofiast tuntud kõneaktidega, kuid konkreetsed tegevused on oluliselt kitsamad kui kõneaktid ning leitavad empiirilise uurimise abil, kusjuures nende lõplikku loendit pole võimalikki esitada.

Teine. Dialoog sünnib alati partnerite mikrokoostöös. Suhtlejatel võivad mingi eesmärgi saavutamiseks olla peened, keerukad ja kaugeleulatuvad strateegiad, aga nad saavad neid rakendada ainult väga osaliselt. Põhjuseks on asjaolu, et dialoogi püsimiseks tuleb kuulajal igal juhul reageerida partneri eelnevale kõnevoorule. Kui ta seda ei tee, siis dialoog katkeb, kas ajutiselt või lõplikult. Aga partneri eelnevale voorule reageerimiseks tuleb teha tihti hoopis midagi muud kui enda kaugele kavandatud strateegia jaoks vaja.

Kolmas. Dialoog on pinnal lineaarne eri inimeste kõnevoorude järgnevus, aga seesmiselt mittelineaarne kooslus, mis koosneb suhtlusjärjenditest (ingl *sequence*). Järjend on eri dialoogides korduv suhtlustegevuste komplekt. Keskne järjenditüüp suulises dialoogis on naabruspaar (ingl *adjacency pair*), mis koosneb minimaalselt kahest omavahel tihedalt seotud kõnevoorust (nt küsimus-vastus) ja mida suhtlejad võivad järjendi eri positsioonides laiendada (nt küsides soovi esitajalt enne vastamist vastamiseks vajalikku lisainfot).

Neljas. Vestlus on protsess. Kõnevoor on alati protsess, lause on protsess ja iga sõnagi on protsess. Spontaanne suuline suhtlus teeb selle protsessi avalikuks. Kõnelemine toob samal ajal kuuldavale nii lause ehk soovitud tulemuse kui ka sellesama lause moodustamise protsessi.

Viies. Iga keelendi valikut mõjutab talle eelnev keeleline kontekst ning keelend ise mõjutab omakorda järgnevat üksust, muutes sellega ühtlasi konteksti. Keskne motivaator keelelise vormi valimiseks on see, millist suhtlustegevust vastav keelend sooritab ja millises suhtlusjärjendi positsioonis teda kasutatakse. Erinevate suhtlustegevuste tarvis on aja jooksul kujunenud omad keelelised mallid, mida kõnelejad tõlgendavad suhtlusnormidena. Nii valivad suhtlejad näiteks vastavalt suhtlusülesandele üldküsimuse moodustamise eri variante (*kas*-küsimus, *vä*-küsimus, jutustav lause jm). Normide järgimine ei ole suhtlejale kohustuslik, aga normi rikkumist vormistatakse alati normist erinevalt ja tajutakse (nt küsimus eeldab vastust, kui seda ei tule, siis peame ootava pausi, küsime uuesti või anname muul moel märku, et midagi on puudu).

Kuues. Suhtluses on alati vigu, häireid, mittemõistmisi, mittekuulmisi jne. Viga, laiemalt võttes probleem, on dialoogi olemuslik osa. Selle ületamiseks on suhtlusesse sisse ehitatud parandusmehhanism ehk vahendite ja normide komplekt probleemide lahendamiseks.

Kuidas vestlusanalüütik tegutseb? Vestlusanalüüs on põhiolemuselt analüütiline (mitte intuitiivne) ja üsna tugevate väliste piirangutega meetod. Toon siin välja kolm olulist piirajat.

Esiteks. Vestlusanalüüs on alt-üles analüüs. See ei alusta teksti üldise idee, mõtte vms otsimisest, vaid konkreetsetest tekstilõikudest. Sellega seostub arusaam, et uurija ei tohiks püstitada hüpoteese ette, vaid peaks minema teksti sisse, otsima sealt korduvaid mustreid või lihtsalt huvitavaid kohti ja analüüsima neid „puhta lehena". Muidugi tiksub igal analüüsijal kuklas mingi varasem teadmine, kuid oluline on seda mitte piiravaks lähtekohaks võtta, vaid läheneda tekstile avatud meelega.

Teiseks. Vestlusanalüüsi lähtekohaks on arusaam, et tegelikus elus analüüsivad suhtlejad kogu aeg enda ja partneri suhtlustegevusi ning keelt. Seega

ei ole keele kasutamine üksiku kõneleja tehtud valik, vaid koostöö partneriga. Kuulaja voor toetub sellele, kuidas ta analüüsib kõneleja eelnevat vooru. Kui ta analüüsib lause „Kas mina ei olegi inimene?" küsimuseks, siis ta reageerib ühel viisil, kui aga seisukohavõtuks 'mina olen ka inimene', siis teisel viisil. Sellest tõukub vestlusanalüüsi keskne uurimisvõte: järgneva vooru kontrollimise protseduur (ingl *next-turn proof procedure*), mille puhul uurija analüüsib kõnevooru esmajoones sellele järgneva ja eelneva vooru suhtlustegevuste ja keelekasutuse abil. Sedasi vaatab uurija vestlust kõrvalt nagu osaleja, mitte ülalt, uurija positsioonilt. Ühtlasi on väga oluline mitte „ronida" kõnelejale pähe, vaid toetuda tõlgendamisel maksimaalselt sellele, mis on tekstis.

Kolmandaks. Vestlusanalüüs ei tuleta inimeste keelelist käitumist väliselt ettemääratud parameetritest (inimese sotsiaalsetest omadustest, suhtlussituatsioonist vms), vaid lähtub sellest, et sõnade lõplik tähendus ja roll pannakse paika just antud suhtlusaktis, kõneleja ja kuulaja koostöös. See ei tähenda väliste parameetrite kõrvalejätmist. Välise konteksti loovad suhtlejad, kuid see tuleb esile just niipalju, kui suhtlejad seda paista lasevad.[7]

Nüüd tuleb olulisim küsimus: mida see meile annab? Kas see analüüs annab midagi juurde sellele, mida me saame teada ilma vestlusanalüüsita? Annab. Ta viib meid sügavale dialoogi sisse, sõnade taha, annab sissevaate dialoogi sünniprotsessi.

Aga kohe järgneb teine küsimus. Kas see suulise dialoogi analüüsi meetod sobib üldse kirjaliku teksti ja kirjandusteksti tarvis? Kas väljamõeldud tegelased tegutsevad keeleliselt samamoodi nagu elusad inimesed? Jne. Minu vastus on jah. Ma olen kirjandusteose vestlusanalüütilist mikroanalüüsi varem proovinud (Hennoste 2004, 2005, 2012). Ja olen koos kolleegidega uurinud ka laiemat korpust, nimelt üldküsimuse funktsioonide ja vormi seost kirjalikus eesti keeles. See analüüs näitas, et kirjanike loodud tegelased kasutavad üldküsimusi just samal viisil nagu suulise argidialoogi pidajad (Hennoste jt 2016).[8]

Ühe näite analüüs: Kiir ja Toots suhtlemas

Tuleme tagasi loo alguse juurde, kus Toots ja Kiir suhtlesid.

> „Noh," ütleb ta [Kiir], „kudas te… sa ka siia saite. Teid… sind… teid pole peale kooliaega enam näha olnud. Olite kõik aeg Venemaal?"
> „Venemaal ikke," vastab Toots, paberossikarpi taskust võttes. „Teeme suitsu!"
> „Eei!" vastab Aadniel ja tõmbab pea õlgade vahele. „Mina ei suitseta. Pole veel õppinud."

Kirjanduslik analüüs ütles meile, et Kiir sattus segadusse. Kindlasti on see nii. Aga seda saanuks edasi anda ka muul moel. Miks Luts valib *sina* ja

[7] Kui vaatame sellele lähenemisele tähelepanelikult otsa, siis leiame neis põhimõtetes mitmeid sarnasusi sellega, mida pidas oluliseks uuskriitiline lähilugemine. Samuti on kerge näha analoogiaid nt lugejakeskse analüüsiga. Veidi kõrvale ja üldisemaks minnes leiab paralleele Mihhail Bahtini dialoogilise sõna ideedega, nt artiklis „Kõnežanride probleem" (Bahtin 1987). Samas on selged erinevused nt XX sajandi alguse tekstianalüüsiga, mis alustas intuitiivselt ja otsis kõigepealt teksti põhilist ideed vms. Ja vestlusanalüüsi eesmärk ei ole kindlasti tekstimõnu.

[8] Vt ka artikleid kogumikus „Dialogi kaunokirjallisuudessa" (Koivisto, Nykänen 2013).

teie? Tegelikult on see üks sotsiolingvistika klassikaline probleem: kes kõneleb kellega ja mis tingimustel *sina*. Siinses situatsioonis lähevad risti kaks mõjurit: kunagine koolivendlus ja *sina* ning nüüdne erinev sotsiaalne positsioon (külarätsep ja mõisavalitseja), mis nõuaks *teie* kasutamist.[9] Nii toob Luts kahe lausega esile oma ajastu sotsiaalsed hierarhiad ja neile vastavad suhtlusmallid Eesti alevikus/külas aastal 1912. Aga seegi oli vaid pealmine kiht. Vaatame, mida teeb kõneleja Kiir.

Kiir alustab oma lauset partikliga *noh*, mis on suulises eesti keeles kõige tavalisem järjeotsimise/takerdumise partikkel. Selle järel algab küsimus, milles Tootsi märgitakse *teie*-vormiga, siis tuleb otsimispaus ja *sina*. Paneme aga tähele, et Kiir jääb sel hetkel *sina* juurde. Seda näitab fakt, et ta jätkab kohe oma lauset. Aga enne öeldist, mis nõuab ainsuse/mitmuse valikut, muudab ta uuesti vormi ja kasutab öeldist mitmuses. See muudatus on tehtud sujuvalt, aga Luts toob selle esile. Parandusi välja jättes oleks tulemuseks lause „Kuidas sa ka siia saite." Selle järel alustab Kiir uut lauset, jätkates *teie*'ga, siis liigub *sina* peale ja uuesti tagasi *teie* peale. Alles oma järgmises lauses teeb ta lõpliku otsuse ja kasutab mitmuslikku vormi *olite*. Lisaks, vaadates kirjaniku ülipeent keelemängu, võib väga vabalt oletada, et ka saatelause koht pole juhuslik. See katkestab alustatud lause ning mõjub veel ühe probleemile osutava pausina.

Vaatame edasi. Kuidas vormistab Kiir oma küsimuse? Üldküsimused jagunevad kaheks (vt Hennoste jt 2016). Põhiosa neist on sellised, milles kõneleja pakub mingi hüpoteesi, arusaama, teadmise ja ootab sellele kinnitust. Harvemini küsitakse üldküsimuste abil ka sellist infot, mida küsija üldse ei tea. Kummagi variandi jaoks on omad vahendid. Infoküsimuse vormistamise põhivahend on eesti keeles *kas*, kinnitusküsimusel jutustav lause, partikkel *jah* küsimuse lõpus jms. Kiire küsimus on lause, mille algusest oleks nagu grammatiline alus ära jäetud. See on üks üldküsimuse moodustamise harv võte, mille puhul pole üheselt selge, kas kõneleja ei tea asjast midagi või pakub välja hüpoteesi, millele ta kinnitust ootab. Lihtsalt öeldes: see küsimuse vorm on oma rollilt ebamäärane. Ja see on oluline. Kui Kiir kasutaks *kas*-küsimust, näitaks ta üheselt, et ei tea Tootsi vahepealsest elukohast midagi. Kui ta kasutaks nt *jah*-küsimust, siis ta osutaks üsna suurt teadmist. Aga seda tal ilmselt ei ole. Valitud vorm lubab jääda ebamääraseks.

Toots ei vasta lihtsalt: „Jah." Ta vastab: „Venemaal ikke." Mida märgib sõna *ikke*? See sõna vastuses tähendab sama kui 'muidugi, loomulikult'. Koos sõnaga *Venemaal* tähendab vastus umbes 'kus siis veel'. Teisisõnu, Toots tõstab välja, et asi peaks olema niigi selge, küsimus polnud küsimist väärt. Aga see vastus ütleb lisaks midagi väga olulist Kiire küsimuse kohta. Nimelt seda, et Toots jääb rahule Kiire valitud *teie*-vormiga. Seda tõestab asjaolu, et ta ei tõsta Kiire valikut oma kõnevoorus probleemiks (ei ütle näiteks „Miks sa teietad?" vms). Lisakinnituse leiame muuseas kümmekond lehekülge hiljem. Siis tuuakse Tootsi sisemõtete seas välja fakt, et talle ei meeldi koolivenna vahepealne üleminek *sina* peale.

[9] On ka teine analüüsivariant. Romaanist ei ole üheselt näha, kas Kiir teab Tootsi mõisavalitseja positsioonist või mitte. Kui ta seda ei tea, siis on takerdumise aluseks info puudumine. Talle pole selge, kas võib jääda koolivennaliku *sina* juurde või on Tootsi nüüdne sotsiaalne positsioon äkki selline, mis nõuaks teietamist.

Vastuse järel läheb Toots üle uuele suhtlustegevusele ja pakub Kiirele suitsu. Siin võib arutada, kas selle taga on Tootsi suitsunälg, sisemine ärevus, mis suitsust rahu otsib, või koguni soov kinnitada vana kokkukuuluvust ühise suitsetamisega. Lisame ka siia natuke vestlusanalüüsi.

Mida teeb Kiir? Ta keeldub. Suulise suhtluse naabruspaarid on tihti sellised, milles järelliikmed on valitavad kahest vastandlikust variandist: üks positiivne (oodatud), teine negatiivne (mitteoodatud). Ettepaneku vastuvõtmine on positiivne, tagasilükkamine negatiivne akt. Olulisim on aga see, et need kaks varianti vormistatakse suhtluses süstemaatiliselt erinevalt. Kiire tekst on vormistatud just nii, nagu mitteoodatud reaktsiooni suulises vestluses vormistatakse. Ta lükkab oma vastuse edasi (*eei* venitus) ja lisab seletuse, mille rolliks on esile tuua, et ütleja ei keeldu lihtsalt niisama.

Vestlusanalüüsi laiendamine

Selle analüüsi peale võib esitada kaks küsimust.

Esimene: kuhu edasi? Vestlusanalüüsi ideoloogia pakub ühte teed: valida sellest dialoogist üks muster või üks tegevuste järjend ja otsida tekstist samasuguseid. Antud juhul võib otsida nt teistest „Suve" dialoogidest kõnelejate takerdumisi, erinevalt vormistatud üldküsimusi või mitteoodatud reaktsioone. Tulemuseks on näidete kollektsioon, mis lubab analüüsida Lutsu dialoogide ehitamist laiemalt ja leida vastus küsimusele, kuidas on tehtud Lutsu dialoog. Sealt edasi võib minna teiste autorite juurde ning võrrelda näiteks Lutsu ja tema kaasaegsete realistide dialoogiehitust jne.

Teine: mida teha monoloogiga? See on tegelikult küsimus, millel on kaks tasandit. Kõigepealt on olemas kirjaniku teksti monoloogilised osad. Sellele lisaks aga on kogu tekst lugeja jaoks tegelikult monoloog. Monoloogiga vestlusanalüüs ei tegele. Aga minu arvates on see meetod hästi üle kantav ka neile tasanditele.

Lugeja on vastuvõtja ning vastuvõtjakeskne lähenemine on vestlusanalüüsi alus. Vastuvõtja on see, kes määrab teksti interpretatsiooni.

Ka lugeja tegutseb nagu suuliselt suhtleja. Ta lähtub primaarsena tekstist endast. Ta analüüsib teksti alt-üles, konkreetsetest sõnadest, lausetest, lõikudest lähtudes. Lugejagi lähtub sellest, et sõnade lõplik tähendus ja roll pannakse paika just antud suhtlusaktis, koostöös kõneleja ja kuulaja vahel.

Tekst on lugedes alati protsess ja interpreteerimine on protsess. Ka lugeja tõlgendab näiteks lauset ja toetub oma loodud tõlgendusele järgmist lauset tõlgendades. Teisisõnu, ka siin toimub lugeja peas *next-turn proof procedure*, ainult kõnevooru rollis on see osa tekstist, mida lugeja ühekorraga tõlgendab. Kusjuures ta võib ise otsustada, kui pikkadeks tükkideks ta teksti enda jaoks jagab. See võib olla sõna, lause, lõik, kas või häälik. Nii võiksime nimetada seda võtet järgneva tüki kontrollimise protseduuriks (ingl *next-item-proof procedure*).

Dialoogi terminites võime öelda, et lugeja sekkub oma tõlgendustega kirjutaja vooru nagu suulises kõnes tagasiside andja. Vestluses ütleme *ahah*, kui kuuleme midagi uut, ning *jah*, kui oleme nõus. Sama teeme lugedes, enamasti endamisi, aga mõnikord ka poolvaljusti. Tegelikult on kogu lugemine nagu üks suur tagasiside kogum. Ning tekst kui monoloog on lihtsalt üks hiigelpikk ja mitmekomponendiline kõnevoor.

Veel enam, ka kirjanik vajab tegelikult lugeja pidevaid reaktsioone, kuigi need sõnaliselt pea kunagi temani ei jõua. Kui ta tahab näiteks tulla lagedale üllatava pöördega, siis peab ta lugeja esmalt viltu juhtima. Lugeja ei anna autorile valjusti teada, et ta on läinud sinna, kuhu kirjanik tahtis, aga vaikselt, omaette peab ta seda tegema. Muidu masin ei tööta.

See omakorda toob välja, et ka siin on oluline nähtus viga. Lugeja võib mingit tekstikohta valesti tõlgendada ja hilisema mõistmise valguses ümber tõlgendada (või ka selle juurde jääda). Lugemine on pidev korrektse lugemise ja väärlugemise vaheldumine.

Kokkuvõtteks. Vestlusanalüüsi tulemus on otsekui kubofuturistlik pilt tekstist. Selle kvalitatiivne pool on kubistlik, see vaatab maailma väga lähedalt ja korraga mitmest rakursist. Selle protsessuaalne pool vaatab teksti liikumises nagu futuristlik maal. Ja kui vaja, siis saab lisada juurde kvantitatiivse pildi, vaate ülalt otsekui futuristlikus *aeropittura*'s. Kokkuvõttes on aga nii autor, tema tegelased, lugejad kui ka uurijad osalised suures kubofuturistlikus mängus.

Kirjandus

Bahtin, Mihhail 1987. Kõnežanride probleem. Tlk A. Kabur. – M. Bahtin, Valitud töid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 267–284.

Barthes, Roland 1998. Autori surm. Tlk Marek Tamm. – Looming, nr 12, lk 1851–1855.

Biber, Douglas 1988. Variation across Speech and Writing. Cambridge: Cambridge University Press.

Biber, Douglas, Conrad, Susan 2009. Register, Genre, and Style. Cambridge: Cambridge University Press.

Chambers, J. K., Trudgill, Peter 1998. Dialectology. Cambridge: Cambridge University Press.

Hennoste, Tiit 2004. Kõneldud näidend ja suuline keel. – Teater. Muusika. Kino, nr 5, lk 39–44.

Hennoste, Tiit 2005. Kõne kohanemine kirjandusega. – Kohanevad tekstid. Koost, toim Virve Sarapik, Maie Kalda. Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, Tartu Ülikooli eesti kirjanduse õppetool. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 25–42.

Hennoste, Tiit 2012. Elu ja kirjanduse piiril. Suhtlemine Oskar Lutsu „Kevades". – Looming, nr 11, lk 1621–1631.

Hennoste, Tiit 2014. Ümbertegemine. – Eva Liina Asu-Garcia, Mati Erelt, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Helle Metslang, Andriela Rääbis, Pire Teras, Annika Viht, Eesti keele kirjeldava grammatika prospekt. Tartu: Tartu Ülikool, lk 70–83.

Hennoste, Tiit 2016. Eesti kirjanduslik avangard 20. sajandi algul. Hüpped modernismi poole I. (Heuremata.) Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Hennoste, Tiit, Metslang, Helle, Habicht, Külli, Jürine, Anni, Laanesoo, Kirsi, Ogren, David 2016. Üldküsimuse vorm ja funktsioonid läbi nelja sajandi ja kuue tekstiliigi. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 80–109.

Hiir, Erni 1975. Mässulaulud. Valik võitlusluulet 1918–1930. Tallinn: Eesti Raamat.

Jakobson, Roman 2012 [1960]. Lingvistika ja poeetika. Tlk Neeme Lopp, Arne Merilai. – Akadeemia, nr 10, lk 1731–1773.
Jockers, Matthew L. 2013. Macroanalysis. Digital Methods and Literary History. University of Illinois Press.
Kasik, Reet 2011. Stahli mantlipärijad. Eesti keele uurimise lugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Koivisto, Aino, Nykänen, Elise (toim) 2013. Dialogi kaunokirjallisuudessa. (Tietolipas 242.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Liiv, Toomas 2003. Luuletused 1968–2002. Tallinn: Tuum.
Luts, Oskar 1987. Suvi. Tallinn: Eesti Raamat.
Malpas, Simon, Wake, Paul (koost) 2015. Kriitilise teooria käsiraamat. Tlk Marilin Lips. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
Moretti, Franco 2013. Distant Reading. London–New York: Verso.
Robins, Robert H. 1990. A Short History of Linguistics. Third edition. London–New York: Longman.
Selden, Raman, Widdowson, Peter, Brooker, Peter 2005. A Reader's Guide to Contemporary Literary Theory. Fifth edition. London etc: Pearson.
Sidnell, Jack 2013. Basic conversation analytic methods. – The Handbook of Conversation Analysis. Toim J. Sidnell, Tanya Stivers. Oxford: Wiley & Blackwell, lk 77–99.
Terentjev, Igor 2014. 17 tyhjänpäiväistä työkalua. – Venäläisen avantgarden manifestit. Toim Tomi Huttunen. Helsinki: Osuuskunta Poesia, lk 103–126.
Wellek, René 1991. History of Modern Literary Criticism: 1750–1950. Volume 7. German, Russian, and Eastern European Criticism, 1900–1950. New Haven: Yale University Press.

Liberation of philology from Excel: The programme of a Cubo-Futurist Neo-Philology

Keywords: linguistics, literary studies, conversation analysis, analysis of literary dialogue

The first half of the article provides a survey of the main directions of the 20th century divergence of linguistics and literary studies.

In the first half of the 20th century, mainstream studies took a synchronic approach to language and literature, addressing language as a system and focusing on individual literary works, their language and style.

The mid-century brought a great divergence. Linguistics changed to embrace functionalism, empiricism and objective analysis. Literary studies, however, fell for the postmodern critical theory, which basically questions the quest for objective knowledge. Literary studies focused on modernism and modernist language, leaving linguistics aside. For linguistics, the new norm was corpus-based approach and quantitative analysis. Most of the empirical literary studies of the second half of the century remain classifiable as qualitative micro-analysis.

New changes emerged in the 1990s. In literary studies, close reading found a rival called distant reading, while quantitative computer analysis of large corpora established itself beside the traditional qualitative analysis. Linguistics turned to qualitative microanalysis of communication, especially addressing spontaneous dialogue, while conversation analysis was used as the principal method.

The second part of the article offers a suggestion how studies of language and literature could be brought together again. The starting point is a real text as a synchronic and empirical object of research. The primary method is qualitative analysis to which the quantitative approach has a subsidiary role. Conversation analysis is suggested as the method to analyse a literary work.

There follows a survey of the core concepts (social action, sequence, adjacency pair, processuality, repair) and principles (bottom-up analysis, next-turn proof procedure, analysis of inner context) of conversation analysis. As a practical example, I will use conversation analysis on a fragment of a novel by Oskar Luts. My final postulate is that conversation analysis can be applied to whole literary texts entering a dialogue with the reader.

Tiit Hennoste (*b. 1953*)*, PhD, University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Laboratory of Spoken and Computer Mediated Communication, Senior Researcher; tiit.hennoste@ut.ee*

MÕÕTMISED EI LOO TEOORIAT

MATI HINT

Olen oma viimaste aastate avalikke esinemisi alustanud Eesti riigi olemasolu mõtte põhjendamisega ja alustan ka siin artiklis samaga: Eesti riigi olemasolu ainus mõte, põhjendus ja õigustus on eesti keel, eesti kultuur ja eesti elulaad. Ei Eesti osa Euroopa Liidu majanduses – vähem kui 0,2 % (ja sellestki suur osa välismaalaste omanduses) – ega asend *cordon sanitaire*'il ole Eesti riigi piisavaks põhjenduseks.

Eesti filoloogia kui rahvuskultuuri ülioluline komponent on osa Eesti riigi olemasolu põhjendusest. Kes murendab eesti filoloogia asendit eesti rahvuskultuuris, tegutseb Eesti Vabariigi põhiseaduse vaimu vastu.

Sissejuhatus

Filoloogia ei ole kõigis kultuurides ühesuguse sisuga. Meie küsimus on: mis sisu ja tähendus on eesti filoloogial eesti kultuuris erinevatel ajajärkudel ja erinevate sugupõlvede jaoks? Iga ainevaldkond ja teaduslik distsipliin muutub teadmiste horisondi avardudes või ka siis, kui seda horisonti vägivaldselt kitsendatakse või võõra ideoloogia vaimus suunatakse (nagu seda eesti filoloogia ajaloos on vägagi drastiliselt juhtunud).

Eesti filoloogia defineerimine on otseseoses Eesti ülikooliga. Kuigi eesti keelt, rahvaluulet ja kirjandust uuriti ka enne Tartu ülikooli ümberkujundamist Eesti ülikooliks, andis alles eestikeelne ülikool sellele rahvuslikule teadussuunale selge raami. Eesti filoloogia on Eesti riigi eakaaslane, Eesti riik ja ka unistus riigi taastamisest on kestnud koos eesti filoloogiaga. Kui lahjeneb eesti filoloogia, siis lahjeneb ka Eesti rahvusriik. Seetõttu on ülikoolide (nüüd juba mitmuses) eesti filoloogia õppekavad olulised mitte üksnes teaduse ja rahvuskultuuri jaoks, vaid ka riiklikult.

Aga küsimus jääb: kui palju võivad näiteks 1920., 1970. või 2020. aastate eesti filoloogia käsitus ja sisu ülikooli õppekavades ainete loendi osas erineda, selleks et saaksime rääkida ainevaldkonna **eesti filoloogia** katkestusteta arengust? Mis ja kui suur on see ühisosa, mis ütleb, et 1920. ja 2020. aastate eesti filoloogiaks nimetatud õppekavad ülikoolides on ka oma ainete loendi ühisosa tõttu defineeritavad eesti filoloogiana? Missugused ained ei tohiks filoloogilises hariduses ühelgi juhul puududa? Kui suur on varieerimisruum, mis lubab ühe või teise traditsioonilise aine asendada mõne ajakajalisemaga (tänapäevasemaga, moodsamaga)?

Näiteks kas võib kõrvale jätta eesti keele ajalugu (häälikulugu ehk ajalooline foneetika, ajalooline morfoloogia, kirjakeele ajalugu, ajalooline leksikoloogia ja etümoloogia, keelekontaktid), keskendudes keelekontaktide jälgimisele? Kas sotsiaalsete murrete uurimine ja tundmine asendab geograafilist dialektoloogiat? Või teisipidi: kas üksnes geograafilise dialektoloogia ülevaatest piisab tänapäeval filoloogiliseks hariduseks või tuleks selle kõrval igal

juhul tunda ka sotsiaalseid dialekte? Kas sotsiolektide käsitlus peaks piirduma tänapäevaga või peaks sellelgi olema diakrooniline paralleel, nii palju kui võimalik? Missugune peaks olema deskriptiivse normsüntaksi ja spontaanse kõne kirjeldamise vahekord keele ja kommunikatsiooni olemuse mõistmiseks? Kas ja kuidas mõjutab keele, folkloori ja kirjanduse teooriate muutumine filoloogia tuumikusse kuuluvate ainete loendit? Kuidas mõjutavad filoloogia tuumikut teadmiste arhiveerimise ja töötlemise digitaliseerimine ja üldse arvutitöötluse võimalused? Millal oleks küllaldaselt põhjust otsustada, et eesti filoloogiasse kuuluvate ainete loendis ja uurimisvaldkondades on toimunud nii ulatuslikud muutused ja ümberstruktureerimised, et ainevaldkonna nimetus **eesti filoloogia** on juba üksnes tinglik ning see ainevaldkond vajab uut definitsiooni või ümbernimetamist? Kas sellise uusdefineerimisega seostub väärtushinnangute muutusi või on see loomulik protsess, milles polegi põhjust otsida suuri küsitavusi? Missugustel eeldustel pole sellises muutuses-arengus-allakäigus-kaasajastamises sisulisi küsitavusi? Need on ainult mõned küsimise ja otsustamise kohad, aga sellistest võimalikest valikutest-otsustest sõltub väga palju. Otsustajad – eeskätt ülikoolides ja ainekomisjonides – vastutavad ka tulemuste ja tagajärgede eest.

Filoloogia ühtsus läbi aegade

Möödunud sajandi alguseni tähendas keeleteadus peamiselt ajaloolist keeleteadust (eriti indoeuropeistikas, aga selle tuules peagi ka soome-ugri keeleteaduses) ja vähem teaduslikuks peetud kirjeldavat keeleteadust ning normatiivseid taotlusi kirjakeeltes. Võrdlev-ajaloolise keeleteaduse meetodid on üks inimmõtte kõige suurejoonelisemaid saavutusi, kusjuures need meetodid on loodud loogilise arutluse ja ülipõhjaliku analüüsimise teel. Ja siiski on võrdlev-ajaloolise keeleteaduse meetodid avastused, mitte leiutised: on avastatud seaduspärasused, kuidas keeled muutuvad, lahknevad, üksteist mõjutavad, missugused häälikumuutused on ootuspärased ja missugused mitte. Kas tuletada siin meelde, et Jacob Grimm teadis, et saksa sõna *Kurbiß* vaste on eesti keeles *kõrvits*? Niisuguse põhjalikkusega töötati kabinettides ja tugitoolides.

Suur, aga aeglaselt edenenud murrang keeleteaduses algas märgiteooriaga XX sajandi alguskümnenditel (Ferdinand de Saussure Euroopas ja Charles S. Peirce USA-s, tunnustus tuli mõlemale palju hiljem). Kui ajalooline keeleteadus võis piirduda üksikute keeleelementide muutuste jälgimisega ajas, siis märgiteooria aitas keeleteooria keskmesse tõsta tervikliku süsteemi. Sündis strukturalism. Ajapikku muutus ka ajalooline keeleteadus: tervikpilt pidi kujundama arusaama süsteemi muutumisest ajas, ühe süsteemi asendumisest teisega.

Sellised „kabinetiteooriad" ja „tugitoolimeetodid" ei küsi, missugust kasu annab üks või teine teadmine, millel otsene praktiline rakendus hetkel puudub. Teadmine ise on väärtus, mis loodetavasti annab kunagi kuskil ka käegakatsutavat kasu, enamasti kaudselt.

Näiteks keelemärgi tähistajapoole uurimine on foneetikas muutunud palju reaalteaduslikumaks ja on tänapäeval seostatud mõõtmistega foneetika kõigis allharudes, millele toetub kõnetehnoloogia.

Foneetika sisuks oli veel möödunud sajandi alguses hääldusе artikulatoorne kirjeldamine, häälduSnormide määramine, prosoodia ja silbi ehituse kirjel-

damine. Pärast Teist maailmasõda lisandus artikulatoorsele foneetikale akustiline foneetika ja möödunud sajandi viimasel kolmandikul taju- ehk pertseptiivne foneetika. Akustilise foneetika maailmaklassikute hulka kuulub kahtlemata Ilse Lehiste, Eestis rajas selle foneetika suuna ja viis kiiresti kõrgele tasemele Georg Liiv. See on praeguse eduka eesti keeletehnoloogia nurgakivi. Tänapäeval on huvikeskmes tajufoneetika. Keeleteadusel on tekkinud uued seosed füüsika ja neuroloogiaga. Näib, et kui jälgida kas või foneetika kui filoloogia üheainsa traditsioonilise koostisosa arengut, siis võib tulla järeldusele täielikust teisenemisest. Aga niikaua, kui foneetikat peetakse filoloogiliste teadmiste kohustuslikuks koostisosaks, pole filoloogia arhitektuur muutunud.

Filoloogia mängumaa muutlikkus ja püsivus

Tekstide uurimise ja tõlgendamise kõrval on filoloogiale väga tähtis olnud värsi meetrika, rütmi ja prosoodia uurimine, näiteks maailmas Roman Jakobsoni ning Eestis Jaak Põldmäe (1978) ja Ilse Lehiste (nt Lehiste 2001 osa „Luule", lk 15–117) ning viimase kaasautorite jaoks, kellele antiikvärsi, klassikaliste luulevormide ja siinmail ka regivärsi vormi uurimine on olnud üks filoloogia harusid.

XX sajandi alguses toimusid arengud, mis muutsid foneetilise ja prosoodilise analüüsi ala: esiteks hakkas just tollal Euroopa kultuurkeeltes kindlate vormikaanonite järgi organiseeritud värsi kõrval vohama vabavärss, mille analüüsis traditsioonilisel prosoodiakäsitlusel polnud enam varasemat rolli; teiseks tekkisid just XX sajandi alguses võimalused häälduse parameetreid mõõta, mitte üksnes kirjeldada (eesti keeles tähistab seda muutust Lauri Kettuneni eksperimentaalfoneetiline uurimus Kodavere murrakust 1913. aastal).

Roman Jakobson on värsi meetrumi analüüsi keele prosoodia mõistmiseks pidanud väga oluliseks. Jakobsoni sellealaste tööde valik venekeelses tõlkes „Работы по поэтике" (1987) esitab korduvalt mõtte, et uuemas luules ei ole rütmika enam järjekindel, sest modernistid nihestavad teadlikult prosoodilisi struktuure (vt nt „Новейшая русская поэзия", Jakobson 1987: 271–316). On tähelepanu väärt, et nagu hiljem Lehiste ja tema kodu-Eesti kaasautorid, on ka Jakobson tegelnud mordva rahvalauluga (vt mainitud kogumikus „Аксиомы системы стихосложения", lk 133–139, milles silbi ehitusel on eriti keskne koht).

1974. aastal ilmus Jakobsoni väike, aga oluline raamat „Main Trends in the Science of Language". Jakobson määratleb keeleteadust inimteaduste keskmena ja annab hinnangu ka keeleteaduse ja reaalteaduste seostele, kuid olles kirjeldanud kogu tänapäevase (tollase) keeleteaduse teoreetilist tohuvabohu ja erinevate teooriate vastandlikkust, jõuab järeldusele: keeleteadus on tema pealispinnal toimuvast trianglist hoolimata oma sisemises ehituses hämmastavalt monoliitne, keeleteaduse enda süvastruktuurid püsivad oma kohal. Las teooriad möllavad, keel organiseerib ennast ise ja ka keeleteadus ei kaota oma struktuuri, kuigi lingvistilist fraseoloogiat uuendatakse ja vahetatakse.

Samal 1974. aastal avaldas Looming minu artikli „Humanitaarteaduste ühtsus – keeleteaduse poolt vaadatuna". Tollal paistis juba siingi, et keeleteadus aitab integreerida teisi inimteadusi, et märgiteooria ja semiootika hakkab laienema keeleteadusest ja filoloogiast ning kunstist väljapoole (näiteks zoosemiootikasse) ning loodusteadused (näiteks paleobotaanika) seovad keeleteaduse ja ajaloo üha kindlamini teaduste üldisse arhitektuuri. Struk-

turalism, semiootika, hiljem generativism ei võtnud filoloogialt midagi traditsiooniliselt filoloogiasse kuuluvast ära. Filoloogia muutus, ta ei lagunenud.

Muidugi ei taha ma ennast võrrelda Roman Jakobsoniga. Tahan ütelda, et lääne keeleteaduse (Jakobson kaasa arvatud) arengud hakkasid 1960. aastatest alates jõudma ka kuni tolle ajani muust maailmast üsna eraldatud ja suletud Nõukogude Liitu. Moskvas hakkas 1960. aastate alguses Moskva ülikooli professori Vladimir Zvegintsevi algatusel ilmuma väga sisukas irregulaarne tõlkekogumik „Новое в лингвистике", Moskva ülikoolis tegelesid professorid Vladimir Zvegintsev, Olga Ahmanova jt lääne keeleteaduse tutvustamisega (Zvegintsevil oli sidemeid ka Eesti keeleteadlastega), 1950.–1960. aastate vahetusel ilmusid Moskvas venekeelses tõlkes järjepanu Nikolai Trubetzkoy, Leonard Bloomfieldi, H. A. Gleasoni, André Martinet' jt uueneva keeleteaduse jaoks põhjapaneva tähtsusega teosed. Eestis (ka Tartus Ülikooli tänava raamatukaupluses) oli 1960-ndate esimestest aastatest alates võimalik osta Saksa DV-s välja antud teaduslikku kirjandust, nii et ka Roman Jakobsoni ja Morris Halle väga tähtis „Fundamentals of Language" (1956) oli saksakeelses tõlkes igaühele vabalt kättesaadav.[1]

Masintõlke perspektiiv sundis keeleteadust pöörama pilgu matemaatika ja algoritmide teooria poole, peagi ka Tartus. Soome teadlastele avanenud võimalusega külastada Eestit kaasnesid tihti helded uue keeleteaduse raamatukingitused. Sellel taustal muutus võimalikuks, et Tartu ülikoolis tekkis põhiliselt eesti filoloogia baasil 1965. aastal Generatiivse Grammatika Grupp (GGG), mille mõju eesti keeleteadusele on poolesaja aasta kestel olnud väga suur. Aga märkimist väärib seegi, et GGG sai endale nime maailma keeleteadust juba 60 aastat ülisuurel määral mõjutanud Noam Chomsky teosest „Syntactic Structures" (1956). Eesti filoloogia teoreetiline taust ühines jälle maailma üldkeeleteaduse suundadega, viimases aga olid toimunud ja toimusid päris suured muutused. Muutused toimusid ka inimteaduste taustas, näiteks biheiviorism oli jäänud kõrvale, ratsionalism aga sai Chomsky süva- ja pindstruktuuride ning mõttekate (semantiliselt interpreteeritavate) grammatiliselt korrektsete lausete genereerimise idee aluseks. Chomsky suund võttis 1960. aastatest alates keeleteaduses ühe juhtpositsioonidest ja sellega kaasnes suurem tähelepanu keele olemuse mõtestamisele. Tänapäevani rõhutab Chomsky, et keel ei ole üksnes (või ehk isegi mitte eeskätt) kommunikatsioonivahend, vaid mõtlemise, see tähendab enesetunnetamise instrument. Kui seda teesi edasi arendada, siis võib ütelda, et rahvuslik filoloogia on üks rahvuse enesetunnetamise vahendeid. Eesti filoloogia nõrgenemine või hägustumine tähendaks rahvusliku identiteedi ja omakuvandi hägustumist. Ilse Lehiste pidas 1996. aastal Tallinnas toimunud eesti teadlaste kongressil ettekande „Keel ja identiteet", milles ta ühemõtteliselt seostas rahvuslikku identiteeti kultuuriga ja kultuurikeskkonnas osalemisega (eelduseks on keeleoskus).

Kirjanduse uurimisel on matemaatikaga vähem peale hakata, kuigi midagi matemaatilisust meenutavat on ju tehtud: Eestis nt Indrek Tardi 1997. aastal ilmunud „Eestikeelne luuleraamat 1851–1995".

Jakobsoni „revisjonist" tänapäevani on taas kulunud pool sajandit. Mida võime ütelda nüüd keeleteaduse ja filoloogia keskse struktuuri püsivuse kohta?

[1] Grundlagen der Sprache. (Schriften zur Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 1.) Berlin: Akademie-Verlag, 1960.

Paljugi on jälle muutunud, paljugi on edasiarendatud kujul alles. Uusi võrseid ja vesivõrseid on leiutatud või avastatud ja ka unustatud (ka eesti keeleteaduses), aga keeleteadus ei ole vähem leidlik kui varasematel aegadel. Märgiteooria üldistamine semiootikas võib olla üks seos keeleteaduse ja sõnakunsti uurimise ühendamisel filoloogiaks. Keele, folkloori ja kirjanduse (ka kunstide) metafoorilisuse mõistmine võiks samuti olla üks filoloogia harusid ühendav teema. Keel on olemuselt metafooriline, metafoorina saab (vahel koguni loomuliku tõlgendusena) käsitada ka kirjandus-, folkloori- ja kunstiteoseid. Selline on inimteaduste olemus. Kas ka loodusteadustes on midagi metafoorilist? Vaevalt. Küll aga on teatud metafoorilisus reaalteaduste mudelites, mille varal me tunnetame maailma. Filoloogiliste teaduste surumine reaalteaduste meetoditesse ei õnnestunud isegi Victor Yngvel (vt nt Yngve 2000). Keeleajalugu pole eksperimentaalfoneetikale tõepoolest igal sammul vajalik, aga võib tuua näite ka selle kohta, kuidas eksperimentaalfoneetikus tekitab hämmastust see, et madalam vältenumber seostub tüve tugeva astmega ja kõrgem vältenumber nõrga astmega (nt Lehiste jaoks on vastuoluline, et tüvevariandi tugev aste võib olla Q1 ja nõrk aste Q3, nagu *nuga* : *noa* jts juhud, vt Lehiste 1983). Võib tuua näite selle kohta, kuidas eksperimentaalfoneetik vajab rõhumudeli muutuse seletuses keeleajalugu (nt Eek, Help 1986).

Mõtlemise ja deduktsiooni osa filoloogias ei vähene

Keeleteadus on täienenud alldistsipliinidega, mis põhinevad läbinisti loogilisel deduktsioonil. Üks neist, foneetika funktsionaalne mudeldamine – fonoloogia – hakkas juba Teise maailmasõja eelsetel aastatel muutuma omaette teadusharuks. Keelemärgi tähistajapoole uurimisse on 1920. aastatega võrreldes fonoloogia näol lisandunud täiesti filoloogiline distsipliin. Fonoloogia mõlemad universaalsed variandid – Trubetzkoy Praha koolkonna ja Ameerika deskriptiivse fonoloogia metoodikad – on täiel määral intuitiivse mõttetöö viljad, mis mingilgi määral ei sõltu foneetilistest mõõtmistulemustest, vaid vastupidi, nad loovad foneetika praktilistele rakendustele orienteeritud täppisteaduslikele mõõtmistele raami mõõtmistulemuste mõtestamiseks.

Usun, et teooria või hüpotees peab mõõtmistele eelnema. Huupi mõõtmised ja sihiseadeta katsed võivad teooria täpsustamise ja põhjendamise asemel anda hoopis pidepunkte valeteooriale. See pole ka eesti foneetikas ja fonoloogias tundmatu olukord.

Keele olemus pole muutunud, muutunud on keele kasutamine ja keele kasutamise tehnilised võimalused. Tähelepanu kese ja prioriteetide määramine võib põhjendatult või põhjendamatult nihkuda. Reformijanuline teadusbürokraatia ei anna mitte alati endale aru, et hääbuma lastud teadusliku traditsiooni taaselustamine on tavaliselt väga vaevarikas.

Eesti keeleteadust on arusaadavatel põhjustel kõige kergem võrrelda Soome keeleteadusega. Soome on ikka natuke ees, nii võimaluste ja ressursside poolest kui ka uute tuulte nuusutamises. Näiteks on Soomes soome keele sotsiaalsete variantide ja spontaanse kõne uurimisel tehtud palju rohkem kui Eestis. Aga ka Soomes on see toimunud mõningal määral keeleajaloo arvel. Kus iganes keeleajaloo traditsioon nõrgeneb, seal on kaotatud maad tagasi võita raske.

Filoloogiat peaks kujutletama mitmemõõtmelisena. Üks mõõde on filoloogiasse kuuluv teadmiste ala: keele kogusüsteemina uurimine, folkloristika, kirjandusteadus ja kirjanduse ajalugu. Teine mõõde on aja(loo)line.

Kui foneetika on traditsioonilise filoloogia kõige tehnilisem alldistsipliin, siis kõige humanitaarsemaks võib traditsioonilises filoloogias pidada kirjanduse ajalugu ja kirjandusteadust. Muidugi on ka nende sisu 2020. aastatel teistsugune kui 1920. aastatel. Eesti kirjanduse puhul on juba tekstide hulk ja maht kasvanud mitmekordseks.

Traditsiooniline filoloogia oli avastav teadus, nagu loodusteadusedki, kuigi loodusteadustest erinevate metoodikatega. Loodusteadustes avastatakse, avastustest luuakse mudeleid ja interpretatsioone. Teadusliku avastamise eesmärk on tunnetamine, mitte kasu. Tehnoloogilise leiutamise eesmärk on praktiline kasu. Ei ole võimalik avastada aurumasinat või elektrimootorit, küll aga on need värgid teaduslike avastuste pinnalt leiutatud.

Viimase sajandi kestel on põhjust ka filoloogias teha vahet avastamise ja leiutamise vahel. Keeleteaduses hakkas avastamise ja leiutamise piir hägustuma, kui avastatut hakati täiendama leiutamisega. Eesti keeleteadusel on keeleuuenduse tõttu erisuhe keelelise leiutamisega, ja mitte ainult uute kunsttüvisõnade näol, vaid otse filosoofiliselt. Johannes Aaviku maksiim „Keel on masin!" sisendab otsesõnu, et keeles ei pea tingimata otsima ainult olemasolevat ja avastatavat, vaid keelt võib käsitada tehnoloogia põlluna, masinana, mida saab leiutades täiendada.

Juba kirjakeele normimine ei ole täiel määral teaduslik avastamine (sellepärast XIX sajandi keeleteadus keele normatiivset reguleerimist eriti kõrgeks teaduseks ei hinnanudki), vaid võrreldav loodusesse sekkumisega (nagu sordija tõuaretus).

Mõõtmised ei loo teooriat

Keeleteaduse rakenduste tänapäeval kõige olulisemad harud – kõnetehnoloogia (kõnesüntees, kõnetuvastus, dikteeritud kõne automaatne üleskirjutamine), keelestatistika, keelemassiivid ja -korpused – põhinevad mõõtmistel ja statistikal, aga mõõtmistel ja statistikal (statistilisel mõõtmisel) ei ole keele, folkloori ega kirjanduse metafoorilise põhiolemusega mingit pistmist. Näib, et metafoorilisus kui filoloogiline tunnetamine ei mängi keeleteaduse tehnoloogilistes rakendustes rolli, sest kõnetehnoloogia, nagu selle valdkonna nimigi ütleb, ei tegele avastamisega, vaid leiutamisega, avastatu kasutamisega praktiliste eesmärkide saavutamiseks.

Sellised kriteeriumid ei ole nii selgepiirilised, et keeleteadusliku uurimise nüüdisvaldkondade puhul ei ilmneks nende mitmetine iseloom, erinevad kvaliteedid. Keelematerjali statistilised korpused viivad avastusteni, mis kuuluvad teadusse, mitte tehnoloogiasse (kas või Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpuse põhjal tehtud avastused); samamoodi võimaldavad eksperimentaalfoneetilised ja neuroloogilised mõõtmistulemused täpsustada kõne genereerimise ja tajumise teooriaid. Kuid seda ainult sel juhul, kui mõõdetakse mõttekalt, küsides, mida me mõõdame ja milleks me mõõdame, mida me tahame mõõtmisega selgemaks saada. Eesti mõõtmisusku foneetikud on teinud hiigelhulga mõõtmisi, aga häälikusüsteemi funktsioneerimise seletamine sõltub mõõtmistest palju vähem kui teooriast. Mõõtmised ei loo teooriat.

Mõõtmistulemuste kasu sõltub sellest, missugusest teooriast lähtutakse, missuguse teooria verifitseerimiseks või ümberlükkamiseks mõõtmistulemusi interpreteeritakse. Foneetiku eksperimenti suunab alati tema fonoloogiline kontseptsioon. Kui fookuses on foneemikestused, siis võib ta leida, et eesti foneemidel on kolm fonoloogilist kestusastet, kui ainult eksperimendi materjal on sobivalt valitud; kui fookuses on esimese ja teise silbi kestuste suhe ja eksperimendi materjaliks on sobivalt valitud kahesilbilised sõnad, siis võib leida, et välteid tajutakse esimese ja teise silbi kestuste suhte põhjal. Tõe kriteeriumiks saab siin olla ainult see, kas postuleeritud vältetajumise mehhanism on rakendatav kõigi eesti keele seisukohalt normaalse häälikulise ehitusega sõnavormide puhul. Olemasoleva kontseptsiooni falsifitseerimise taotlemine on ülimalt oluline, kui eesmärgiks on usutava(ma) mudeli põhjendamine.

Mõõtmised võivad õige(ma)le (väiksemate vastuoludega) teooriale anda täpsema sisu, eksplitseerida teooriat, aga valest (vastuolulisest) teooriast lähtuvad mõõtmised ei tõesta üldse midagi, nad on kasutud, nendesse uskumise korral aga koguni kahjulikud, kuna sisendavad usku valeteooriasse. Nii IPA (International Phonetic Alphabet) kui ka soome-ugri foneetiline transkriptsioon töötati välja ammu enne eksperimentaalseid foneetilisi mõõtmisi, aga hilisemad ülitäpsed mõõtmised ei ole sundinud neid transkriptsioonisüsteeme muutma ega isegi mitte revideerima. Nende kõrvale on küll tulnud fonoloogiline transkriptsioon, aga ka see on deduktsiooni, mitte mõõtmiste tulemus.

Jätan siin teadlikult kõrvale mõõtmisusku deklareerinud Ilse Lehiste artiklid, mis võivad küll anda lisaandmeid fonoloogiliste vastanduste füüsikaliste väljenduste kohta, aga ei muuda fonoloogiliste vastanduste süsteemi, mida ei saa avastada mõõtmistega; sama kehtib foneemivastanduste tajumise mõõtmiste kohta – mõõta on mõtet siis, kui vastandused on olemas. Kui tahes meeleheitlikud mõõtmised ei lisanud eesti prosoodiasse III ja IV välte vastandust ega nominatiivi *maa* ja genitiivi *maa* välteerinevust, nagu ka mitte partitiivi *maad* ja pl nominatiivi *maad* välteerinevust (vt Hint 1983 ja seal viidatud kirjandust).

Tuleb meeles pidada, et teaduslikena esitatavad meetodid ja protseduurid on eksliku inimese tehtud. Mõõtmismetoodikatesse tuleb suhtuda veel suurema valvsusega kui deduktiivsetesse järeldusahelatesse. Keskajal oli nõidade paljastamiseks mitmeid järeleproovitud metoodikaid, mis fokuseeriti tõde paljastavas eksperimendis nii, et saadi soovitud tulemus. Kolme häälikuvälte teooriaga ja ka kahe esisilbi kestuste suhte teooriaga võib olla samamoodi: nad töötavad kindla suunitlusega valitud katsematerjalis, aga mitte väljaspool seda.

Mõõtmised on vajalikud tehnoloogiale. Tehnoloogiate puhul oleks ideaalne, kui nad oleksid kooskõlas oma valdkonna kõige veenvama teadusliku mudeliga. Näiteks kui eestikeelse kõne süntees matkiks häälelainete akustilist struktuuri ja häälelainete tekitamist artikulaatorite poolt. Selline maksimalism võib olla tehniliselt palju keerukam kui käepärane *ad hoc* lahendus, näiteks kõne matkimine difoonide *copy-paste*'i meetodil. Difoonide *copy-paste*'i meetodil saavutatud hea eestikeelne kõnesüntees ei ole tunnetuslikus mõttes kõneloome mudel, kuid kui eesmärgiks on praktilise probleemi lahendamine, siis: miks mitte? Aga me peame siis teadma, et tegemist ei ole kõneprotsessi mudeliga, vaid tehnoloogilise leiutisega.

Tunnustades eksperimentaalsete meetodite ülisuurt tähtsust kõne füüsikalise külje modelleerimisel selle kõigis aspektides – artikulatoorses, akustili-

ses ja viimasel ajal ka pertseptiivses –, tuleb siiski rõhutada, et keele ja kõne olemuse teooriaid ei töötata välja mõõtmistulemuste põhjal, vaid need kujunevad intuitiivse ja loogilise tuletamise teel.

Need näited kuuluvad valdkonda, mis filoloogia esialgsest sisust – tekstide uurimisest ja tõlgendamisest – on edenenud üsna kaugele. Keeleteadus on jõudnud mõnes lõigus reaalteaduste kõrvale, nii et avastamine kuulub teadusse ja leiutamine tehnoloogiasse.

Traditsioonilisest filoloogiast on senini näiliselt lahkunud ainult kõne- ja keeletehnoloogia, aga kui neurolingvistika jõuab semantika (mõistmise, semantilise interpreteerimise) modelleerimiseni, siis võib ka keele uurimise eksperimentaalne külg hakata tagasi pöörduma filoloogia väga palju laienenud voolusängi, mille seos reaalteadustega üha tugevneb. Aga kas mõistmist on võimalik mudeli tasemel mõista, seda ei julge siiski ennustada. Juba metafoori esitamine diskreetsete üksuste binaarsete hargmikena võib olla väga suur probleem, sest metafoor võib viidata millele tahes, kui tähendused vähegi haakuvad.

On teisigi filoloogia fragmenteerumise või tervikust võõrandumise märke, mis loodetavasti pole tagasipööramatud: ilukirjanduse ja sõnaliste tekstide tähtsuse vähenemine postmodernistlikus ühiskonnas. Alla käib lugemisharjumus üleüldse, ilukirjanduse lugemine aga eriti. Rahvuslikud kirjandused pole rahvuslikus identiteedis enam nii tähtsal kohal. Asemele tulevad rahvusvahelised pildid, sümbolid, emotikonid jne, aga kirjanduse enda semiootiline ja lingvistiline analüüs ning selle seostamine keele- ja kultuuriruumiga võib muutuda nišiharrastuseks.

Filoloogia tulevik ülikoolides

Mis filoloogiast saab, see sõltub humanitaarteadlastest ja ülikoolidest ning sellest, kui hästi nad suudavad ühiskonnale selgeks teha, et ilma kultuurita – sealhulgas humanitaarkultuurita – pole riikidel ega ühiskondadel mõtet ega õigustust, nagu ka mitte võimet püsida.

Traditsiooniliselt tähendas eesti filoloogia keelepool eesti keele struktuuri kõigi tasandite – foneetika koos prosoodiaga (need on hilisemal ajal üha rohkem fonoloogia), morfoloogia ja derivatsiooni, süntaksi ja sõnavara ja selle ajaloo, kirjakeele ajaloo ning häälikuajaloo ja ajaloolise morfoloogia – tundmist, seda kõike üldkeeleteaduse kursuste toel ja seostatuna vähemalt lähedase soome sugulaskeele oskusega. Filoloogi haridus pidi andma nii tänapäeva eesti kirjakeele, õigekeelsuse ja terminoloogiaõpetuse kui ka eesti murrete mõningase tundmise – viimast peeti vajalikuks isegi sel ajal, kui valitses metsik murrete nivelleerimise doktriin.

Tartu Ülikoolis on selline arusaamine eesti filoloogiast suurel määral kestnud 1920. aastatest siiani. Ka praeguses Tallinna Ülikoolis saavutati 1980. aastate teisel poolel ja 1990. aastatel nende põhiainete katmine kõrgetasemeliste koosseisuliste õppejõududega. Nüüd on see minevik, mida ei osata varsti enam isegi taga nutta. Kui ülikooli õppetööst jäävad kõrvale viimased vananeva põlvkonna õppejõud (ja see sünnib peagi), siis jääb eesti filoloogia traditsiooniliste põhiainete õpetajateks vähe kõrgelt tunnustatud õppejõude. Omast käest on küll võtta eesti laste keelelise arengu professor ning sotsiolingvistika ja keelekontaktide teooriate professor, aga nende kompetentsi kese ei kompen-

seeri filoloogilises hariduses siiani enesestmõistetavaks peetud erialaainete tähtsuse allahindamist. Õppekava koostatakse pigem käepärast olevate õppejõudude harrastustest lähtudes, mitte ainevaldkonna sisemisest ja traditsioonilisest loogikast lähtudes. Tallinna Ülikool on mitmes valdkonnas muutumas (või juba muutunud) projektipõhiseks, nii et mitmed põhiained kaetakse sisserenditud õppejõududega või siis vähendatakse nende ainete mahtu. See on nagu stabiilse näitlejaskonnaga trupiteatri asendamine projektiteatriga, justkui elaksime me Broadwayl. See on eesti kultuuris võõras nähtus.

Kas saab niisuguses olustikus tekkida oma teaduslik koolkond? Või kuidas kujutleda õppejõudude ja üliõpilaste (õppejõudude tulevaste kolleegide) koostööd, kui õppejõud ei suuda kokku viia kuigi paljude üliõpilaste nimesid ja nägusid? Globaliseerumise ideoloogide jaoks on selline pidetus-sidetus rahvusvahelistumise ja e-õppe loomulik kaaslane, aga väikeses rahvusriigis võib see saada saatuslikuks.

Minu Tallinna Ülikool läheb selle aasta sügissemestrist alates üle paljudele uutele õppekavadele. Mul on käes eesti filoloogia bakalaureuseõppe (peagi kinnitatav või juba kinnitatud) õppekava (veebruari seisuga). Muidugi on see üldsõnaline, nagu õppekavad muistegi, nii et seda on võimalik täita sisuga, mis varieerub ja sõltub asjaoludest. Aga üldmulje sunnib küsima: kui palju see on päriselt eesti filoloogia alase kõrghariduse õppekava? Seda tuleb küsida õppekava kõigi kolme suuna ehk peaeriala puhul: 1) eesti keel ja kirjandus, 2) eesti keel teise keelena ja eesti kultuur ning 3) referent-toimetaja.

Õppekava õpiväljundid kõlavad kõrgelennuliselt: „Üliõpilane tunneb eesti keele ajalugu, eesti keele kohta sugulas- ja teiste keelte hulgas, eesti keele lokaalset ja sotsiaalset varieeruvust"; „…on omandatud laiapõhjalised teadmised eesti keele struktuurist ja arengust, eesti kirjandusest ja kultuurist" jms. Ainemoodulite sisulisi eesmärke sõnastatakse näiteks järgmiselt: „Luua võimalused omandada teadmised eesti keele struktuurist, eesti keele kohast ja variatiivsusest ajas ja ruumis." Viimati mainitud eesmärk on sisuliselt igati positiivne ja ka tõeliselt filoloogiline, aga kui õppeaine „Eesti keele ajalugu ja variatiivsus" omandamist on ette nähtud 6 ainepunkti ulatuses, siis tekib küsimus, mis eesti keele ajaloo ja variatiivsuse alla mahub. Sest näiteks referent-toimetaja eriala õppeained „Eesti keel asjaajamiskeelena" ja „Ingliskeelsete tekstide refereerimine" hõlmavad kumbki 6 ainepunkti. Need ei ole võrreldavad suurused ega ainemahud: „Eesti keele ajalugu ja variatiivsus" on akadeemiline õppeaine, asjaajamiskeel ja ingliskeelsete tekstide refereerimine on tehnikumi tasemel praktilised oskused (eeldusel, et inglise keel on selgeks õpitud). Selle õppesuuna õppekavas tuleb eriti selgelt esile sobitumine ingliskeelse globaliseerumise edendamisse eesti filoloogia sildi all.

Äärmiselt piiratult näeb ülikoolitaseme eesti filoloogia õppekava õpiväljundite saavutamiseks vajaliku teise keelena ette ainult inglise keele oskust. Inglise keelel pole ajaloolises plaanis eesti keele arengus ja kujunemises peaaegu mingisugust osa. Inglise keel on globaliseerumise edendaja, aga globaliseerumise seos eesti filoloogiaga on pigem negatiivne: globaliseerumine on rahvuskultuuride nivelleerimise/nivelleerumise ettekääne, doktriin ja mehhanism. Kas valmistatakse kaadrit vabatahtlikuks okupeerituseks?

Et eesti filoloogia bakalaureusetaseme õppekavas pole isegi sõnaühendina viidatud vajadusele omandada mõningadki teadmised ladina, saksa ja soome keele kohta, see on märk, et „eesti filoloogia" on muutunud sõnaühendiks, mis Tallinna Ülikoolis ei kata enam traditsioonilist distsipliini **eesti filoloogia**.

Teiselt poolt on kõnealuses õppekavas bakalaureusetaseme õppe eesmärkidena sõnastatud õpiväljundeid, mis teeksid igast lõpetajast Nobeli preemia kandidaadi: „Õppija mõistab üleilmastumise sügavamaid juuri ja ajaloo kulgu mõjutavaid tegureid." See on nii kõva sõna, et seda pole vaja pikemalt kommenteerida. Ehk ainult niipalju: kas õppija mõistab ka eesti keele ja kultuuri osa üleilmastumise oludes omaenda identiteedi kujundamisel?

Eesti keele kui teise keele omandamise teooria ja praktika peab üliõpilase ette valmistama eesti keele kui teise keele õpetaja erialaks. Sellel õppesuunal on tähtsal kohal keelte kõrvutamise ja vastastikuse mõju teooriad. Ega selle vastu saa midagi olla, aga kogu õppekavast kumab (olusid tundes) läbi konjunktuurne mõtteviis: mitte aine sisemine loogika ei määra õpetatavaid aineid ega ainemahtusid, vaid õpetamiseks valitakse aineid, mida parajasti ametis olevatel õppejõududel on pakkuda. Minu isiklik kogemus töötamisel selle eriala üliõpilastega on mind veennud, et mõnelgi üliõpilasel ei ole keskpäraseidki eeldusi õppida eesti keel ära tasemel, mis õigustaks neid töötama eesti keele õpetajatena.

Tunnustades täielikult Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi (TÜHI) suurt intellektuaalset kapatsiteeti, ei ole ma kindel, et eesti filoloogia õppekava küünib kõigis osades humanitaarteaduste instituudi üldise intellektuaalse tasemeni ning kasutab maksimaalselt võimalusi eesti rahvuskultuuri üliolulise komponendi edendamiseks. Tallinna Ülikoolil on eeldused olla suurepärane ja efektiivne integratsioonimootor, aga see ei ole võimalik omaenda eesti identiteeti nõrgestades.

Kirjandus

Eek, Arvo, Help, Toomas 1986. Rütminihked eesti keele kujunemisloos. – Preprint KKI-45. Tallinn.

Hint, Mati 1974. Humanitaarteaduste ühtsus – keeleteaduse poolt vaadatuna. – Looming, nr 3, lk 487–505.

Hint, Mati 1983. Viroko neljän kvantiteettiasteen sävelkieli? – Virittäjä, nr 3, lk 161–177; nr 4, lk 328–348.

Jakobson, Roman 1974. Main Trends in the Science of Language. New York–Evanston–San Francisco–London: Harper & Row.

Jakobson 1987 = Роман Якобсон, Работы по поэтике. Москва: Прогресс.

Jakobson, Roman, Halle, Morris 1956. Fundamentals of Language. Den Haag: Mouton & Co.

Lehiste, Ilse 1983. Prosodic change in progress: Evidence from Estonian. – Language Change. Toim Irmengard Rauch, Gerald F. Carr. Bloomington: Indiana University Press, lk 10–27.

Lehiste, Ilse 1996. Keel ja identiteet. – Ettekanne Eesti Teadlaste Kongressil Tallinnas 11.–15. augustil 1996.

Lehiste, Ilse 2001. Keel kirjanduses. Koost Jaan Ross. (Eesti mõttelugu 36.) Tartu: Ilmamaa.

Põldmäe, Jaak 1978. Eesti värsiõpetus. Tallinn: Eesti Raamat.

Tart, Indrek 1997. Eestikeelne luuleraamat 1851–1995. Bibliomeetriline vaatepunkt. Tallinn: Ilo.

Yngve, Victor H. 2000. From Grammar to Science. New Foundations for General Linguistics. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Measurements do not create a theory

Keywords: philology, national identity, discovery and invention, theory and technology, measurements, deduction

The academic discipline of philology may have a different content in different cultures, but obviously philology as research of language (mother tongue), folklore, and national literature is important for national identity and the self-concept of a nation, even more so for small nations. In Estonia the scope of Estonian philology took shape in connection with the national movement in the second half of the 19th century, and more clearly at the beginning of the 20th century. Since the early 1920s Estonian Philology has been a subject taught at Tartu University, and there has been a rather unanimous agreement on what constitutes the realm of Estonian philology.

Historically, the study of language was foremost historical linguistics. This changed in the first decades of the 20th century with the rise of semiotics and the theories of sign systems (F. de Saussure, Ch. S. Peirce), and later with the development of phonology as functional phonetics. Those developments did not change the essence of philological disciplines as an area of the humanities. The philology of the time did not have much connection with natural sciences.

At the beginning of the 20th century phonetics turned towards experimental methods, including all kinds of measurements. Nowadays philology has different connections to physics, neurology, and other natural sciences. Sometimes research into language and language use leads to technological inventions which are, however, not entirely the same as scientific discovery. Up to now, new branches of linguistic philology – such as semiotics, phonology, and the generative grammar of Noam Chomsky – have all been created by deduction, without using methods of natural sciences.

This may change, especially taking into account the new possibilities in brain research and neurology. And, of course, language technology (the realm of invention) needs as exact as possible data about language use. But this must be kept apart from discovery and cognition.

There have been attempts to base phonological interpretations upon measuring of segments, clusters, syllables, or speech groups, but they have not lead to new phonological concepts. On the contrary, blind belief in numerical measures may lead to disputable theories. Therefore, a theory should precede measurements: one has to know the status of the units to be measured as well as what kind of explanation the measurements are expected to give.

The future of philology very much depends upon universities. In some respect the future of Estonian philology is not without concern, especially in Tallinn university, whose new curricula for this subject intend to omit some spheres (e.g., the knowledge of German), which have been traditionally important for Estonian philology.

Mati Hint (b. 1937), Prof. Emeritus of Tallinn University.

KOOST LAGUNEV VÕI UUENEV FOLKLORISTIKA?

Filoloogilisi vaateid

ÜLO VALK

Eesti teadustraditsioonis on rahvaluulet pikka aega peetud filoloogia valdkonnaks. Eesti folkloriste on eelkõige huvitanud sõnakunst, mis varieerub ja ringleb vabalt suulistes ja kirjalikes suhtluskanalites. Lisaks pärimuslikule tekstile põhilise uurimisobjektina on eriala ühtsust kujundanud retrospektiivne vaateviis, soov säilitada kaduvat ja otsida tõde minevikust. Et teaduslikud otsingud kipuvad alati varasemaid piire ületama, oleks siiski tarbetu otsida folkloristika tuuma kui permanentset keskpunkti, mille ümber peaks toimuma pidev koondumine. Selles artiklis püüangi näidata, et eriala olemust pole võimalik määratleda mõne põhimõiste range defineerimise kaudu, niisamuti ei saa seda fikseerida üheski ülimuslikus ideaalis, olgu see siis algne ühtsus või põhimõtteline kokkukuuluvus mineviku uurimisele pühendunud filoloogiaga. Nii folkloorne kui ka folkloristlik looming valmib omas ajas.

Müütilisest ühtsusest filoloogiasse

Monoteistliku Euroopa mõtteloos on ikka otsitud kultuurilise pluralismi ühtseid lähtekohti ja seletusmudelina on eelistatud monogeneesi. Saksa varaste romantikute jaoks avanes antiikmaailma vaimne täius müütides, milles sulasid kokku mõte, kunst ja usk. Modernse filoloogia üks pioneere Friedrich Schlegel (1772–1829) kutsus uuendusmeelseid luuletajaid looma uusi müüte, et nende kaudu kirjandus ja religioon uuesti tervikuks siduda (Feldman, Richardson 1972: 302–308). Romantilise müüdiloome viljade hulka kuulub ka Friedrich Robert Faehlmanni „Eesti muistendite" süsteemne kosmos, mis väljendas autori veendumust, et „vanad eestlased olid jõudnud monoteismini juba enne ristiusu sissetoomist" (Faehlmann 1999: 142). Selle ühtse mütoloogia ideaalpildiga haakub Heinrich Georg von Jannau (1789–1869) nägemus muinasajal kõneldud ühisest, kõigile mõistetavast eesti keelest, mille lagunemise paljudeks murreteks põhjustasid võõramaalastest sissetungijate kehtestatud poliitilised piirid, mis ühtse rahva eraldasid (Jannau 1995 [1828]: 754). Samal ajajärgul, XIX sajandi algul kujunes Rasmus Raski, Franz Boppi, Jakob Grimmi ja teiste töödes võrdlev filoloogia kui teadusharu, milles otsiti indoeuroopa keelte ja mütoloogiate ühiseid juuri kadunud algkultuuris. Olgu need vaid üksikud näited algse ühtsuse otsingutest varases filoloogias, mis oli tugevasti läbi põimunud muinsusromantikaga.

Rahvusvahelise folkloristika kujunemislugu uurinud Richard Bauman ja Charles Briggs (2003: 70–127) on eristanud selles antikvaarset ja filoloogilist mõttesuunda. Antikvaarse huvi keskmes olid mineviku säilmed igasugusel kujul: kirjalikes allikates, materiaalses kultuuris, tavades ja kujutel-

mades. Nende esiletoomisega püüdsid õpetlased illustreerida silmatorkavat ja üha kasvavat lõhet arhailise muinasaja ja modernse oleviku vahel. Filoloogide jaoks oli esmatähtis töö tekstidega: variantide võrdlemine põhikuju leidmiseks, nende geneetiliste suhete selgitamine ja autentsuse hindamine. Sellega kaasnes sõnade seletamine, tekstide tõlgendamine ja kommenteerimine. (Bauman, Briggs 2003: 72, 89) Richard Bauman ja Charles Briggs näitavad, et XVII ja XVIII sajandi antikvaaride ja filoloogide mõttetöö viljana hakkas sugenema kujutelm uuest ja vanast ajastust ning nendevahelisest eraldusjoonest, millest ühel pool seisavad valgustatud kirjamehed, kes kehastavad modernismiaja progressi, teisele poole jääb aga tahumatu lihtrahvas, kes sümboliseerib hääbuvat minevikku (Bauman, Briggs 2003: 127). Eestis annab antikvaarsest mõtlemisest kujunevas folkloristikas tunnistust Jakob Hurda vanavara-kontseptsioon, millele vastab inglise *popular antiquities* kui mõiste, mille William Thomsi neologism *folk-lore* 1846. aastal välja vahetas. 1896. aastal Riias toimunud arheoloogiakongressil tutvustas Hurt oma käsikirjalist kogu, nimetades seda „Eesti muinasaja varaks", „muinasaja materjaliks" ja „rahvavaimu produktiks". Niisiis oli rahvaluule midagi käegakatsutavat otsekui kokku korjatud kraam, mis akumuleerub „vanavara aita" (Hurt 1989: 76–79). Teisalt oskas Hurt kogutud ainest hinnata vaimse pärandina. Ta iseloomustas seda kui rahvamälestusi ja „Eestirahva ajaraamatut", mis „viib ajaloo uurija rahva kodu ja kotta, näitab temale rahva elu ja olu, rahva meele ja mõtted ära, läheb uurijaga kõikide õigete ja kõverate teede pääl ühes, mis rahvas on käinud, teeb avalikuks rahva head ja vead, tema rõõmu ja valu, tema armastuse ja viha, tema uskumise ja lootmise" (Hurt 1989: 83). Niisiis pole Hurda käsituses rahvaluule kogumise sügavam mõte mitte materjali kokkukuhjamine, vaid selle kaudu rahva vaimuelu ajalooline uurimine. Hurt iseloomustab ka kogutud materjali sorte (ehk žanre), millest ta kõige hinnalisemaks peab vanu rahvalaule. Need küsimused tekstide tähendussisust, samuti väljendusvormide erinevast allikaväärtusest annavad tunnistust noore eesti folkloristika filoloogilisest häälestusest. Muinasaja säilmetele keskenduv antikvaarne suund väljendus üha selgemalt aga mujal – näiteks Jaan Jungi koduloo- ja arheoloogiaalastes töödes; samuti Eesti Rahva Muuseumi rajamises ja talurahva ainelise kultuuri süstemaatilises kogumises, et luua ülevaatlikku pilti talurahva minevikust, mis moderniseeruvast Eestist üha kaugemale maha jäi.

Kui filoloogiline allikakriitika tõstis esiplaanile rahvaluuletekstide autentsuse nõude, ilmnes tõsiasi, et Faehlmanni ja Kreutzwaldi teostes kirjeldatud rahvusliku mütoloogia juured polnudki Muinas-Eesti suulises kõrgkultuuris, vaid uuemas kirjanduslikus loomingus (vt Põldvee 2013). Rahvaluule mõisteline konstrueerimine kirjandusliku autoriloomingu vastandina jättis rahvusliku mütoloogia Taarad, Vanemuised jt ilma pärimuslikkuse aupaistest. Nad ei kvalifitseerunud enam esindama Muinas-Eesti kõrgkultuuri, kuid kaugest minevikust leiti üks teine mõtteline tervik, millega hakati kohalikku rahvaluulet siduma. Nimelt näitas võrdlev filoloogia, et eestlased polnud üksi, vaid kuulusid soome-ugri hõimurahvaste perre oma väärika sugupuuga. Seda usku sümboliseeris keelepuu, mis õhutas otsima kultuuride ühisosa ning ühiseid eelajaloolisi juuri. Kauges minevikus kangastus muistne protouurali maailmapilt oma silmatorkavate ühisjoontega, nagu orienteeritus maailma keskpunktile või teljele – olgu see siis Põhjanael, müütiline ilmapuu või lõunast põhjakaarde voolav suur jõgi (vt Pulkkinen 2016: 458–460). Sugulas-

keelte võrdlemise ja laenude selgitamise abil loodeti leida mütoloogiliste ja usundiliste sõnade algseid tähendusi, mis pidi aitama mõista varjatut. Näiteks seostas Oskar Loorits sõna *pelgupaik* muinasislandi kaitsevaimu nimetusega *fylgja*, mis andis talle aimu varjupaiga „algsest" tähendusest. Pelgupaigas on inimene teatud jõudude ehk vaimude kaitse all ja puutumatuna on tal nn asüüliõigus (Loorits 1948: 33). Volga-ajast pärinev *lumm, lummutaja, lummutis* jne näikse Looritsa järgi „algusest peale tähendavat võõra hingejõu kallaletungi ehk „varjamist"" (Loorits 1948: 37). *Koll* ja *mumm* tähendused hõlmavad aga kaugeid sugulaskeeli arvestades nii surnut kui ka täid. Et nende sõnadega on Eestis kutsutud ka karu ja hunti, võimaldab Looritsal järeldada, et uskumuste järgi on surnute hinged siirdunud neisse loomadesse (Loorits 1948: 61–64). Niisiis, sõnade ununenud tähendustest loodeti leida varjatud seoseid, mis heidaksid aegade tagant valgust ka uuemale pärimusele, mis võrreldes vanaga näis olevat tuhmunud või lausa mandunud.

Kui Looritsa ja mitme teise uurija töödele eesti rahvaluulest ja -usundist annab sügavama sisu ajalooline narratiiv soome-ugri hõimurahvaste kujunemisloost, siis Tartu Ülikooli esimese rahvaluuleprofessori Walter Andersoni ajaloolis-filoloogiline vaateväli oli veel avaram. Juba enne Tartusse tulekut oli Anderson (1914) avaldanud olulise uurimuse Apuleiuse romaanist „Kuldne eesel". Teose seiklusterohkel süžeel on paljude rahvaste folklooris paralleele, kuid Anderson ei usu, et neid saaks seletada Apuleiuse romaani mõjuga. Pigem arvab ta vastupidist: et romaan tugineb suuresti omaaegsele jutupärimusele. Hilisemates töödes, mille keskmes on eesti rahvaluule, näitab Anderson Eesti kultuuri välissuhteid avatuna, rõhutamata soome-ugri sugulust või idapoolseid Bütsantsi-sugemetega mõjusid, mida eelistas näha Loorits. Näiteks oma uurimuses varastatud piksepilli muinasjutust (AT 1148B) tõstab Loorits (1932) esile setu variante ja otsib jutu päritolu idast, kuid Anderson (1939) osutab läänepoolsetele kontaktidele ja näitab, et eesti jutu lähtekohad on hoopis Skandinaavia pärimuses.[1] Mõlemat uurijat ühendab sarnane probleemipüstitus, kus võrdleva tekstianalüüsi üheks põhiküsimuseks saavad ida-lääne laenusuhted ja jutu päritolu selgitamine. Selline ajaloolist sügavust taotlev ja ulatuslikke allikaid hõlmav üldistamine on iseloomulik geograafilis-ajaloolisele ehk Soome koolkonnale, mis sai mõjutusi vanu käsikirju uurivast võrdlevast filoloogiast. Et kirjalikest allikatest otsiti võimalusi kadunud originaaltekstide taastamiseks, kanti see mõte üle ka rahvaluulele ja eeldati, et rahvalaulul või -jutul on algkuju, mida on põhimõtteliselt võimalik rekonstrueerida. (Holbek 1992) Selline optimism taandus küll ajapikku ja Anderson võttis „Keisri ja abti" jututüübi monograafias kasutusele jutu normaalkuju mõiste, mille all ta mõtles jutu esinemiskuju, mis valitseb teatud perioodil või piirkonnas, kuid ei kattu algkujuga (Seljamaa 2007: 897).

Niisiis, retrospektiivne vaateviis ja võrdlev tekstiuurimine kujundas Eesti folkloristika põhihoovust juba õige varakult ja sai XX sajandi jooksul tähtsa koha. Seda filoloogilist suunda on mõjutanud idee uurali ühisajast ja algkultuurist, samuti mõte algse puhtuse kadumisest läänepoolsete kultuuri-

[1] See muinasjutt pikse pilli või sõjariista varastamisest, mis lisaks läänemeresoome folkloorile esineb ka saami ja balti rahvaste pärimuses, samuti „Vanema Edda" „Thrymri laulus" ning antiikkirjanduses, on pälvinud palju rahvusvahelist tähelepanu. Jutu rahvusvahelist levikut on uurinud Frog (2011, 2013), kelle hinnangul on selle redaktsioonid kujunenud Läänemere areaali rahvaste ajaloolise läbikäimise tulemusena, kusjuures loo algupära ühene sidumine kas indoeurooplaste või soomeugrilaste pärandiga pole võimalik.

kontaktide ja -laenude tõttu, mis tuleb ilmekalt esile Looritsa töödes, kes otsib ja rõhutab soome-ugri kultuuriilma erilaadsust (vt Selart 2014). Teisalt leiame eesti teadustraditsioonist ülipõhjalikke võrdlevaid filoloogilisi uurimusi, mis näitavad rahvaluule rahvusvahelist levikut nii ajas kui ka ruumis (nt Anderson 1923; Masing 2011). Filoloogiliste saavutuste hulka võime arvata ka dokumenteeritud eesti folkloori süstemaatiliste tüpoloogiate väljatöötamise (nt Krikmann, Sarv 1980–1988; Järv jt 2009, 2014) ja suhete selgitamise rahvusvahelise pärimusega (Kuusi jt 1985; Krikmann, Saukas 2013). Ometi oleks ekslik öelda, et filoloogiline suund on eesti rahvaluuleteaduses olnud ainuvaldav, sest juba üsna varakult hakati pärimuslikku sõnakunsti nägema osana elavast rahvakultuurist ja folkloriste hakkasid huvitama selle mitteverbaalsed vormid. Vennastekoguduse kirjanduse ja rahvusliku ärkamisaja suurkujude uurija Rudolf Põldmäe on Eesti kultuuriloos kahtlemata filoloogilise suuna esindaja. Ometi andis ta koos Herbert Tamperega 1938. aastal välja mahuka teose „Valimik eesti rahvatantse" (Põldmäe, Tampere 1938). Tampere pööras 1930. aastatel suurt tähelepanu laulikutele ja esitusele, samuti laulude funktsioonile (Kalkun 2005: 281–283). Tamperet ei paelunud geograafilis-ajalooline koolkond ega sellised välitööd, mille ainus eesmärk oli rahvaluulekogude täiendamine. Pigem said kogumisretked tema jaoks uurimisretkedeks (Hiiemäe, M. 2009: 435). Richard Viidaleppki on selline uurija, kes tuli teadusesse küll Soome koolkonna valitsemisajal, kuid jäi selle mõjudest täiesti puutumata (Hiiemäe, M. 2005: 251). Juba 1930. aastatel keskendus Viidalepp jutuvestmise, repertuaari ja esinemise uurimisele (Viidalepp 1937, 1938). Et folkloor kuulub kokku oma elukeskkonnaga, oli selge ka Eesti Rahvaluule Arhiivi juhatajale Oskar Looritsale, kes avaldas mitu etnograafilist köidet sarjast „Endis-Eesti elu-olu": „Lugemispalu kaluri ja meremehe elust" (1939), „Lugemispalu metsaelust ja jahindusest" (1941); postuumselt ilmusid „Lugemispalu põllumehe elust" (2000) ja „Lugemispalu karjakasvataja elust" (2001). Sarja jätkas Mall Hiiemäe valimikuga „Lugemispalu kodusest ja perekondlikust elust" (2013). Hiiemäe kui väga mitmekülgse folkloristi varasemategi tööde puhul jääks filoloogiline määratlus liiga kitsaks. Näiteks „Kodavere pajatused" (Hiiemäe, M. 1978) ei ole retrospektiivne arhiiviuurimus, vaid pigem monograafia elavast jutuvestmisest argielu ja töise tegevuse keskkonnas.

Välitöö on eesti folkloristide enamikule hästi tuttav tegevus, mis ei keskendu üksnes tekstile ja tekstualiseerimisele, vaid hõlmab lisaks pärimuse keskkonna ja tähenduse, samuti esituse, esitaja individuaalsuse ja paljud teised aspektid, mis võivad käsikirju uuriva filoloogi täiesti külmaks jätta. Uurimissuundade ja perspektiivide pluralism avaldus juba sõjaeelses Eestis. Ja kuigi eesti folkloristikas on alati uuritud pärimuslikku sõna selle lausutud, lauldud ja kirjutatud kujul, pole filoloogiline suund kunagi teisi lähenemisi välistanud. Osana rahvusvahelisest folkloristikast on XXI sajandi Eesti rahvaluuleteadus muutunud varasemast veelgi heterogeensemaks, kuid arhiivipõhise, retrospektiivse lähenemise osakaal selles on väljapaistev. Järjekindlalt ilmuvad „Monumenta Estoniae Antiquae" sarja köited ja teised allikapublikatsioonid, millest enamik on kommenteeritud ja mille uuemategi köidete ammendav loendamine pole siin lihtsalt võimalik (nt Hagu 2012; Hiiemäe, M. 2015; Hiiemäe, R. 2012, 2013, 2015; Järv jt 2014; Krikmann, Saukas 2012; Kõiva 2011; Paal 2014; Rüütel 2015; Rüütel, Kapper 2015; Saarlo, Tuvi 2014 jt). Kuigi folkloor ei ela arhiivis, on folkloristide huvid tihedalt seotud Eesti

Rahvaluule Arhiiviga, mida kinnitab ka Keele ja Kirjanduse rahvajututeemaline erinumber „Lõputu rahvajutt" (8–9/2015), kus kaheksast ilmunud artiklist lausa seitse põhinevad ERA kogudel. Vaid üks kaastöö analüüsib internetifolkloori, kuid sellegi sisu on sõnaline suhtlemine (Laineste 2015). Tõsi, teistes väljaannetes võivad proportsioonid olla teistsugused, kuid teksti- ja arhiivipõhise teadustöö lõppemist eesti folkloristikas ei ole küll ette näha.

Kaduv folkloor ja kaduv folkloristika?

Mõte filoloogia kui vana ja auväärse teadustraditsiooni lagunemisest viitab kaduvusele ja äratab folkloristis tuttavaid tundeid. Üks XX sajandi folkloristika uuendajaid, Ameerika Ühendriikide teadlane Alan Dundes (1975) oli üks esimesi, kes märkas, et folklooriteooriat kummitab devolutsiooni idee, mille kohaselt rahvaluule kuldaeg on kauges minevikus. Ta juhib tähelepanu paljude eelkäijate kalduvusele otsida arhetüüpe ja algseid vorme, millega kaasneb usk, et iga hilisem esitus on täiusliku originaali viletsam koopia. Dundes toob rohkesti näiteid allakäigu ja mahakäimise vaadetest varasemas folkloristikas, tutvustades muuhulgas Walter Andersoni seisukohti. Nii uskus Anderson, et muinasjutud levivad kultuuriliselt kõrgemal seisvatelt rahvastelt kultuuriliselt madalamal järgul olevatele rahvastele. Dundes refereerib ka Andersoni sõnastatud rahvajutu enesekontrolli seadust, mis seletab juttude stabiilsust selle kaudu, et jutustajad kuulevad juttu erinevatest allikatest ja neid variante võrreldes parandavad nad tekkivad vead (vt Seljamaa 2007). Probleem, et jutt justkui rikneks ajapikku ja seda on vajalik „parandada", illustreerib Dundesi järgi devolutsiooni kui üht konservatiivse folkloristika alusideed. (Dundes 1975: 18) William Nicolaisen (1995) on kirjutanud folkloristikat vaevanud kinnismõttest, et rahvaluule kogumine toimub ikka viimasel tunnil ja piirdub enamasti järelkorjandusega, sest õige aeg väärtuslikuma saagi koristamiseks on maha magatud.

Igipõline kurtmine folkloori kaduvuse üle avaldub Eestis varakult. Faehlmann (1999: 47) kirjutab „Eesti muistendite" sissejuhatuses sellest, kuidas eestlaste varasemad mälestused, laulud, muistendid ja paganliku jumalakultuse riismed on pietismi mõjul hävinemas. Kreutzwald (1963: 57) iseloomustab „Kalevipoja" eessõnas kaasaega kehvunu ning saagadevaenulikuna ja mainib, et rahvasuus elutsevad kunagisest majesteetlikust kangelasloost ainult lõhutud varemed. Hurt kiirustab oma 1888. aasta üleskutses kogujaid tagant, et jäädvustada vana hääbuvat rahvalaulu, sest käes on „viimne korjamise aeg". Ta paneb kõigile, „kes iganes sulge oskavad pruukida", südamele: „Siiski on veel vanemaid inimesi leida, nimelt naesterahvaid, kes vana laulude sõnu oskavad ja ette võivad ütelda. Nende suust korjatagu veel, mis vanast ja ülitähtsast esivanemate vaimuvarast meie päevini on ulatunud." (Hurt 1989: 49)

Muidugi on tõsi, et osa pärimust on pidevalt kadumas ja mõnikord kustub see väga kiiresti. Seetõttu ei kao kunagi vajadus rahvaluule päästekorjanduse järele. Siinkohal on tähelepanuväärsem see, et nostalgiline kuldse mineviku imetlus ja kaduvuse valu ei piirdu ainult folkloristika objektiga, vaid on sageli kantud üle erialale ja selle tulevikule. Rahvaluuleteaduse väljasuremist on kuulutatud juba nii ammu, et sellest on saanud samalaadne stereotüüp nagu arvamus rahvaluule kadumisest (vt Dundes 2005). Nii nagu mõned žanrid ja

pärimuslikud erioskused on seotud jõudmisega vastavasse ikka, võib täheldada, et devolutsiooniline vaade folkloristikale aktualiseerub sageli professionaalse karjääri hilisemas järgus. Näiteid kaduvuse retoorikast pole raske leida. 1990. aastal Keeles ja Kirjanduses avaldatud artiklis tõstab Ülo Tedre esile Eesti folkloristika suure probleemina tõsiasja, et folkloristid vananevad ning Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule osakonna teaduritest on kolmandik pensioniea ületanud. Järelkasv on Tedre hinnangul kesine, sest ülikooli lõpetavate folkloristide ettevalmistus on nõrgenenud ja „teadmiste pagas neid suurt ei koorma" (Tedre 1990a: 388). Põhimõtteliselt sama – põlvkonnavahetusest tulenevat eesti folkloristika allakäiku – kuulutab Tedre Debrecenis toimunud 7. fennougristika kongressile pühendatud kogumikus „Uralistika probleeme" (Tedre 1990b: 196).[2]

Kaduvuse retoorika ei piirdu ainult Eestiga, vaid kõlab veel häälekamalt rahvusvahelises folkloristikas. 2005. aastal, kui Tartus toimus Rahvusvahelise Rahvajutu-uurijate Seltsi (ISFNR) 14. kongress, ilmus ajakirjas Mäetagused intervjuu saksa folkloristi Rolf Brednichiga (Tupits 2005). Brednich meenutab 1959. aastal Kielis ja Kopenhaagenis toimunud rahvajutu-uurijate kongressi kui „vägevat üritust" ja „elu suursündmust", kus tal õnnestus kohtuda selliste ammu lahkunud kuulsustega nagu Archer Taylor, Stith Thompson ja Walter Anderson ning näha, et „nemad moodustavadki selle teadusharu, et seda tööd ei tee mitte ainult minu juhendaja [Lutz Röhrich]" (Tupits 2005: 172–173). Küsimustele folklooriuurimise hetkeseisust Saksamaal ja maailmas vastab aga Brednich pessimistlikult. Talle meenub, et kohe pärast pensioneerumist tekkis tal tunne, et folkloristika kui teadusharu on jõudmas kriisi, sest ametipostid jäävad tühjaks ja noored ei suuda vanu asendada. Brednichi tulevikuvisioon on järgmine: „Ja kui mõelda veel laiemalt, siis umbes viiekümne aasta pärast polegi folkloristikat enam olemas, sellest on siis saanud antropoloogia, ajaloolise antropoloogia osa. Folkloristika kaotab oma nime ja identiteedi, kuna seda ümbritseb terve rida teadusharusid, mis tegelevad samade asjadega. Mõned teevad seda paremini kui folkloristika." (Tupits 2005: 175)

Olen kindel, et Brednich eksib. Folkloristika on rahvusvahelises akadeemilises maailmas sedavõrd juurdunud distsipliin, et selle hääbumine 40 aasta jooksul on niisama ebatõenäoline kui humanitaar- ja sotsiaalteaduste üleüldine väljasuremine. Pealegi on võrdlemisi endassesulgunud läänelikust teadusmaailmast raske näha neid erialaseid arenguid, mis toimuvad kaugemal, näiteks Aasia ülikoolides, ja annavad tunnistust folkloristika institutsionaalse kandepinna tugevnemisest. Ainuüksi Thomson-Reutersi andmebaasi kuulub seitse rahvusvahelist teadusajakirja, mille pealkirjas on sõna *folklore*, teiste hulgas Eesti Kirjandusmuuseumi väljaanne Folklore: Electronic Journal of Folklore. Kõiki teisi eriala esindavaid perioodilisi väljaandeid pole lihtsalt võimalik kokku lugeda, aga neid on palju. On tõsi, et rahvusvahelises folkloristikas on kadunud töökohti ja osakondi on suletud, aga humanitaaria alarahastamine pole ainult folkloristide mure. Samas on tekkinud uusi keskusi, algatatud on suuri projekte ja teadusesse tulevad üha uued põlvkonnad, kes kannavad

[2] Tänapäeval võib tunduda pentsik, et nõukogude perioodil olid fennougristide kongressid Eesti folkloristika jaoks erakordselt olulised rahvusvahelised sündmused. Seda tingis mitu asjaolu – ühelt poolt usk, et just soome-ugri hõimusuhete ja keelesuguluse arvestamine aitab heita teaduslikku valgust eesti rahvaluulele kui mineviku pärandile, teisalt aga Nõukogude Liidu isolatsionismipoliitikast tingitud kõrvalejäämine rahvusvahelise folkloristika olulistest foorumitest.

edasi eriala identiteeti. Ainuüksi Tartu Ülikoolis on viimase 15 aasta jooksul kaitstud 24 folkloristikaalast doktoritööd, mille autoritest valdav enamik töötab professionaalse folkloristina.

Ükski argument rahvaluuleteaduse institutsionaalse kandepinna hapruse või tugevuse kohta ei tarvitse aga kedagi veenda, kui püstitada küsimus hoopis eriala tuumast. Kes ikkagi peaks otsustama selle üle, mida ja kuidas peaks uurima ja mida vältima, et eksirännakud ei viiks eriala allakäiguni? Kas prioriteete peaksid sõnastama kõrvalseisjad või asjaosalised ise? Kindlasti on põhjust seada eesmärke, sõnastada uurimisülesandeid ja reflekteerida kriitiliselt oma ajalugu; ka institutsionaalne tugi eriala püsimiseks on vajalik, kuid püüd fikseerida selle absoluutset olemust või keskpunkti kas filoloogias või väljaspool seda näib mulle lõppkokkuvõttes tarbetu. Mida rangem oleks ideaalse folkloristika määratlus, seda paratamatum oleks uute ideede, arengute ja põlvkondade tulles selle hälbimine „õigelt" teelt. Folkloristika on autonoomne diskursus oma mõistete, vaateviiside, probleemipüstituste ja meetoditega, mida ei hoia üleval käputäis amatöörlikke entusiaste, vaid koostööst ja kontaktidest huvitatud institutsioonide, erialaseltside ja teaduspublikatsioonide autorite ning toimetuskolleegiumite rahvusvahelised võrgustikud. Iga üksikuurija panus on küll oluline, kuid lõppkokkuvõttes, sidudes põlvkondi ja rahvuslikke uurimistraditsioone, on folkloristika diskursuses peidus mehhanismid, mis eriala reguleerivad ja tagavad selle järjepidevuse. Siinkohal läheks liiga pikale hakata tooma näiteid uuendustest, mis on folkloristika ilmet muutnud, kuid ühtlasi süvendanud huvi mineviku uurimistraditsiooni vastu ning soodustanud kriitiliselt mõtestatud tagasipöördumisi. Teadusloo tundmine ja sellest õppimine on iseenesestmõistetav, kuid niisama vajalikud on loovus ja avatus distsipliinidevaheliseks dialoogiks.

Raskesti tabatav folkloor

Folkloristil pole raske märgata, et stereotüüpe reprodutseeritakse sõltumata sellest, kas nad on tõesed või mitte või kas nende sisu meile meeldib. Folkloristika kaduvust kallutab uskuma mõjuvõimas kuldse esiaja müüt ning folkloori devolutsiooni paradigma, mis varjutab ka eriala käekäigu diskursust. Pealegi näib teadusharu põhimõiste *folkloor* olevat tähenduselt sedavõrd ebastabiilne, et sellele on raske midagi püsivat ehitada. Kui vaadelda arusaamade muutumist, siis näeme, et teksti- ja materjalikesksed folkloori määratlused on üha enam asendumas rõhuasetusega praktikale, mis omakorda nihutab folkloristika kujuteldava tuuma väljapoole traditsioonilise filoloogia uurimisvälja.

Juba XX sajandi keskel kirjutas geograafilis-ajaloolise koolkonna klassik Stith Thompson: „Ehkki sõna *folkloor* on enam kui sajandi vanune, pole kunagi jõutud ühtsele arusaamale selle tähendusest" (Funk & Wagnalls… 1972 [1949]: 403). Thompson nendib, et erinevaid definitsioone seob arusaam traditsioonist: et midagi antakse üle ja säilitatakse pigem meelespidamise ja praktika kaudu kui kirjalikul teel. Staatiliselt mõistetud pärandi või materjalikogu asemel paistab folkloor tänapäeval olevat palju raskemini tabatav, sest märgatud on selle lakkamatut muutumist. Tiiu Jaago (1999: 70) on tõdenud: „Niipea, kui teoorias on jõutud sõnastada, mis on „rahvaluule", on rahvaluule ise jõudnud muutuda ja mõiste nõuab taas uut selgitust." Niisiis tingib

muutuv uurimisobjekt ise lõppematu vajaduse seda uuesti defineerida. Kuid poststrukturalistlikud mõttevoolud on toonud kaasa ka teistsuguseid järeldusi, nagu näiteks tõdemuse rahvaluule mõiste ajaloolisest konstrueeritusest. Pole kahtlust, et laulmine, jutuvestmine ja teised esteetilised väljendusvormid on igipõlised, kuid folkloor kui autonoomse tähendusväljaga abstraktne mõiste on sündinud teatud ajalooperioodil. See on inimliku mõttetöö tulemus, ja et folklooriga tegeldi eriti intensiivselt rahvuste esiletõusu ajastul, siis pole üllatav, et sellega kaasneb praegugi üksjagu rahvusromantilisi assotsiatsioone.

Mõiste *folkloor* analüütiline dekonstruktsioon on põhjustanud uuritava objekti tähenduste hägustumise ja süvendanud kahtlusi, kas tegemist pole ebaõnnestunud terminiga, millest oleks õigem loobuda. 1998. aastal ilmus ajakirja Journal of American Folklore erinumber, milles küsitakse, kas nimetus *folkloor* tuleks asendada mõne teise sõnaga, et parandada eriala positsiooni akadeemilises maailmas. Regina Bendix (1998) kutsub üles nimetusest loobuma, et vabastada teadusharu *folkloori* negatiivsetest kõrvaltähendustest ja sellega seotud vananenud rahvusideoloogilisest pärandist. Dan Ben-Amos (1998) on vastupidisel seisukohal ja soovitab nimetusele kindlaks jääda. Ta osutab, et folkloori mõiste on eriala intellektuaalsete otsingute keskmes ja see on piisavalt avatud, et võimaldada üha uusi lähenemisi ja uurimisküsimusi. Mis tahes teine nimetus tooks kaasa teistsuguste assotsiatsioonide koorma, sest aja jooksul akumuleerunud tähendustest vabu sõnu pole olemas. Ajakirja erinumbri toimetaja Ilana Harlow (1998: 233) juhib tähelepanu tõsiasjale, et folkloori erinevate definitsioonide rohkus väljendab folkloristide pühendumist pluralismi ja relativismi ideele ning on vastavuses folkloristikat kandva arusaamaga tekstide varieeruvusest. Igatahes näib, et nüüdseks on rahvusvaheline folkloristika teinud läbi oma poststrukturalistliku mõtte kriisi, millega kaasnes üleüldine kimbatus, sest dekonstrueeritud põhimõistete tähendused pihustusid, mõttejärg näis kaduvat, eriala kese hajuvat ning selle varem tajutud piirjooned ümbritsevaga kokku sulavat.

Aga folkloristika pole ainus eriala, kus põhimõistete kriitiline analüüs ja nende uute definitsioonide lakkamatu tulv on toonud kaasa kontseptuaalse hägustumise. Vaevalt saavad tänapäeva kirjandusteadlased ühtmoodi aru kirjandusest, ajaloolased ajaloost, kunstiteadlased kunstist või religiooniuurijad religioonist. Elliott Oring (2012), kes peab folkloristika tuumaks pärimuse kandjate (*folk*) ja pärimuse (*lore*) suhetes avalduvat individuaalse ja kollektiivse identiteedi määratlemist, on osutanud, et mitmed uurijad on püüdnud vabastada folkloori mõistet traditsiooni ja minevikuga seotud assotsiatsioonidest. Selliste määratluste hulka kuuluvad William Bascomi „sõnakunst" (aastal 1955), Dan Ben-Amose „kunstiline kommunikatsioon väikestes rühmades" (1971), Richard Baumani „esitus" (1975), Roger Abrahamsi „etendamine" (ingl *enactment*, 1977) ja Barbara Kirshenblatt-Gimbletti „argielu esteetika" (1983) (Oring 2012: 17–18). Taandumas on pikka aega valitsenud arusaam, et rahvaluulet peaks mõistma teatud tekstikogumi või žanrisülemina, mida põlvest põlve edasi pärandatakse. Essentsialistlike definitsioonide asemele on tulnud praktikakesksed ja funktsionaalsed lähenemised. Kui mõista folkloori vaimse loominguna, siis rõhk on loomisprotsessil, tegevusel, mis pole olemasoleva reprodutseerimine, vaid pigem millegi uue ellukutsumine, milles tuntakse ära kultuuris käibivad žanrimustrid ja tekstuaalsed eeskujud. Esitus võib neid jäljendada, aga olemasoleva põhjal

võib sündida ka midagi täiesti uut. Folkloor pole niivõrd see sõnaline materjal, mida kultuuris edasi antakse või pärandatakse, vaid selle tuumana näevad paljud uurijad oskustel põhinevat tegevust, mille käigus midagi valmib või juba tuttav saab uue ilme. Sellise folkloorikäsitlusega on raske siduda traditsioonilist filoloogilist mõtlemist, mille keskmes on tekst kui lugeja ees olev lõpetatud üksus, milles on varjul kindel tähendus. Et erinevalt kirjandusest pole folkloril autorifunktsiooni, ei aita teksti tähendusi esile tuua ka autori suretamine kui lugejat vabastav metodoloogiline võte (Barthes 2002). Folkloor on mitmehäälne, sest selles kõlavad ka eelnevad esitused. Head kujutlusvõimet ja analüüsioskust abiks võttes on sellest võimalik esile tuua seni märkamata minevikulisi tähendusi (vt nt Arukask 2011; Metsvahi 2015; Lintrop 2016).

Folkloori kui uurimisobjekti ja teoreetilise mõiste avatus erinevatele arusaamadele on soodustanud kontakte lähedaste erialadega. Elulood ja pärimuslik ajalugu, argielu, kultuuriline ja paikkondlik identiteet, rahvausund, vandenõuteooriad ja tervis ning tervendamine on mõned näited valdkondadest, mille uurimisega ei tegele ainult folkloristid, vaid teistegi distsipliinide järgijad. Huumoriteooria arendamine näiteks on toimunud diskussioonide käigus, mis puudutavad filosoofia, esteetika, psühholoogia, lingvistika, antropoloogia, folkloristika, semiootika jt probleeme (Krikmann 2004: 6). Kognitivistlik uurimisparadigma on juurdunud paljudes teadusvaldkondades, muuhulgas ka metafooriteoorias, kus põimuvad lingvistika ja parömioloogia huvid (Krikmann 2003). Kahtlemata ühendab kõiki filoloogilisi erialasid vajadus arendada digihumanitaariat. Folklorist Timothy Tangherlini on kirjeldanud võimalusi kaardistada suuri rahvaluulekorpusi ja analüüsida tekstide levikut ajas ja ruumis. Seda digitaalset süsteemi on nimetatud makroskoobiks, sest see võimaldab vaatepunkti muutmist üksikteksti lähivaatluselt panoraamsele üldpildile ning folkloori uurimist kultuuri- ja ajaloolises kontekstis. Nii avaneksid täiesti uued vaatenurgad ja minevikufolkloori saaks uuesti näha osana kunagi elanud inimeste tegelikust elust (Tangherlini 2013: 11). Suurte andmehulkade kompuuteranalüüsil põhinev folkloristika on arenenud sedavõrd kiiresti, et Tangherlini on toimunud pööret nimetanud revolutsiooniliseks (Tangherlini 2016). Interneti- ja virtuaalse suhtluse uuringutes on folkloristidel palju kaasa rääkida ja siin on Eesti uurijad haaranud initsiatiivi (Kõiva 2009; Kalda 2014; Laineste 2015). Puuduva autorlusega, üldkasutatav, internetis ja meedias vabalt ringlev looming pakub huvi ka seetõttu, et see aitab heita valgust nii folkloori kui ka kirjanduse mõistete ajaloolisele väljatöötamisele. Valdimar Hafstein (2014) on näidanud, et folkloori kui diskursiivse kategooria jõuline esiletõus XIX sajandil kõneleb vajadusest defineerida loomevaldkond, mis on vaba kirjandust ja muud autoriloomingut kaitsvatest õiguslikest regulatsioonidest. Sellist diskursust esindavad vendade Grimmide muinasjutud ja paljud teised literatuurselt töödeldud rahvajutukogumikud, mille koostajad ja toimetajad ei pretendeerinud autorlusele. Sedalaadi looming ei vasta arusaamale, mille kohaselt kirjandus ja folkloor olemuslikult vastanduvad, aga uurijatena oleme vabad vaatama sõnakunsti ja diskursiivseid protsesse värske pilguga. Kindlasti saab sellist autorita loomingut uurida filoloogiliste meetoditega, mille keskmes on küsimused tekstide kujunemisest, tähendustest, transformatsioonidest, nende ajaloolistest ja transkultuurilistest trajektooridest ning suhetest inimestega, kellele need tekstid millegipärast korda lähevad.

Richard Bauman on hiljuti sõnastanud mõned folkloristliku metodoloogia alusideed, nagu näiteks tähelepanekud, et „tekstid on kultuuriliselt kokku pandud" ja „kultuur on tekstiliselt kokku pandud" (Bauman 2008: 30). See pole ju midagi muud kui vana hea Friedrich Schleiermacheri hermeneutiline ring kui üks filoloogia igihaljaid alusideid (vt Schleiermacher 1997). Bauman on aga üks rahvusvaheliselt mõjukamaid folkloriste, kes on andnud määratu panuse eriala uuendamisse kas või esituse (*performance*) uuringute ja intertekstuaalse lähenemise juurutamise kaudu (Bauman 1977, 2004). Ja temagi pakub välja folkloristika kui eriala uudse määratluse, nimetades selle tuumaks „rahvapärase väljenduse filoloogia" (*philology of the vernacular*) (Bauman 2008). Lõppkokkuvõttes pole see aga midagi enamat kui veel üks paljudest katsetest tabada eriala olemust, mille määratlemine ei saa kunagi olla lõplik. Rahvaluule kui abstraktne mõiste ja diskursiivne kategooria jääb alati avatuks, filoloogiline mõte on niisama paljutõotav kui iganes varem.

Artikkel on valminud Haridus- ja Teadusministeeriumi projekti IUT2-43 „Traditsioon, loovus ja ühiskond: vähemused ja alternatiivsed diskursused" raames.

Kirjandus

Anderson 1914 = Вальтер Андерсон, Роман Апулея и народная сказка 1. Казань: Тип. Казанского университета.

Anderson, Walter 1923. Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwanks. (Folklore Fellows' Communications 42.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

Anderson, Walter 1939. Zu dem estnischen Märchen vom Gesthohlenen Donnerinstrument. Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli toimetused B. (Humaniora XLV.) Tartu, lk 1–82.

Arukask, Madis 2011. Communication across the border: What burial laments can tell us about old beliefs. – Estonian Journal of Archaeology, kd 15, nr 2, lk 130–150.

AT = Aarne, Antti, Thompson Stith 1987. The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. (Folklore Fellows' Communications 184.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.

Barthes, Ronald 2002. Autori surm. Valik kirjandusteoreetilisi esseid. Koost Marek Tamm, tlk Eva Koff, Indrek Koff, Lembe Lokk, Heete Sahkai, M. Tamm. Tallinn: Varrak.

Bauman, Richard 1977. Verbal Art as Performance. Prospect Heights, Illinois: Waveland Press, Inc.

Bauman, Richard 2004. A World of Others' Words: Cross-Cultural Perspectives on Intertextuality. Malden, MA–Oxford, UK–Carlton, Victoria: Blackwell Publishing.

Bauman, Richard 2008. The Philology of the vernacular. – Journal of Folklore Research. An International Journal of Folklore and Ethnomusicology, kd 45, nr 1, lk 29–36.

Bauman, Richard, Briggs, Charles 2003. Voices of Modernity. Language Ideologies and the Politics of Inequality. Cambridge: Cambridge University Press.

Ben-Amos, Dan 1998. The name is the thing. – Journal of American Folklore. Folklore: What's in a Name?, kd 111, nr 441, lk 257–280.
Bendix, Regina 1998. Of names, professional identities, and disciplinary futures. – Journal of American Folklore. Folklore: What's in a Name?, kd 111, nr 441, lk 235–246.
Dundes, Alan 1975. The devolutionary premise in folklore theory. – Analytic Essays in Folklore. Mouton–The Hague–Paris–New York: Mouton Publishers, lk 17–27.
Dundes, Alan 2005. Folkloristics in the twenty-first century (AFS Invited Presidential Plenary Address, 2004). – Journal of American Folklore, kd 118, nr 470, lk 385–408.
Faehlmann, Friedrich Robert 1999. Teosed I. Koost Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
Feldman, Burton, Richardson, Robert D. Jr. 1972. The Rise of Modern Mythology 1680–1860. Bloomington: Indiana University Press.
Frog 2011. Circum-Baltic mythology? The strange case of the theft of the thunder-instrument (ATU 1148b). – Archaeology, Religion, and Folklore in The Baltic Sea Region. Toim Daiva Vaitkevičienė, Vykintas Vaitkvičius. (Archaeologia Baltica 15.) Klaipėda: Klaipėda University Press, lk 78–96.
Frog 2013. Germanic traditions on the theft of the thunder-instrument (ATU 1148B). – New Focus on Retrospective Methods. Resuming Methodological Discussions: Case Studies from Northern Europe. Toim Elder Heide, Karen Bek-Pedersen. (Folklore Fellows' Communications 307.) Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, lk 120–162.
Funk & Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend 1972 [1949]. Toim Maria Leach. New York: Funk & Wagnalls.
Hafstein, Valdimar 2014. The constant muse: Copyright and creative agency. – Narrative Culture, kd 1, nr 1, lk 9–47.
Hagu, Paul (koost ja toim) 2012. Leeloantoloogia II. Lüürika I. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv, Seto Instituut.
Harlow, Ilana 1998. Introduction. – Journal of American Folklore. Folklore: What's in a Name?, kd 111, nr 441, lk 231–234.
Hiiemäe, Mall 1978. Kodavere pajatused: kujunemine ja koht rahvajututraditsioonis. Tallinn: Eesti Raamat.
Hiiemäe, Mall 2005. Richard Viidalepp: A folklorist with an ethnological inclination. – Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History. Toim Kristin Kuutma, Tiiu Jaago. Tartu: Tartu University Press, lk 243–258.
Hiiemäe, Mall 2009. Järelsõna. – Herbert Tampere, Lauluväelised. (Eesti mõttelugu 85.) Tartu: Ilmamaa, lk 428–438.
Hiiemäe, Mall 2013. Endis-Eesti elu-olu V: Lugemispalu kodusest ja perekondlikust elust. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
Hiiemäe, Mall 2015. Virumaa vanad vaimujutud. Rakvere–Tartu: Viru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
Hiiemäe, Reet 2012. Kaitsemaagia eesti rahvausundis. Tallinn: Pegasus.
Hiiemäe, Reet 2013. Ended ja ennustamised eesti rahvausundis. Tallinn: Pegasus.
Hiiemäe, Reet 2015. Armastus eesti rahvapärimuses. Tallinn: Pegasus.

Holbek, Bengt 1992. On the Comparative Method in Folklore Research. (Nordic Institute of Folklore Papers 3.) Turku: Nordic Institute of Folklore.
Hurt, Jakob 1989. Kõne Eesti vanavara korjamisest muinasaja uurijate kongressil Riias Augusti kuus 1896. – J. Hurt, Mida rahvamälestustest pidada. Artiklite kogumik. Koost Ülo Tedre. Tallinn: Eesti Raamat, lk 75–90.
Jaago, Tiiu 1999. Rahvaluule mõiste kujunemine Eestis. – Mäetagused, nr 9, lk 70–91.
Jannau, Heinrich [Georg] von 1995 [1828]. Eestlaste alus- ja algkeelest ning vahendeist üleüldise eesti kirjakeele saavutamiseks. Tlk ja komment Jaan Undusk. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 753–756.
Järv, Risto, Kaasik, Mairi, Toomeos-Orglaan, Kärri (koost) 2009, 2014. Eesti muinasjutud. Imemuinasjutud I: 1–2. (Monumenta Estoniae Antiquae V.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
Kalda, Mare 2014. Maailm ja *multitasking*: Vaade maailma digitaalsele tõelisusele. – Maailm ja *multitasking*. Koost ja toim Mare Kõiva. (Tänapäeva folkloorist 10.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, lk 9–18.
Kalkun, Andreas 2005. Herbert Tampere: on the problem of rhythm in the old Estonian folk song. – Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology. A Reader and Reflexive History. Toim Kristin Kuutma, Tiiu Jaago. Tartu: Tartu University Press, lk 275–287.
Kreutzwald, Fr. R. 1963. Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
Krikmann, Arvo 2003. Kaasaegse metafooriteooria panus parömioloogiasse. – Uurimusi folkloori lühivormidest. (Reetor 1.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, folkloristika osakond; Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, lk 52–144.
Krikmann, Arvo 2004. Koestler, Raskin, Attardo ja teised. Lingvistiliste huumoriteooriate uuemaist arenguist. (Reetor 4.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, folkloristika osakond; Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus.
Krikmann, Arvo, Sarv, Ingrid (toim) 1980, 1983, 1985, 1988. Eesti vanasõnad I–IV. (Monumenta Estoniae Antiquae III.) Tallinn: Eesti Raamat.
Krikmann, Arvo, Saukas, Rein (toim) 2012. Eesti mõistatused III:1. (Monumenta Estoniae Antiquae IV.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
Krikmann, Arvo, Saukas, Rein (toim) 2013. Eesti mõistatused III:2. Paralleelide register. (Monumenta Estoniae Antiquae IV.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
Kuusi, Matti, Joalaid, Marje, Kokare, Elsa, Krikmann, Arvo, Laukkanen, Kari, Leino, Pentti, Mälk, Vaina, Sarv, Ingrid (toim) 1985. Proverbia Septentrionalia: 900 Balto-Finnic Proverb Types with Russian, Baltic, German and Scandinavian Parallels. (Folklore Fellows' Communications 236.) Tlk Nigel Bridgen. Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
Kõiva, Mare (toim) 2009. Media & Folklore. (Contemporary Folklore 4.) Tartu: ELM Scholarly Press.
Kõiva, Mare 2011. Eesti loitsud. Tallinn: Pegasus.
Laineste, Liisi 2015. „…või nagu selles anekdoodis". Anekdoot veebisuhtluses. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 652–666.
Lintrop, Aado 2016. Loomisaja laulud: Uurimusi eesti rahvalaulust. (Eesti Rahvaluule Arhiivi toimetused 35.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.

Loorits, Oskar 1932. Das Märchen vom Gesthohlenen Donnerinstrument bei den Esten. – Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 47–121.
Loorits, Oskar 1939. Endis-Eesti elu-olu I: Lugemispalu kaluri ja meremehe elust. Tallinn: Kultuurkoondis.
Loorits, Oskar 1941. Endis-Eesti elu-olu II: Lugemispalu metsaelust ja jahindusest. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
Loorits, Oskar 1948. Eesti rahvausundi maailmavaade. Stockholm: Kirjastus Eesti Raamat.
Loorits, Oskar 2000. Endis-Eesti elu-olu III: Lugemispalu põllumehe elust. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
Loorits, Oskar 2001. Endis-Eesti elu-olu IV: Lugemispalu karjakasvataja elust. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
Masing, Uku 2011. Aarded tellistes. Tartu: Ilmamaa.
Metsvahi, Merili 2015. Venna ja õe abielu tagajärjel tekkinud järve muistend. Perekonnaajaloolisi tõlgendusi. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 573–588.
Nicolaisen, W. F. H. 1995. A gleaner's vision. – Folklore, kd 106, lk 71–76.
Oring, Elliott 2012. Just Folklore: Analysis, Interpretation, Critique. Los Angeles, California: Cantilever Press.
Paal, Piret (koost) 2014. Halltõbi. (Monumenta Estoniae Antiquae II.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
Pulkkinen, Risto 2016. „With one's ass ahead up into a tree": The bipolar semantic field of folk religion. – Helsinki Study of Religions: A Reader. Toim Riku Hämäläinen, Heikki Pesonen, Terhi Utriainen. (Uskontotiede 17.) Kurikka: University of Helsinki, lk 458–468.
Põldmäe, Rudolf, Tampere, Herbert 1938. Valimik eesti rahvatantse. Tartu: Eesti Rahvaluule Arhiiv.
Põldvee, Aivar 2013. Vanemuise sünd. Lisandusi eesti pseudomütoloogia ajaloole. – Tuna, nr 1, lk 10–31.
Rüütel, Ingrid 2015. Saaremaa laule ja lugusid. Mis on jäänud jälgedesse I. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
Rüütel, Ingrid, Kapper, Sille 2015. Kihnu tantsud. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
Saarlo, Liina, Tuvi, Edna (koost) 2014. Vana Kannel XI. Kodavere regilaulud. (Monumenta Estoniae Antiquae I.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus.
Schleiermacher, F. D. E. 1997. Hermeneutika ja kriitika. – Filosoofilise hermeneutika klassikat. Tlk Andrus Tool. Tartu: Ilmamaa, lk 9–38.
Selart, Anti 2014. Germanofoobist ökoprohvetiks: Oskar Loorits ja rikutud eestlased. – Vikerkaar, nr 7–8, lk 138–157.
Seljamaa, Elo-Hanna 2007. Täiustatud tõde ehk Walter Andersoni rahvajuttude enesekontrolli seadus. – Keel ja Kirjandus, nr 11, lk 888–906.
Tangherlini, Timothy R. 2013. The folklore macroscope. Challenges for a computational folkloristics. The 34th Archer Taylor Memorial Lecture. – Western Folklore, kd 72, nr 1, lk 7–27.
Tangherlini, Timothy R. 2016. Big folklore: A special issue on computational folkloristics. – Journal of American Folklore, kd 129, nr 511, lk 5–13.
Tedre, Ülo 1990a. Ümberistumine ehk mõtteid meie rahvaluuleteaduse tulevikust. („Eesti folkloristika täna ja homme"). – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 385–388.

Tedre, Ülo 1990b. Folklore research in Estonia between the two Finno-Ugric congresses. – Problems of Uralistics = [Проблемы уралистики]: contributions to the 7th International Congress of Finno-Ugrists, Debrecen, August 27–September 2, 1990, kd II. Moscow: USSR Academy of Sciences, lk 183–201.
Tupits, Ave 2005. Intervjuu maailmakuulsa saksa folkloristi Rolf Brednichiga. – Mäetagused, nr 35, lk 171–175.
Viidalepp, Richard 1937. Von einem grossen estnischen Erzähler und seinem Repertoir [: Kaarel Jürjenson]. – Acta Ethnologica, kd 2, nr 3, lk 158–173.
Viidalepp, Richard 1938. Ühest suurjutustajast ja tema toodangust. (Õpetatud Eesti Seltsi toimetused XXX.) Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 830–845.

Disintegration or renewal of folkloristics? Some philological perspectives

Keywords: history of folkloristics, folklore theory and methodology, philology of the vernacular

It has become customary in Estonian research tradition to consider folkloristics as a philological discipline, while the scholarship has had a retrospective and archival orientation. Presupposing the existence of a primeval cultural unity, now lost, and considering folklore as part of the Finno-Ugric heritage has certainly contributed to the philological thought. However, interest in the social environment of folklore and research of its non-verbal forms already appeared before the Second World War, manifested in the works of several scholars, such as Oskar Loorits, Rudolf Põldmäe, Richard Viidalepp, and Herbert Tampere. Hence, the turn of folklore studies towards more social and performative aspects is not a recent phenomenon but relies on the local research tradition.

Conceptualising folklore as a disappearing phenomenon and survival from the past, which was typical of the early period of research, has had an international impact with some ramifications. Also, there are scholars who have seen folkloristics as a declining discipline. Such pessimistic views are on the one hand linked with essentialist definitions of folklore (which are incompatible with its social and functional dynamics), and on the other hand with the post-structural deconstruction of the key concept 'folklore', as the object and focus of research constantly seems to fade away. As an abstract category 'folklore' needs constant rethinking and currently there is a strong tendency to conceptualise it as performative practice. Folkloristics is a discipline that is both socially and textually oriented and is strongly connected with general trends in the humanities, such as the development of digital scholarship. The recent definition of folkloristics as 'philology of the vernacular' by Richard Bauman is relevant both for international and Estonian research.

Ülo Valk (b. 1962), PhD, University of Tartu, Professor of Estonian and Comparative Folklore, ulo.valk@ut.ee

EESTI FILOLOOGIA SÜND JA KIRIKULAULUDE TÕLKED

KRISTIINA ROSS

Filoloogia keskmeks on keel. Iga rahvusliku filoloogia eelduseks on vastava rahvakeele ning selles loodud rahvaluule ja kirjanduse olemasolu.[1] Rahvusliku filoloogia sünnist saab rääkida siis, kui on tekkinud kõiki kolme valdkonda uuriv teadus. Miskeelne see teadus olema peab, ei ole filoloogia määratlusega kuidagi piiratud. Eesti filoloogia tekke üle arutlemisel osutub metakeele küsimus siiski oluliseks ning paistab olevat otstarbekas eristada filoloogia välis- ja sisevaadet. Välisvaade oleks niisuguse jaotuse korral mingi keele ning selles loodud kirjanduse ja rahvaluule uurimine ja kirjeldamine mõnes teises metakeeles, sisevaade keele ja tema tekstide uurimine ja kirjeldamine selles keeles endas. Suure osa Euroopa rahvuslike filoloogiate tekke- või eellugu on olnud välisvaateline, kuivõrd kuni XVII sajandi lõpuni oli kõigi uuritavate nähtuste kirjelduskeeleks enamasti ladina keel. Eesti filoloogia eripäraks võib pidada vaid seda, et pärast ladina keele taandumist ei saanud kirjelduskeeleks mitte eesti keel ise, vaid saksa keel ning saksakeelne välisvaade kestis üsna kaua.[2]

Eesti filoloogia välisvaade tekkis saksa teoloogia kohapealse praktilise väljundina. Luterlikel pastoritel oli vaja eesti keeles jumalateenistust pidada ja hingi hooldada ning selleks oli tarvis ära õppida eesti keel. Sellest praktilisest vajadusest sündis esimene eesti keele kirjeldus, Heinrich Stahli „Anführung zu der Esthnischen Sprach" („Sissejuhatus eesti keelde", 1637). Nagu kõigi pikaajaliste protsessidega kipub olema, võib ka eesti filoloogia teket muidugi siduda hoopis mõne muu XVII sajandi konkreetse teose või autoriga, näiteks Johannes Gutslaffi ja tema töödega. Nii või teisiti, päriselt õide puhkes välisvaateline eesti filoloogia alles XIX sajandil, eriti Beiträge'des. Võib-olla ongi Beiträge'de 20 numbrit (1813–1832) välisvaatelise eesti filoloogia tippsaavutus, ehkki hilisemast ajast kuuluvad suurteoste hulka kindlasti veel vähemalt F. J. Wiedemanni grammatika ja sõnaraamat.

Kogu saksakeelne eesti filoloogia ei vastanud siiski rahvusliku filoloogia ühele nõudele: see ei hõlmanud eestikeelse ilukirjanduse käsitlusi. Ilukirjanduse eiramise põhjuseks oli eeskätt asjaolu, et eestikeelset ilukirjandust veel sama hästi kui polnudki. Kuid asjal oli ka sisulisem külg. Nii kaasati Kreutzwaldi „Kalevipoeg" sajandi keskel küll saksakeelsesse diskussiooni, aga

[1] Vähemasti selles tähenduses, nagu mis tahes rahvuslikku filoloogiat eesti traditsioonis saksa ja vene eeskujul on mõistetud, vt nt ENE 1970: 320: „…nüüdisajal kasut. terminit „f." eeskätt keele-, kirjandus- ja rahvaluuleteaduse kompleksnimetusena."

[2] Sellestki aspektist ei ole eesti filoloogia muidugi unikaalne: ladina keele taandumisel arenesid välisvaatelisena näiteks ka meie naaberfiloloogiad: soome filoloogia rootsikeelsena ja läti filoloogia saksakeelsena. Siiski tekkis eesti sisevaateline filoloogia soome omast hiljem ja ka läti kultuuriga võrreldes on Eesti olnud oma välisvaatelises filoloogilises käsitluses tugevamini eksotiseeritud (Plath 2008).

saksakeelset eesti filoloogiat huvitas see eeskätt kui rahvaluule näide, mitte kui tärkava rahvuskirjanduse võimalik nurgakivi.

Eesti filoloogia sisevaade sai sündida ainult koos eestikeelse ilukirjandusega või vähemalt koos selle võimalikkuse tunnistamisega. Ka eestikeelsele ilukirjandusele ning selle üle peetavale eestikeelsele diskussioonile võib välja pakkuda mitu alguspunkti. Sisevaate sünniajaks võib kuulutada Kristian Jaak Petersoni luule ja päevaraamatu. Või pigem siiski mõne XIX sajandi teise poole sündmuse, näiteks Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetuse (1867–1873), Sakala ja Oleviku eestikeelse kirjanduskriitika (1878–1880-ndad), Karl August Hermanni esimese eestikeelse eesti keele grammatika (1884) vms tähise. Igal juhul oli ilukirjanduse sünni ja eestikeelse kirjanduskriitilise arutluse tekke eelduseks eesti kirjakeele jõudmine vajalikku faasi. Ühelt poolt pidi see autorite vajadusi mööda suutma vahendada ja kirjeldada lisaks õpetuslikule ivale ka puhtalt poeetilisi taotlusi, teisalt pidi see olema arusaadav ja jõukohane piisavalt suurele osale eestikeelsetest lugejatest.

Järgnevas püütaksegi visandada, kuidas niisugune kirjakeele variant kujunes ja missugune osa oli selles protsessis lauluraamatutel laiemalt ning eriti pietistlikul lauluraamatul.

Varased tõlked

Kirjalik eesti keel hakkas kujunema XVI sajandil luterlike, valdavalt saksa emakeelega pastorite tõlketegevuse viljana. Esialgu tõlgiti katekismusi, kirikulaule ja perikoope (ehk jumalateenistusel etteloetavaid piiblikatkendeid). Tõlked olid mõeldud abivahendiks eestikeelse jumalateenistuse läbiviimisel neile pastoritele, kes ise piisavalt hästi eesti keelt ei osanud. Kui palju sellest sakslaste loodud ja vahendatud tekstist eestikeelse kogukonna keeleteadvusse jõudis, on raske hinnata. Lihtsamad palvevormelid ja muud kristliku algõpetuse väljendid olid eesti keelde imbunud juba katoliku ajal ja nende juurdumine muidugi jätkus. Kuid luteri kiriku kahe põhilise suure kirjandusliigi, piibli ja kirikulaulu keele mõju varaprotestantlikul ajal on tagantjärele keeruline kindlaks teha. Võib ainult oletada, et kirikus etteloetud piiblitõlkekatkendid, mis esialgu olid pealegi üsna puises ja paiguti vigases eesti keeles, läksid koguduseliikmetel ühest kõrvast sisse, teisest välja. Pigem võisid (pool)kirjaoskamatule eestlasele algusest peale lähemale jõuda kirikulaulude vahendatud sõnumid. Erinevalt muust tekstist, mida ainult kuuldi, tuli kirikulaule kaasa laulda, mis juba iseenesest sundis nende sisu teadvustama. Pealegi on kirikulaul üldjuhul lihtsakoelisem tekst kui piibel. Ka saksakeelne koguduselaul oli alguses mõeldud just lihtrahvale, ehkki XVII sajandil sugenes lauluvarasse ka keerulisemat ja sügavamat vaimulikku luulet. Võib arvata, et eesti kogukonna keelelist teadvust on kirikulaulud mõjutanud palju olulisemal määral kui muud vaimulikud tekstitüübid (vt lähemalt Ross 2016a).

Kuni XVII sajandi esimese pooleni laulude ja piiblitõlke (tol ajal veel õieti ainult perikoobitõlgete) keelelistes taotlustes mingit vahet polnudki, sest laule tõlgiti nagu tavalist proosateksti, värsivormilistele ja prosoodilistele piirangutele tähelepanu pööramata. Tolleaegsele tõlketraditsioonile on üldiselt omane saksa originaali sõnasõnaline ülekandmine, kusjuures enamasti

püütakse tõlkida lausa morfeemilise täpsusega. Martin Lutheri tõlkealaste taotlustega, kes nõudis, et piiblitõlke keel peab olema lihtrahvale arusaadav ning vajadusel tuleb teksti ümber sõnastada, kui see oletatavale lugejale muud moodi mõistetav pole (vt Luther 2000 [1530]), ei saa valdavat osa varasemast säilinud eestikeelsest tekstist kuidagi seostada. Või kui, siis ainult mööndes, et nende vahetuks sihtgrupiks ei olnudki mitte eesti kogukond, vaid viletsama keeleoskusega saksa pastorid, kellel oligi võimalikult saksapärasest tõlkest kergem aru saada.

Eesti koguduse positsioonilt vaadatuna on need tõlked kohmakad ja tekstide sisugi on raske hoomata. Kirikuraamatute eessõnadest võib küll leida kaudseid andmeid praeguseks kaduma läinud laulutõlgete kohta, mis olla olnud paremad kui XVII sajandi alguse tõlked. Näiteks sajandi keskpaiga esimese värsistatud lauluraamatu eessõnas öeldakse, et veidi aega tagasi olla keegi jesuiit andnud trükki üsna häid laulude värsstõlkeid (Salemann jt 1656: [25]). XVII sajandi lõpus mainitakse XVI sajandi keskpaigas ilmunud Johann Schnelli laulutõlkeid, mida vanemad talupojad senimaani laulvat (Virginius 1983 [1691]: 137). Nende viidete najal on oletatud, et kunstiline värsstõlge võis eesti keeles rakendamist leida juba enne XVII sajandi keskpaika (Neithal 2005). Paraku on kõik säilinud varasemad laulutekstid, mis leiduvad Georg Mülleri jutlustes, Heinrich Stahli lauluraamatus ning Joachim Rossihniuse käsiraamatu käsikirjalises lisas, proosatõlkelised. Enamasti on tegu saksa originaali kohmaka sõnasõnalise ümberpanekuga. Nii nagu Stahli avaldatud perikoobitõlgetes, võib ka tema lauluraamatus siiski paiguti kohata vabamat fraseoloogilist tõlget. See toetab oletusi, et Stahl ei tõlkinud oma avaldatud tekste ise, vaid pigem koondas kokku kõik seni tõlgitu (vt lähemalt Habicht 2001: 18–40), sest igatahes pidi mõni laulude tõlkija eesti keelt piisavalt hästi tundma, julgemaks saksa teksti sõnastusest eemalduda. Näiteks Martin Lutheri kirikulaulu „Ein feste Burg ist unser Gott" esimeses salmis võib Stahli tõlkeversioonis esile tuua koguni kaks värssi, milles pole sõnasõnalist tõlkemeetodit järgitud. Nii on esimese salmi teise värsi tõlkes lisatud atribuut *terav*: *ein gute Wehr vnd Waffen* > *üx heh terraw möck ninck kilp*; 6. värsis aga tõlgitud täiesti ümberütlevalt: *mit ernst ers jetzt meynt* > *weggiwast temma ommat asjat hajap* (Lauluraamat 1637: 137). Seesugused vabama tõlke näited kinnitavad, et vähemalt mingi osa varasest tõlkest oli suunatud otse eestlasest kuulajale või lugejale ning püüdis olla tema jaoks võimalikult arusaadav. Mingeid vormilise värsstõlke või poeetilise sõnastuse taotlusi pole varastes tõlgetes seni õnnestunud tuvastada. Ka teksti sisulise arusaadavuse huve teenivaid keelelisi mugandusi on säilinud laulutekstides tegelikult vähe, nii et lisaks rütmilisele konarusele on need enamasti ka sisuliselt sama raskesti jälgitavad nagu tollane keskmine proosatõlge.

Barokktõlge

Esimene eestikeelne selgelt poeetiliste taotlustega kirjalik tekst oli Reiner Brockmanni „Carmen Alexandrinum Esthonicum" 1637. aastal. Juhuluule viljelemist ajendas vormiesteetiline püüdlus „talitseda ühe keele silbid ja sõnad lauluks, et ülistada kunste ja õppida tundma Jumala loometööd" (Lepajõe 2009: 771). Siinses käsitluses võib kogu barokset juhuluulet vaadelda

eeltreeninguna eesti keele arendamisel ilukirjanduse keeleks. Paraku jättis juhuluule eestikeelse lugeja või kuulaja praktiliselt täiesti mängust välja. See oli kohaliku, peamiselt saksa emakeelega vaimueliidi siseasi. Eestikeelsele publikule märksa lähemale jõudsid juhuluulega samast, vormilist ilu taotlevast ideaalist virgutust saanud kirikulaulude tõlked. Nagu teada ilmusid esimesed säilinud eestikeelsed kirikulaulude värsstõlked 1656. aasta lauluraamatus. Tõlkijateks olid lisaks sellelesamale Reiner Brockmannile veel Georg Salemann, Martin Gilläus ja Heinrich Göseken ning tõlkimist alustati tõenäoliselt juba 1630. aastate lõpul, mil Tallinnas puhkes seoses Paul Flemingi siinviibimisega õide luuleharrastus. Nagu juhuluules, nii lähtuti ka kirikulaulude tõlkimisel Martin Opitzi 1624. aastal ilmunud raamatu „Buch von der Deutschen Poetery" arusaamadest, mida püüti võimalikult järjekindlalt rakendada. Seetõttu kasutati tõlkes vahelduvat silbilisrõhulist värsimõõtu palju rangemini, kui seda varasemates, Opitzi-eelsetes saksa originaalluuletustes oli tehtud. Riimiskeemides kopeeriti originaaltekstide skeeme. Tõlkijad olid oma saavutuse üle ise äärmiselt uhked ja veendunud, et selle teoga on nad tõstnud eestlased kultuurrahvaste hulka (Masing, Soosaar 1999 [1956]: 75–77). Nad rõhutavad eessõnas, et ehkki nende tõlge pole veel täiuslik, on see mõnes mõttes saksa originaalidest paremgi, sest selles on välditud paljusid saksa laulude konarusi, kus „jambid ja trohheused sageli kokku on segatud" (Salemann jt 1656: [30–31]). Siiski ei saa väita, et tõlkes oleks keskendutud ainult välisele vormitäiusele. Arvatavasti on püütud jälgida sedagi, et riim aitaks esile tuua sisulisi võtmesõnu ning riimipositsiooni ei sattuks üksnes tühjad täitesõnad. Nii on riimi sunnil loodud lausa uusi sõnu, nagu tegusõnavormi *on* riimiks leiutatud kuradi sünonüüm *põrgukonn* (vt lähemalt Ross 2013). Väärib tähelepanu, et tõlkijad on suutnud ka originaali kujundeid vormiliselt adekvaatse luuletõlke kohta üllatavalt väikeste kadudega edasi anda. Parimates eestindustes on neil õnnestunud koguni rakendada eesti keele pakutavaid erivõimalusi nii, et tõlge on lisaks värsitehnilisele ladususele kujundlikult ja keeleliselt originaalist rikkamgi, nagu tohib ehk väita näiteks Martin Lutheri laulu „Ach Gott vom Himmel sieh darein" teise salmi teise poole kohta, mille eestinduses Reiner Brockmann on ära kasutanud eesti sõnade *keel-meel* häälikulise kokkukõla, liites sellega teisegi riimuva sõnapaari *libe-kibe*:

Der wehlet diβ der ander das /	Üx kihtap / töine laitap se /
sie trennen vns ohn alle Maβ /	Üx Nouw ep eal peetaxe
vnd gleissen schön von aussen.[3]	Keel libbe on / Meel kibbe.[4]

[3] Siinne saksakeelse versiooni kirjapilt vastab Stahli lauluraamatus avaldatule: sealses proosaversioonis on vastav salmiosa eesti keelde tõlgitud nii: *se üx tahap sedda* / *se töine töist* / *nemmat lahotawat meid keickest pohlest* / *ninck paistwat weljaspitte kaunist* (Lauluraamat 1637: 134).

[4] Siinne kirjapilt pärineb lauluraamatu teisest trükist (Lauluraamat 1673: 265–266), sest lauluraamatu esmatrüki digiteeritud variandis, mis on tehtud rahvusraamatukogu eksemplari järgi, vastav lehekülg (Lauluraamat 1656: 320) puudub; üldjuhul on tõlked teises trükis toodud praktiliselt muutmata kujul. Rütmist ettekujutuse saamiseks tasub meeles pidada, et diftong *ea* teises värsis sõnas *eal* loeti kahte silpi kuuluvaks.

Viimast laadi tõlkepärlid on siiski harvad ning üldjuhul on värsitehniline perfektsus saavutatud keele loomulikkuse hinnaga. Värsimõõdu nõudel on näiteks üleliigsed silbid sõnadest tihti lihtsalt välja visatud. Sama võtet võib kohata ka saksa luules, kuid võõras keeles on tõlkijad end ilmselt veelgi vabamalt tundnud, käänates näiteks sõna *jumal* läbivalt sisekaolisena (*jumla* jne), et seda vahelduvasse trohheilisesse või jambilisse meetrumisse suruda. Lisaks moonutatud sõnakujudele kasutatakse ka keelele võõraid süntaktilisi konstruktsioone ja ellipseid, nii et luuletuse mõtet on enamasti raske jälgida ning vahel on see ilma originaali abita lausa võimatu.

Võib üsna kindlalt väita, et tõlkijad ei ole oma tegevuses arvestanud talupoegadest sihtgrupi suutlikkusega laulude sisu taibata, vaid nende peamiseks huviks on olnud tõestada eestikeelse silbilisrõhulise lõppriimilise luule võimalikkust ja proovile panna oma värsitehnilist meisterlikkust. See on omaenese virtuoossust imetlev, vormitäiuslik barokne luule, millel pole talupoegadest koguduseliikmete hingehooldusega kuigi palju pistmist.

Ka esimese värsistatud lauluraamatu kaasaegsed proosatekstide tõlked jäid eestikeelsele kogudusele arvatavasti üsna kaugeks, sest sealgi pöörati tähelepanu pigem teksti vormilisele meisterlikkusele, arvestamata, kas ja kuivõrd tulemus eestlaskonnale arusaadav võiks olla. Näiteks Johannes Gutslaffi lõunaeestiline piiblitõlke keel annab küll tunnistust üsna heast kohaliku murde tundmisest, kuid Gutslaff on selle elemente abstraktsetele analoogiareeglitele tuginedes nii suvaliselt omavahel kombineerinud ning klassikalistest keeltest pärit mustritega sobitanud, et tulemuseks on tehislik keelevariant, mida nii kohalikel talupoegadel kui ka Gutslaffi kolleegidel pidi olema raske jälgida. Lauluraamatu kaastõlkija Heinrich Göseken oma piiblitõlkes küll laulutõlgetele omaseid võtteid ei kasutanud, vaid kopeeris ülima täpsusega Lutheri piiblitõlke saksa keelt, nii et kolleegidele oli tema tõlge ilmselt mõistetav, kuid eesti kogudusele jäi see kaugeks.

Laulutõlked võisid eestlastele tänu ladusale vormile siiski pähe jääda, nii et oletatava kõrge maine tõttu võis esimese värsistatud lauluraamatu repertuaarist üht-teist eesti keeles juurduda, ehkki suurt muutust need eesti kogukonna keelekasutuses arvatavasti kaasa ei toonud.

Eelpietistlik tõlge

Sajandi lõpukümnenditel pääses eesti keelealal Liivimaa kindralsuperintendendi Johann Fischeri toel üha enam valitsema arusaam, et kirjakeele arendamisel tuleb lähtuda tegelikust keelekasutusest, mitte abstraktsetest analoogiale tuginevatest reeglitest, nagu seda olid teinud sajandi keskpaiga kirjakeele arendajad. Uudset suhtumist said mõistetavalt edendada ainult literaadid, kes kõneldud keelt piisavalt hästi oskasid. Fischeri vaateid asusid ellu viima noored keelereformaatorid Adrian Virginius ja Johann Hornung, kes mõlemad kohalike pastorite poegadena eesti keele juba lapsepõlves olid omandanud. Nad naeruvääristasid Eestimaa konsistooriumi barokset keelekasutust (Tafenau 2011), tõlkisid nii Vana kui ka Uut Testamenti senisest palju ladusamasse keelde ning hakkasid ka laulutõlkeid eestikeelse kogukonna tegelikele vajadustele ja võimalustele kohandama. 1690. aastatel ilmusid nii lõuna- (1690) kui ka põhjaeesti keeles (1694) uued lauluraamatud,

milles enamik laule olid põhjalikult ümber sõnastatud. Uute tõlgete levikut pidurdas rivaalitsev Eestimaa konsistoorium, kes andis veel 1693. aastal välja oma esimese värsistatud lauluraamatu kolmanda trüki praktiliselt muutmata kujul. Kõige enam takistas revideeritud tõlgete üldisse kasutusse jõudmist aga algav Põhjasõda oma laastavate tagajärgedega. Adrian Virginiuse ja Johann Hornungi keelt on tagantjärele kõrgelt hinnatud ja ülistatud ning pole mingit kahtlust, et nende tegevus suunas kogu eesti kirjakeele arengu täiesti uude faasi, ent selle kohta, kui palju see nende kaasaegse eestlaskonna keeleteadvust mõjutas, on raske midagi kindlamat väita.

Pietistlik tõlge

Nõnda võib esimeseks uut tüüpi lauluraamatuks, mis rahva seas tõesti levis ja terve eesti kogukonna keeleteadvuses midagi oluliselt muutis, pidada pietistide 1721. aasta lauluraamatut. Sellest anti välja palju trükke, alates 1740. aastast koos hernhuutlikke laule sisaldava lisaga (vt allpool), ja see oli kasutusel ligi poolteist sajandit. Uuem lauluraamatu versioon tuli käibele alles 1869 ning päris uus valmis XIX sajandi lõpuks (Sissejuhatus 1909 [1899]). Kirikulaulud mõjutasid eestlaste mentaliteeti tervikuna (Paul 2002) ning muutsid eesti keeleteadvust.

Lauluraamatu andis välja põhimõtteliselt sama seltskond, kes seisab ka esimese eestikeelse piiblitõlke taga. Puhtkeeleliselt on lauluraamat ja piiblitõlge üsna sarnased. Üldjoontes tuginesid pietistid sajandilõpu keeleuuendajate loodud põhjaeesti kirjakeelele ning järgisid oma keelearenduses neidsamu hoiakuid, millega kirjakeele kujundamisel oli analoogiale toetuvate ratsionaalsete keelereeglite asemel otsustavaks kuulutatud tegelik keelekasutus. Ka pietistide jaoks oli oluline väljenduda võimalikult rahvapäraselt. Murdeliselt baasilt tugineb pietistide keel eeskätt põhjaeesti keskmurdele, ilmutades – tõenäoliselt Vestringi vahepealse panuse mõjul – veidi enam läänemurdelisi jooni kui idamurde alalt pärit Hornungi tõlked (Saareste 1940: 29–45; Kask 1984: 88–95). Ka paistab pietistide keel silma varasemast rangema normeerituse poolest, ehkki selles osas on ühelt poolt käsikirja jäänud piiblitõlkeid ja hoolikalt toimetatud trükiteksti, teisalt vormisundusele allutatud laulutõlget ja proosateksti muidugi raske võrrelda. Siiski võib kokkuvõtvalt väita, et pietistide lauluraamatus ja piiblitõlkes on lingvistilises lõikes tegemist ühe ja sama allkeelega, mis on sajandi lõpu keeleuuendajate tegevuse otsene edasiarendus.

Ka pietistide piibli ja lauluraamatu tõlkelugu on väliselt omavahel sarnased. Piiblis võeti ühe osa (Uue Testamendi) aluseks vana tõlge, mida keeleliselt toimetati, teine osa (Vana Testament) tõlgiti uuesti, kusjuures tõlkijateks oli tosinkond pastorit, aga tõlke toimetas ja ühtlustas väike tuumik, keda juhtis Anton Thor Helle. Rudolf Põldmäe andmetel olid lauluraamatu tõlkijad või vähemalt toimetajad enam-vähem samad inimesed, kes hiljem moodustasid ka esimese eestikeelse trükipiibli väljaandjate tuumiku. Lauluraamat ilmus kolmanda osana kiriku käsiraamatust, mille väljaandjateks valiti 1720. aastal Heinrich Gutsleff Kullamaalt, Johann Middendorff Keilast, Hermann Johann Heitzig Koselt ja A. Thor Helle Jürist (Põldmäe 1939: 46). Ka lauluraamatusse võeti sisse peaaegu kõik 1694. aasta lauluraamatu tõlked (täpsemalt 117

laulu), millele lisati 139 uut laulu (Sissejuhatus 1909 [1899]: VII), kasutades sealjuures ka teiste kaasaegsete pastorite laulutõlkeid (Põldmäe 1939: 46).

Nii piibli kui ka laulude tõlkimisel lähtuti Halle pietistide kõige uuematest arusaamadest, kuid vaatamata sellele või õigemini just selle tõttu on pietistide piiblitõlge ja laulutõlked tõlketehniliselt täiesti erinevad nähtused. Piiblitõlke osas oli saksa keeleruumis alates Lutheri tõlkest peetud enesestmõistetavaks tõlke suveräänsust. Lutheri piiblitõlge oli väärtus omaette, mille kohatist originaaltekstist kõrvalekaldumist küll üha enam teadvustati, kuid polnud seni söandatud kritiseerida. Pietistide käsitluses sai algtekst tõlkest olulisemaks, Lutheri tõlget hakati revideerima ja kommenteerima ning tekkis ka täiesti uusi saksa tõlkeid (Köster 2011). Ka Eesti piiblitõlkijad pöörasid Halle pietistide eeskujul suurt tähelepanu originaali täpsele edasiandmisele. Igale lähtesõnale püüti leida võimalikult adekvaatne eesti vaste, edastades ühte sõna mitmesõnalise väljendiga, kui muud moodi ei õnnestunud selle kõiki tähendusvarjundeid edasi anda. Originaalteksti tõlgendamisel toetuti sealjuures kõige uuematele pietistlikele allikatele (vt lähemalt Ross 1995). Piiblitõlkes ei olnud võimalik teha mingeid sisulisi hinnaalandusi ega lihtsustusi. Muidugi püüdsid pietistlikud tõlkijad eesti keele väljendusvõimalustega jõudu mööda arvestada, kuid oma tõlkemetoodiliselt põhialuselt kujunes eesti tõlge hoopis teistsuguseks, kui oli olnud kaks sajandit varasem Lutheri saksa tõlge. Originaali tähendusnüansside võimalikult täpse edasiandmise sunnil ei tulnud kõne allagi võimalus talupoegadest sihtgrupi võib-olla küsitavale taipamisvõimele mingeid järeleandmisi teha.

Lauludega oli lugu teisiti. Siingi juhinduti vanade tõlgete parandamisel pietismi õpetussuunast ja tõsteti uute laulude sissevõtmise või endiste väljajätmisega esile just Halle pietistide uudset laululoomingut (Põldmäe 1939: 46), kuid tõlketehniliselt toimiti hoopis teisiti kui piibli tõlkimisel, sest vaatamata koguduselaulu olulisusele kogu reformeeritud kirikus ei olnud laulude originaaltekstidel piibliga ligilähedaseltki võrreldavat staatust. Laulude tõlkimisel sai keskenduda põhilise sisu edasiandmisele ning vajadusel vastu tulla eestikeelse kogukonna oletatavale vaimsele suutlikkusele.

Vormiliselt üritavad pietistid enam-vähem sama täpselt jälgida silbilisrõhulist jambi või trohheust, nagu see 1656 tarvitusele võeti. Ka lõppriimi kasutavad nad järjekindlalt, ehkki nende riimid tunduvad olevat lohisevamad ning paistavad sagedamini kui esimeses värsstõlkes piirduvat kaasrõhulise silbi (või sõnaosa) vokaali(de) kokkukõlaga. Erinevalt oma baroksetest eelkäijatest eelistavad pietistid vaimukatele ja leidlikele riimidele pigem loomulikumat keelt. Varasemate tõlgetega võrreldes tuleb pietistliku tõlke omapära esile eriti selgesti kujundikeeles.

Kujundlik lihtsustamine. Loomulikuma keele taotlus iseenesest on kindlasti üks põhjusi, miks pietistide tõlge mõjub argisema ja üksluisemana kui eelkäijate sädelev barokk. Ometi tundub, et lisaks tehislike keeleliste konstruktsioonide vältimisele on pietistid täiesti teadlikult vältinud ka liialt literatuurseid kujundeid, mis võinuksid ehk jääda talurahvale arusaamatuks. Sellisele mõttele viib juba lauluraamatu avapala, milleks on Paul Gerhardti „Wie soll ich dich empfangen". Sissejuhatava advendilauluna ei ole see mingi juhuslik näide, vaid pidi raamatu kasutajale tõesti midagi ütlema. Siinses kontekstis on eriti kõnekas avalaulu teise salmi esimese poole tõlge:

Dein Zion streut dir Palmen	So koggodus sind kidab,
und grüne Zweige hin,	Ning tännab röömsaste.
und ich will dir in Psalmen	Mo südda lauldes näitab
ermuntern meinen Sinn.[5]	Ka ennast wapraste.[6]

Originaalis viidatakse Jeesuse võidukale Jeruusalemma sisenemisele (Mt 21: 1–9), kasutades Siioni ja haljaste okste laialilaotamise kujundeid ning kõneldakse psalmide laulmisest. Eesti tõlkes on kõik literatuursed vihjed kõrvale jäetud: Siion on tõlgitud lihtsalt *sinu kogudus* ning teksti tähendus on selge ka ilma spetsiifilisele piiblikohale viitavate seosteta.

Esmapilgul võiks arvata, et tegemist on lihtsalt kehva tõlkega. Tänapäevastele luuletõlke standarditele see ilmselgelt ei vasta. Mõned muud näited sunnivad siiski oletama, et küsimus pole mitte tõlkijate suutmatuses originaali paremini edasi anda, vaid täiesti teadlikus kujundlikus lihtsustamises. Nii tunduvad ülejäänud tekstist silmatorkavalt paremad olevat need lõigud, mida võiks liigitada loodusluuleks. Näiteks teise Paul Gerhardti laulu „Geh aus, mein Hertz, und suche freud" teise ja kolmanda salmi tõlget (Lauluraamat 1727: 181–182) originaaliga kõrvutades võib oletada, et see, mida tõlkes vältida ja välja filtreerida on püütud, on justnimelt literatuursus, samal ajal kui talupojast lugejale või lauljale mõistetavaid looduspilte on edasi antud märksa nüansirikkamalt, vahel lausa rohkemate detailidega kui originaalis:

2. Die bäume stehen voller laub /	Mets paksust lehte la-utab,
Das erdreich decket seinen Staub	Ma ruttust rohto körkistab,
Mit einem grünen kleide;	On keikil' kaunis nähha,
Narcissus und die Tulipan,	Keik lillikessed öitsewad,
Die ziehen sich viel schöner an /	Ja kaunikessed kaswawad;
Als Salomonis seyde.	Ni wottab Jummal tehha.
3. Die lerche schwingt sich in die luft /	Keik linnud pessetellewad
Das täublein fleugt aus seiner kluft	Ja omma laulo aiawad,
und macht sich in die wälder.	Ja Loja kita püüdwad:
Die hochbegabte nachtigal	Ja öpitk, käggi, leoke,
Ergötzt und füllt mit ihrem schall	Jo tu-ike, jo warblane,
Berg / hügel / thal und felder.[7]	Et metsad wastohüüdwad.

Teise salmi tõlkest on kaotatud originaali viide Ülemlaulule (*Salomonis seyde* 'Saalomoni siid') ja välditakse võõrapäraseid taimenimesid (*Narcissus*, *Tulipan*[8]), kasutades samas oskuslikult eesti omafraseoloogiat (*lehte laotama* 'lehte minema'[9]). Seevastu kolmandas salmis on originaali kolme linnu (*lerche*, *täublein*, *nachtigal*) vastena tõlkesse sisse toodud koguni viis talupojale

[5] https://de.wikipedia.org/wiki/Wie_soll_ich_dich_empfangen

[6] Pietistliku lauluraamatu näited esitatakse siinses artiklis veidi hilisema trüki järgi (toodud näide Lauluraamat 1727: 3).

[7] https://de.wikipedia.org/wiki/Geh_aus,_mein_Herz,_und_suche_Freud

[8] Nartsissi ja tulbi kujund võib ka saksakeelsetes variantides olla asendatud millegi üldisemaga, vrd http://www.hymnary.org/hymn/GEKG1908/page/389.

[9] Väljendit *lehte laotama* võib vähemalt Wiedemanni sõnaraamatu järgi pidada ehedaks eesti omafraseoloogiaks: *lehti lautama* 'sich belauben' (Wiedemann 1973 [1893]: vg 480, sub *leht*).

tuttavat lindu: *ööbik*, *kägu*, *lõoke*, *tuvi* ja *varblane*. Originaalist rikkalikuma objektide hulgaga luuletõlge on igal juhul tähelepanuväärne.

Sama tendentsi võib täheldada ka näiteks Laurentius Laurenti laulu „Es sind schon die letzten Zeiten" viienda salmi esimese poole tõlkes (Lauluraamat 1727: 10):

Weil der feigenbaum ausschläget,	Wigi puud, kui pakkatawad,
Und anlegt sein hoffnungs-kleid,	Lähwad hire körwule,
So weiβ man, daβ sich erreget	Siis keik innimessed moistwad,
Die erwünschte sommers-zeit;[10]	Et sui polle kaugele;

Tõlkest on kaduma läinud originaali *lootuse-rüü* kujund, kuid see-eest kasutatakse mujal tollases kirjakeeles tundmatut ja seetõttu lausa üllatavalt rahvapärasena mõjuvat väljendit *hiirekõrvule minema*.

Literatuursed stereotüüpväljendid. Üldisele kujundlikule lihtsustamisele vaatamata toodi kirikulauludega eesti keelde hulgaliselt teatud laadi literatuurseid metafoore. Kirikulaulude kujundikeel on kitsas, aga väga intensiivne. Eriti palju on selles tundeelu ja vaimseid kõhklusi ning otsinguid väljendavat metafoorikat. Sellealast fraseoloogiat eesti keeles arvatavasti enne XVII sajandit eriti ei olnud. Enamasti ei imporditud fraseoloogiat lauludes mitte otsetõlkena konkreetsest originaallaulust konkreetsesse tõlkesse, vaid pigem kujunesid tõlkijatel saksa lauluvara baasil välja oma meelisväljendid, mis eesti keeles meetrumisse sobisid ja mida siis tõlkimisel kasutati, ehkki originaalis ei pruukinud need konkreetses laulus üldse esile tulla. Selles mõttes võib kirikulaulu keelt pidada samasuguseks stereotüüpsete vormelite keeleks nagu suulise rahvalaulu keelt (vrd Saarlo 2005: 9–48).

Suur osa kirikulaulude korduvatest vormelitest on selgelt saksalaenulised. Kõige enam torkab silma tohutu hulk kujundeid sõnaga *süda*. Tegemist on vana piiblikujundiga, kuid eespool käsitletud põhjusil võib arvata, et eesti üldkeelde on selle kinnistanud kirikulaulude tõlked, kusjuures eriti intensiivselt kasutatakse seda ootuspäraselt just pietistlikus tõlkes. Kui esimeses värsistatud lauluraamatus (mis üldmahult pietistlikule õige vähe alla jääb), esineb sõna *süda* 210 korda, siis pietistlikus lauluraamatus tarvitatakse seda juba 439 korda, mis teeb selle kogu raamatu sageduselt neljandaks nimisõnaks (sõnade *jumal*, *Jeesus*, *arm* järel). Võrdluseks tasub mainida, et enam-vähem samasuguse mahuga regilaulukorpuses esineb sõna *süda* 30 korda, kusjuures neistki moodustavad suure osa juhud, kus sõna tähistab konkreetset organit, paralleelfraasis kopsude ja maksa või mõne muu kehaosaga (vt lähemalt Ross 2016b). Kirikulaulus tähistab *süda* inimese emotsionaalset või hingelist keset. Sõna esineb enamasti kas nimetavas käändes subjektina (*süda nutab, lõhkeb, katkeb, valutab, valvab, näeb*) või osastavas käändes objektina (miski *vaevab, valgustab, puhastab, kosutab, rõõmustab, parandab … südant*; keegi *annab oma südant* [jumalale]); sage on ka elatiivne viisimäärus (*südamest, kõigest südamest, rõõmsast südamest*). *Südame*-väljendite kõrval kohtab muidki püsiühendeid, mis võeti kasutusele juba varasemates lauluraamatutes ning said pietistide tõlkes eriti populaarseks, nagu *muret kandma* (üle 30 korra) jmt.

[10] http://www.hymnary.org/text/es_sind_schon_die_letzten_zeiten

Suure rühma moodustavad maise elu kaduvust rõhutavad piiblikujundid *suits*(*ukene*), *tuul*, *aur*, *lillekene*, *õiekene*, *rohi*, *hein*, *leht*. Neidki võib pidada kirikulaulude keele stereotüüpkujundeiks, mida võidakse küll otse tõlkida, aga vajadusel ka üksteisega asendada, nagu on tehtud näiteks Paul Gerhardti laulu „Herr, alles Weisheit Quell" neljandas salmis (Lauluraamat 1727: 218), kus originaali sõnale *Lüftlein* vastab tõlkes kolm stereotüüpset elu hapruse kujundit *tuul*, *aur* ja *suitsuke*:

Mein Leben ist gar kurz und schwach	Mo ello aeg on lühhike
Ein Lüftlein, das bald lässet nach.[11]	üks tuul ja aur ja suitsoke.

Või Gottfried Wilhelm Saceri laulu „Komm, Sterblicher, betrachte mich" seitsmenda salmi tõlkes (Lauluraamat 1727: 256), kus originaali kujundite pikka ritta on tõlkes lisatud ka üldiselt veidi harvemad *lumi* ja *meevaha*:

Dein Leben ist ein Rauch und Schaum,	So ello on kui suits ja waht,
Ein Dunst und schwanker Schatten,	Kui lummi, leht, mee-wahha,
Ein leichter Wind, ein leerer Traum,	Kui warri, hein ja kuiwnud roht,
Ein Gras auf dürren Matten.[12]	Mis nidetakse mahha.

Sealjuures on (*mee*)*vaha* psalmidestki tuntud kujund muutlikkuse ja hajuvuse väljendajana (Ps 22: 15, 68: 3, 97: 5); *lumi* aga kannab psalmides ja prohvetite raamatutes pigem puhtuse tähendust (nt Ps 51: 9, Js 1: 18). Vajaks lähemat uurimist, kas *lumi* esineb kaduvuse kujundina ka saksa kirikulauludes või on see siinkohal pietistlike tõlkijate poolne laiendus kõnetamaks kohalikku sihtgruppi.

Paarissõnad. Omapärase stereotüüpse rühma moodustavad kirikulaulude sageli algriimilised paariskujundid, nagu *suu ja süda*, *meel ja mõte* (~ *mõistus*), *luu ja liha*, *hing ja ihu* jmt, või lõppriimiline *keel ja meel*. Nende algupära on keeruline üheselt määratleda. Mõne paari näol on tegemist saksa (ja kaugemategi eeskujukeelte) piibli- või laulukeele väljendi täpse ülekandega, mis lihtsalt kõlab eesti keeles hästi. Näiteks *hing ja ihu* on piiblikeelest pärit sõnapaar, mis üheski eeskujukeeles märkimisväärset kokkukõla ei ilmuta – vrd hbr *néfeš* / *basár* (nt Js 10: 18), kr *psyhē* / *sōma* (nt Mt 10: 28), lad *anima* / *corpus*, sks *Seele* / *Leib* –, aga eesti keeles juba piibli proosatekstide tõlkes (eriti põhjaeesti variandis) paratamatult palju paremini kõlas: nt Mt 10: 28 *Kartge agga sedda, ke Jhho n. hinge rikkuda woib Pörgo tulles* (Müncheni käsikiri 1694). Otsetõlkelisena esineb sõnapaar muidugi ka Stahli kirikulauludes, kus see kohmaka sõnastuse tõttu siiski veel ladusa vormelina ei mõju. Ent alates 1656. aasta tõlkest on *hing ja ihu* saksa *Leib und Seele* kinnisvasteks, millega mõnikord tõlgitakse ka saksa alliteratiivset väljendit *Leib und Leben*. Pietistlikus lauluraamatus esineb sõnapaar *hing ja ihu* ühes värsis kokku 34 korral (neist paaril juhul küll pikema loendi osana, kuid enamasti selge paarisväljendina). Päritolu mõttes kehtib sama ka väljendi *luu ja liha* kohta, mis pole aga pietistlikes lauludes nii sage.

Algriimiline väljend *suu ja süda* on pietistlikes uustõlgetes peaaegu alati otseülekanne saksa lähtekujundist *Mund* (~ *Zung*) *und Herz*. Samas esineb

[11] http://www.hymnary.org/text/herr_alle_weisheit_quell_und_grund
[12] http://www.hymnary.org/text/komm_sterblicher_betrachte_mich

see juba 1656. aasta barokktõlkes, kus Georg Salemann on seda kasutanud vaba tõlkelise fraseologismina Nicolaus Selnecceri laulu „Singen wir aus Herzensgrund" avarea tõlkes: *Nühdt laulkem Suhst ninck Süddamest* (Lauluraamat 1656: 129). Selle ilusa tõlke on pietistid muidugi säilitanud. Kokku esineb väljend pietistlikus tõlkes selge paarisväljendina kuus korda ning lisaks hajusamal kujul veel kaheksa korda.

Samuti algriimiline paarisväljend *meel ja mõte* (~ *mõistus*) paistab aga olevat XVII sajandi lõpu keelereformaatorite laulutõlgetesse toodud spetsiifiline eesti tõlkekeelend, mille pietistlikud tõlkijad üle võtsid ja oma uutes tõlgetes võimsalt juurutasid.[13] Sõnapaari on perikoobitõlgetes kasutanud kahel korral (Lk 10: 27, Mt 22: 37) õieti juba Joachim Rossihnius (1898 [1632]: 135, 142), ehkki tollastele tõlgetele lähtetekstiks olnud Lutheri tõlkes on vastava keelendi lähe ühesõnaline (*Gemüt*). Sõnapaaril puudubki selge saksa lähe. Sama paariskujund esineb ka pietistide piiblitõlkes Õp 1: 4 *Et ta annaks … noortele head meelt ja möttet* (Piibel 1739: 629), kus see on vasteks heebrea väljendile *dá'at u-mezimá* ja kus selle alliteratiivsus võib olla inspireeritud Lutheri tõlkevastest *vernünftig und vorsichtig*. XVII sajandi lõpu keeleuuendajate tõlkes esineb paarisväljend *meel ja mõte* kolm korda (Lauluraamat 1694), kusjuures saksa lähtetekstis võivad vastavas salmis esineda erinevad sõnad (*Herz und Gedanken*, *Sinnen und Verstand*). Pietistlikus lauluraamatus on eelmise sajandi lõpu tõlgete vasted säilitatud ning sama sõnapaari kasutatakse ohtralt uutes tõlgetes saksa originaaltekstist täiesti sõltumatult. Kokku esineb väljend *meel ja mõte* pietistlikus lauluraamatus 21 korda (enamasti selge sõnapaarina, vahel hajusamalt ühe värsi piires), lisaks kaks korda *meel ja mõistus*. Rossihniuse kasutus ning mõned lähedased tarvitused teistes vanades tõlgetes kinnitavad, et tegemist on varases vaimulikus tõlkekirjanduses tuntud väljendiga. Väljendi jõuline esindatus pietistlikes laulutõlgetes võib olla siiski analoogia mõjul inspireeritud ka saksa kirikulaulude eeskujust, ehkki otsene saksa lähe puudub. Seesuguseid alliteratiivseid sõnapaare kasutas sageli pietistliku lauluraamatu uute laulude põhiautoreid Paul Gerhardt, keda on nimetatud lausa alliteratsiooni, tähenduslikult seotud sõnade kõlalise seostamise ja muude kokkukõlade meistriks (Gabriel 1957: 28).

Samas võis pietistlikele tõlkijaile eeskuju pakkuda ka eesti rahvakeel. Pole küll otseseid andmeid selle kohta, et nad tundnuksid regivärsilise rahvalaulu keelt, kuid alliteratiivsete paarisväljenditega võisid nad kokku puutuda ka argikõnekeelse fraseoloogia vahendusel. Igatahes esineb nende tõlkes alliteratiivseid paarisväljendeid, mis näivad olevat võetud otse eesti rahvapärasest keelekasutusest, nagu *põrm ja pihu*, *mäed ja mättad*, *tuld ja tõrva*.[14] Erinevalt

[13] 1656. aasta tõlkes kasutab Martin Gilläus laulu „Der Tag vertreibt die finstre Nacht" kuuenda salmi tõlkes (Lauluraamat 1656: 95) problemaatilist väljendit *Oh Innimenn' sa kallis Lohdt / Kel andtut Jumlast Meelt ninck Möhdt* (vrd orig http://www.hymnary.org/text/der_tag_vertreibt_die_finstre_nacht), milles sõnakuju *Möhdt* tuleks vist pigem tõlgendada sõna *mõõt* vormina. Igatahes on kolmandast trükist (Lauluraamat 1693: 84) paarisväljend eemaldatud ja kogu eestinduse sõnastust muudetud (*Oh Innimenn'/sa kallis Töh/Sull' terwe Mehl/ett möttele*) ning siin vaadeldav eesti paarisväljend võetakse selles salmis kasutusele alles pietistlikus tõlkes: *Oh innimenne! mötle sa, Et sul on meel ning moistus ka* (Lauluraamat 1727: 282).

[14] Loetletuist esimest kasutavad pietistid ka piiblitõlkes, kus sellel on ühel juhul olemas koguni alliteratiivne heebrea lähtepaar (5Ms 28: 24 *'avak ve-'afar*) ning see kajastub ka Anton Thor Helle grammatikale lisatud sõnastikus (*pihho ja pörmo*).

kirikulaulude allkeele literatuurse tagapõhja või tekkelooga sterotüüpvormelitest *hing ja ihu*, *suu ja süda*, *meel ja mõte* esinevad nood rahvakeelseina mõjuvad paarisväljendid igaüks ainult üks kord.

Lõppriimilise sõnapaari *keel ja meel* tõid eesti silbilisrõhulisse ja lõppriimilisse luulesse juba baroksed tõlkijad, nagu nähtus ka eespool eesti barokse luuletõlke tipuks kuulutatud Reiner Brockmanni eestindusest *Keel libbe on / Meel kibbe*. Brockmann ja Gilläus kasutavad Lutheri laulu „Vater unser im Himmelreich" esimese salmi ühistõlkes sama sõnapaari ka värsilõpu riimina: *Och aita / et ep üxnes Keel / Waid palluko kahs Hing ninck Meel*. Värsi lõppriimina kasutavad seda sõnapaari ohtrasti ka pietistlikud tõlkijad, harvem värsisiseses loendis.

Pietistlik laulukeel ja ärkamisaegne luule

Saksa originaallaulude kujundeid lihtsustades ning stereotüüpseid literatuurseid väljendeid rahvakeelsetega põimides loodi pietistlikes tõlgetes omaette allkeel. See oli peamiselt talupoegadest koosnevale publikule mõistetavam kui muud kirikukeele variandid. Ladusate laulude kaudu, mida pähe õpiti ja üheskoos kirikus lauldi, juurdus see jõudsasti, saades XIX sajandiks eesti keeleteadvuse lahutamatuks osaks.

Eesti kultuuriloos rõhutatakse kirjaoskuse ja üldse kirjasõna levimisel eeskätt hernhuutluse osa, vastandades seda kaasaegsele pietistlikule ametlikule kirikule (nt Põldmäe 1965: 207–209). Sisuliselt on hernhuutluse suhteid pietismi ja n-ö ortodoksse luterliku kirikuga Saksamaal ja Eestis kirjeldanud Voldemar Ilja (1995: 205–229). Lingvistiliselt ja värsitehniliselt kuuluvad hernhuutlikud laulutõlked pietistlikega kokku, olles lihtsalt mõnevõrra hilisemad. Alates pietistliku lauluraamatu 1740. aasta trükist liideti senistele tõlgetele 103 vennastekoguduse laulust koosnev lisa „Monned Kaunid Waimolikud Laulud" (ER 2000: 188), ent kuni 1860. aastatel valminud lauluraamatu uuema versioonini jäid need hernhuutlikud laulud lauluraamatu põhiosast eraldi ning vennastekoguduse laule ilmus ka eraldi kogumikena. Rudolf Põldmäe on hernhuutlike laulude kohta täheldanud, et nende tõlgetes lihtsustati „elegantset barokset luulet" nii kujundlikult kui ka keeleliselt, selleks et kohandada laule „eesti talupoja lihtsa arusaamise jaoks" (Põldmäe 2011: 155–156). Siinse vaatluse põhjal tohib arvata, et laulude teadliku lihtsustamise ja „talupoja lihtsa arusaamise jaoks" kohandamise võtsid ette juba esimesed pietistlikud tõlkijad. Eesti kogukonna ettevalmistamisel kirjakultuurist osasaamisele, mis sai teoks XIX sajandi rahvusliku ärkamise käigus, oli pietistlikul lauluraamatul (koos selle hilisema hernhuutliku lisaga) igatahes oluline roll.

Kirikulauludega eesti keelde kinnistatud kujundisüsteemile projitseerus kogu XIX sajandi ärkamisaja luule, nagu kenasti illustreerib kas või Johann Heermanni populaarse laulu „Herzliebster Jesu, was hast du verbrochen" 12. salmi pietistliku tõlke[15] ja Lydia Koidula luuletuse „Mu isamaa on minu arm" alguse kõrvutus:

[15] Heermanni laul pärineb aastast 1630 ja ilmus eesti keeles esimest korda juba 1656. aasta barokses tõlkes. Originaalis ja barokiaegses tõlkes 12. salmis südame kujundit pole, teistes salmides tuleb süda kõneks küll, kuid mitte väljendis *südand andma* (vt http://www.hymnary.org/text/herzliebster_jesu_was_hast_du_verbrochen).

So heldust tahhan minna meles kanda,	Mo isamaa on minno arm /
Ja sulle üksi minno süddant anda,	Kel südant annud ma,
(Lauluraamat 1727: 58–59)	(Koidula 1969 [1867]: 103)

Siin pietistide väljaande järgi tsiteeritud tõlkeversioon pärineb tegelikult XVII sajandi lõpu keeleuuendajatelt ja ilmus esmakordselt 1694. aasta lauluraamatus (Lauluraamat 1694: 28). Pietistide lauluraamatuga kandus see XIX sajandi teise poolde ning oli kasutusel ka 1867. aastal, mil ilmus Koidula luuletus. Kahe eestikeelse teksti vahe on niisiis rohkem kui 170 aastat, aga nende kujundikeel on kattuv. Muutunud on ainult see, kellele *südant antakse*: kirikulaulus jumalale, ärkamisaegses rahvusromantilises luuletuses isamaale.

Omaette küsimuseks jääb, kust tasub otsida ärkamisaegse luule a u t o r i t e keele lätteid: kas eesti kirikulaulust või pigem kaasaegsest saksa romantilisest luulest (mille kujundikeelt olid muidugi mõjutanud needsamad saksa kirikulaulude originaalid, millest eesti kirikulauludki lähtusid). Selle selgitamiseks tuleks täpsemalt kõrvutada lisaks saksa kirikulaulude ja eesti pietistlike ning hernhuutlike tõlgete keelele ka XIX sajandi romantilise saksa luule ja eesti ärkamisaegse luule kujundikeelt. Eriti intrigeeriv on see küsimus kahtlemata Koidula puhul, kelle trotsliku isamaaluule suhted pastorist isa alalhoidlikkuse ning saksakeelse kodu ja kasvatusega on kõigi biograafide ja uurijate tähelepanu köitnud.[16] „Mu isamaa on minu arm" peaks olema ilma selge saksa eeskujuta originaalluuletus, nii et Koidula eesti keeles pidi kujund *südant andma* igatahes olemas olema.

Aga kui XIX sajandi ärkamisaegsete eesti l u u l e t a j a t e kohta ongi esialgu raske öelda, kas nad laenasid oma kujundid kaasaegsest saksa luulest või olid suure osa neist omaks võtnud juba eestikeelsetest kirikulauludest, siis eesti ärkamisaegse luule l u g e j a jaoks tulevad pinnase ettevalmistajana kõne alla ainult needsamad pietistlikud kirikulaulud. Just kiriku lauluraamat andis eesti kogudusele keele, millega XIX sajandi ärkamisaegne rahvusromantiline luule tema poole pöördus. Tänu kirikulauludele olid eestlased kogukonnana jõudnud kirjakultuurile lähemale, kui see ilma omakeelse vaimse eliidita rahva korral üksnes katekismuse ja piiblitõlke toel võimalikuks oleks osutunud. Lauluraamatu n-ö eelsoojenduseta poleks lugejaskond ärkamisaegset luulet nii jäägitult omaks võtnud.

Kokkuvõtteks

Eesti filoloogia kasvas välja saksa emakeelega pastorite praktilisest vajadusest suhelda eesti kogukonnaga. See tekkis saksakeelse distsipliinina, mis huvitus XVII–XIX sajandini eesti keelest ja selles viljeldud rahvaluulest. Eestikeelne ehk sisevaateline eesti filoloogia sai sündida alles rahvusromantilise ilukirjanduse ja selle üle arutleva kirjanduskriitika tekkides. Viimase eelduseks oli eesti kirjakeele jõudmine arengujärku, kus see suudaks vahendada nõudli-

[16] Kristlikud palvetunnid, mida Johann Voldemar Jannsen perele pidas ja kus „koraale lauldi ja testamendi lugusid loeti", olid Aino Kallase käsitluse kohaselt saksakeelsed (Kallas 1918: 32, 37). Madli Puhvel, kes näib olevat oma raamatus ära maininud kõik tähelepanekud, mis Koidula keelekasutuse kohta on teada, väidab hilisemate uuringute valgel siiski, et vähemalt Vändra-päevil pidi Jannsenite kodu olema veel kakskeelne (Puhvel 1995: 22–23).

kumaid poeetilisi taotlusi, olles samas jõukohane ja arusaadav piisavalt suurele osale eestikeelsest kogukonnast.

Saksa pastorid lõid eesti kirjakeele katekismuste, kirikulaulude ja perikoopide tõlkimise käigus, et varustada viletsama keeleoskusega kolleege eestikeelsete jutluste läbiviimiseks ja eestlaste hingehoolduseks hädavajaliku materjaliga. Varaprotestantlikud tõlked sündisid pragmaatilistest teoloogilistest kaalutlustest. Üksikutes tõlkefragmentides võib oletada püüdu eestikeelsele kogukonnale mõistetavaks osutuda, kuid üldiselt olid nende otseseks sihtrühmaks viletsama keeleoskusega saksa pastorid ning keele väljendusrikkuse arendamisega polnud tollastel tõlkijatel mahti tegelda. Poeetilised taotlused tõusevad võimsalt esiplaanile barokiaegsetes tõlgetes. Nii Johannes Gutslaffi piiblitõlke kui ka esimese värsistatud lauluraamatu keelt ilmestab vormilise täiustamise püüe, mille ajel keel allutatakse võõraste analoogiate eeskujule. Barokktõlge lõi keeruliste vorminõuetega kirjakeele, mis jäi oma tehislikkuses eestikeelsele kogukonnale kaugeks, ehkki rütmiliselt ladusad ja heakõlalised kirikulaulud võisid talupoegadest koguduseliikmetele pähe jääda. Pööre kirjakeele ja selle loomuliku kandepinna, emakeelsete eestlaste suhetes toimus XVII sajandi lõpul, mil kirjakeele arendamisel hakati rohkem arvestama reaalse keelekasutusega ning tõlgete eestikeelse sihtrühma vajadustega. Põhjasõja tingimustes ei saanud toonased tõlked kuigivõrd levida ning algatatud muudatust jätkasid ja uue allkeele arendasid välja pietistid. Piiblikeeles polnud neil võimalik minna lihtsustamise teed, kuid oma 1721. aasta lauluraamatus on nad ilmselgelt maksnud mõistetavuse huvides lõivu laulude potentsiaalse tarvitajaskonna vaimsele horisondile. Laulude kujundikeelt on teadlikult lihtsustatud ja harimatule rahvale kohandatud, rikastades seda samal ajal üksikute rahvakeelsete väljenditega. Ühtlasi tõid pietistid oma laulutõlgetega eesti keeles käibele teatud laadi literatuursed kujundid, millest osa oli leidnud kasutamist juba varasemates laulutõlgetes, kuid sai nüüd uute, paremini mõistetavate tekstide osana võimaluse üldkeeles kinnistuda. Nõnda lõi pietistide laulukeel pinnase eesti filoloogia sisevaate tekkimiseks.

Kirjutise valmimist on toetanud Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Eesti-uuringute tippkeskus), see on seotud Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojektiga PUT-550 „Kultuurinihe eesti keeles 17./18. sajandil".

Allikad

Koidula, Lydia 1969 [1867]. Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne. Koost Eeva Aaver. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn: Eesti Raamat.

Lauluraamat 1637 = Hand- und Hauszbuches Für die Pfarherren und Hauszväter Esthnischen Fürstenthumbs, Ander Theil, Darinnen das Gesangbuch, Zusampt den Collecten und Prefationen. Reval: Christoff Reusner der älter.

Lauluraamat 1656 = Neu Ehstnisches Gesangbuch, Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasset sind. Reval: Adolph Simon.

Lauluraamat 1673 = Neu Eestnisches Gesangbuch / Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. Hn Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasset sind. Reval: Adolph Simon.

Lauluraamat 1693 = Ehsti-Ma Laulo-Rahmat / Tallo-Rahwa Kohli- nink Kirko-Lapsede tarbix / kud Jummala Auwux / ninda welja-sähdtut. Tallinn: Christoff Brendeken.
Lauluraamat 1694 = Ma Kele Laulo Ramat / Kummas Önsa Lutri / ja mu pühha Meeste Sure-Pühha-ha muid Ihho ning Hinge Häddas tarwiks tullejad Laulo leietakse. Riga: Johann Georg Wilcken.
Lauluraamat 1727 = Eesti-Ma-Rahwa Laulo-Ramat, mis sees Önsa Lutterusse ja muud teised wannad ning ued kaunid Laulud on üllespandud. Tallinn: J. Köler. [1721. aasta lauluraamatu 3. trükk.]
Müncheni käsikiri 1694 = Meie Issanda Iesusse Kristusse Ued Testament. [Johann Hornungi Uue Testamendi tõlkekäsikirja vanim säilinud koopia, mida hoitakse Münchenis Baieri Riigiraamatukogus (Cod.livo-esthon.1)].
Piibel 1739 = Piibli Ramat / se on keik se Jummala Sanna, mis Pühhad Jummala Mehhed / kes pühha Waimo läbbi juhhatud / Wanna Seädusse Ramatusse Ebrea Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud / nüüd agga hopis / Jummala armo lääbi, meie Eesti-Ma Kele Essimest korda üllespandud, ja mitme sündsa salmiga ärraselletud. Tallinn: Jakob Joan Köler.
Rossihnius, Joachim 1898 [1632]. Südestnische Uebersetzung des Lutherischen Katechismus, der Sonntags-Evangelien und -Episteln und der Leidensgeschichte Jesu … mit einer Einleitung von Wilhelm Reiman. (Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft 19.) Jurjew: H. Laakmann.

Kirjandus

ENE 1970 = Eesti nõukogude entsüklopeedia. 2. kd. E–HERM. Tallinn: Valgus.
ER 2000 = Eestikeelne raamat 1525–1850. Toim Endel Annus. Eesti Akadeemiline Raamatukogu. Tallinn: TA Kirjastus.
Gabriel, Paul 1957. Geschichte des Kirchenliedes. Ein Abriβ. – Handbuch zum Evangelischen Kirchengesangbuch. Hrsg. von Christhard Mahrenholz und Oskar Söhngen unter Mitarbeid von Otto Schliβke. Band II. Teil 2. Göttingen: Vendenhoeck & Ruprecht, lk 5–44.
Habicht, Külli 2001. Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Ilja, Voldemar 1995. Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti) 1730–1743 (I osa). Tallinn: Logos.
Kallas, Aino 1918. Tähelend. Koidula elulugu. Tlk Friedebert Tuglas. Tartu: Odamees.
Kask, Arnold 1984. Eesti murded ja kirjakeel. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16.) Tallinn: Valgus.
Köster, Beate 2011. Pietismus und Bibelübersetzung. – Übersetzung. Ein internationales Handbuch zur Übersetzungsforschung. Hrsg. von Harald Kittel, Armin Paul Frank, Norbert Greiner, Theo Hermans, Werner Koller, José Lambert, Fritz Paul. 3. Teilband. Berlin–Boston: Walter de Gruyter, lk 2396–2400.
Lepajõe, Marju 2009. Reiner Brockmanni värsside vältimatusest. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 758–776.
Luther, Martin 2000 [1530]. Kiri tõlkimisest ja pühakute eestpalvest. Tlk Kristiina Ross. – Vikerkaar, nr 2–3, lk 83–96.

Masing, Uku, Soosaar, Albert 1999 [1956]. Kolme sajandi eest värsistatud lauluraamatust. – Uku Masing, Eesti vanema kirjakeele lood. Tartu: Ilmamaa, lk 75–78.
Neithal, Reet 2005. Reiner Brockmannist ja eesti (tõlke)luule vanusest. – Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 92–98.
Paul, Toomas 2002. Kirikulaulust, mentaliteedist ja matusekommetest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 47 (2001). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, lk 46–62.
Plath, Ulrike 2008. „Euroopa viimased metslased": eestlased saksa koloniaaldiskursis 1770–1870. – Rahvuskultuur ja tema teised. Toim Rein Undusk. (Collegium litterarum 22.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
Puhvel, Madli 1995. Symbol of Dawn. The Life and Times of the 19th-Century Estonian Poet Lydia Koidula. Tartu: Tartu University Press.
Põldmäe, Rudolf 1939. Anton Thor Helle, esimese eesti piibli tõlkija. – Vana Tallinn IV. Tallinna Ajaloo Selts, lk 35–74.
Põldmäe, Rudolf 1965. Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX saj. algul. – Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Toim Aarne Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 205–229.
Põldmäe, Rudolf 2011. Vennastekoguduse kirjandus. (Eesti mõttelugu 101.) Tartu: Ilmamaa.
Ross, Kristiina 1995. Ülemlaulu tõlkest esimeses eestikeelses Piiblis. – Akadeemia, nr 1, lk 3–29.
Ross, Kristiina 2013. Riimi sunnil sündinud elukas. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 522–528.
Ross, Kristiina 2016a. Kirikulaulu osast eesti keele kirjalikustumisel (Ilmumas Eesti Rahvusraamatukogu toimetiste sarjas „Raamat ja aeg".)
Ross, Kristiina 2016b. Words, forms and phrases in Estonian folksongs and hymns. (Ilmumas ajakirjas Folklore.)
Saareste, Andrus 1940. Piibli keel ja rahvakeel. – Piibli keelest. Kahesajaaastast eestikeelset piiblit mälestades. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XLIV.) Tartu: Akadeemilise Emakeele Seltsi Kirjastus.
Saarlo, Liina 2005. Eesti regilaulude stereotüüpiast. Teooria, meetod ja tähendus. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 5.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Salemann, Georg, Göseken, Heinrich, Gilläus, Martin 1656. An- und Vorrede an den günstigen Leser. – Neu Ehstnisches Gesangbuch, Worinnen die Kirchen-Gesänge Sel. Hn. Lutheri und anderer Gottseligen Männer in die gewöhnliche Melodeyen und gleiche Reimen verfasset sind. Reval: Adolph Simon, [lk 17–36].
Sissejuhatus 1909 [1899] = Uus Lauluraamat. Kirikus, koolis ja kodus pruukida. Kolmas trükk. Tartu: K. Mattisen, lk V–X.
Tafenau, Kai 2011. *Ex ignorantia linguae ridiculus sensus*. Eestikeelsete tekstide kriitikast 17. sajandi lõpul. – Lugemise kunst. Koost Piret Lotman. (Raamat ja aeg 2, Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 13.) Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 123–150.
Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmatu trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
Virginius, Adrian 1983 [1691]. Vorrede. Osmo Ikola, Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. – Sananjalka 25. Turku: Suomen Kielen Seura, lk 134–142.

Hymn translations and the history of Estonian philology

Keywords: Estonian philology, figurative language, Lutheran hymns, Pietist hymnal, translation, old Literary Estonian

In the development of Estonian philology, two phases can be distinguished: the phase of the so-called external view, when the meta-language of philological discussions was German, and the phase of the internal view, when since the 19th century, Estonian began to be used as the meta-language for speaking and writing about the Estonian language and folklore as well as about the emerging literature. The emergence of Estonian authors' literature and literary criticism presupposed a literary language expressive enough to describe the emotional life and trains of thought of the 19th century, but at the same time familiar enough to the mostly peasant audience of Estonian texts. Literary Estonian was first developed by German pastors and up to the 19th century most of the texts created in this variety remained unaccustomed for the Estonian target group. Hymns were the only kind of literature Estonians had had to learn by heart and actually pronounce already since the 16th century. In the 18th century, Pietist pastors composed a hymnary where the figurative system of the original German hymns was intentionally simplified. The variety of the Pietist hymnal combined a short list of literary figures of speech with idioms of the spoken vernacular. The hymnal became extremely popular and had a great impact on the figurative thinking of Estonians. Following the example of contemporary German poetry, the same figurative language was partly used by the first educated Estonian poets during the National Awakening in the 19th century. The article argues that it was precisely the 18th-century Pietist hymns that had made the language familiar to the grassroots, thus providing the emerging Estonian literature with a vast audience and paving the way for the second, internal-view phase of Estonian philology.

Kristiina Ross (b. 1955), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Researcher, kristiina.ross@eki.ee

DEIKTILINE LÄHILUGEMINE

ARNE MERILAI

Filoloogia on tekstiteadus, mis ühendab keeleteadust, poeetikat ja ajalugu. Mida enam eemaldub keeleteadus tekstidest või kirjandusteadus keelest, seda vähem säilib filoloogiat. Uuema aja kirjandusteadlased ei pea end enam filoloogideks, vaid kalduvad kultuuriuurijaiks; keeleteadlased omakorda on pigem lingvistid, keeletehnoloogid. Pelk filoloogiks või filoloogiaks nimetamine ei taga veel nimele vastavat sisu. Kõige ehtsamad eesti filoloogid on meie emakeele ja kirjanduse õpetajad – maa sool kui polükristall. Kirjandusteaduse üks tuumtegevusi on teksti poeetikakeskne lähilugemine, mis eeldab keeleteaduslikku pädevust. Lähilugemisel aktiveeritakse keele prosoodilised, süntaktilised, leksikaalsed või semantilised tasandid, saavutamaks seletusjõulisi süvatõlgendusi. Pragmaatika küsimusi, näiteks poeetiliste kõnetegude või implikatuuride analüüsi, on lähilugemisel paraku vähem rakendatud, küllap põhjusel, et keeletegevusõpetuse esiletulek toimus juba pärast *close reading*'u väljakujunemist. Kuid luuleanalüüsi seminarides kogen ma sageli, kuivõrd tõhusat lisa pakub eksplitseerivale lähitõlgendusele deiktilise vaatluse põgusgi kaasamine, mistõttu antud metoodiline abivahend on väärt tutvustamist.

Pragmapoeetiline taust

Ma olen keeletegevusõpetusest lähtuvat poeetikat nimetanud pragmapoeetikaks (vt Merilai 2003), millele pakub paralleeli pragmalingvistika. Pean poeetilise keelekasutuse teooriat filoloogilise kirjandusteaduse alusdistsipliiniks, milles liituvad nii keele- ja vaimufilosoofia, lingvistika kui ka kirjandusteadus. Pragmapoeetika pöörab erilist tähelepanu kujundlikule mõtlemisele ja keelekasutusele, uurides kirjanduslikke ja retoorilisi kõnetegusid, semantilisi ning süntaktilisi implikatuure ehk troope ja figuure,[1] fiktsionaalse ehk väljamõeldud kõne olemust, teksti sisu ja vormi deiksist ehk nii välise kui ka tekstilise konteksti sidusat orientatsiooni. Eesti filoloogias ei ole deiksis päris tundmatu termin ja mõiste, seda on tutvustatud nii poeetika kui ka (sotsio)lingvistika vaatepunktist (vt Merilai 1995, 2003: 17–37, 2005; Pajusalu 1999; Monticelli jt 2005; Mueller 2015: 57–66; soomlastel näiteks Larjavaara 2007). Laias maailmas on deiksise vastu hakanud rohkem huvi tundma uut erialadevahelisust taotlev kognitivistlik lingvistika ja poeetika, mis püüavad rakendada kognitiivteaduste andmeid keele või kirjanduse toimimise seletamisel (vt Brisard 2002; Stockwell 2008). Kognitivistlik lähenemine kirjandusele asetab poeetilise ja retoorilise hermeneutika taas uurimise keskmesse käsitlemaks (lugeja)fenomenoloogilist taju ja afekte ehk teksti kehalise ja vaimse mõju tunnetuslikke aspekte (vt nt Tsur 1992, 2008; Duchan 1995; Bex jt 2000;

[1] Olen jõudnud seisukohale, et lausekujundid on süntaktilised implikatuurid, mis lähtuvad grice'ilikust laadikategooria rakendamisest (implikatuuri kohta vt Merilai 2003: 129–155).

Semino, Culpeper 2002; Gavins, Steen 2003; Stockwell 2002, 2009; Veivo jt 2005; Brône, Vandaele 2009; Dancygier 2014).

Paraku tuleb möönda, et varasemale teadmisele deiksise olemuse kohta, nagu seda tutvustas juba psühholingvist Karl Bühler (vt 1990 [1934]) ja arendasid mitmed semantika ning pragmaatika korüfeed (vt Jakobson 1971 [1957]; Lyons 1977; Levinson 1983; Rauh 1983; Frawley 1992; Fillmore 1997), ei ole viimasel ajal midagi põhimõtteliselt uut juurde lisatud: valdab takerdumine detailidesse kasinate üldistuste kõrval. Justkui kana takus ei pääse korralikult siblima ka lingvistikat ennetanud analüütiline filosoofia, kuigi Charles Peirce'i indeksaalide (1931) ja Bertrand Russelli egotsentriliste partikulaaride (1940, e.k 1995) käsitlused aitasid rajada analüütilist referentsi ja demonstratiivide teooriat (vt nt Reichenbach 1966 [1947]; Donnellan 1990 [1966]; Kripke 1990 [1977]; Kaplan 1979; Searle 1983; Evans 1985; Recanati 1993). Mõttelendu paistab takistavat ka asjaolu, et eksemplari eneseosutust (ehk hulgateoreetilist paradoksi) ei suudeta senini kuigi hästi matemaatiliselt formaliseerida.

Kuid alati võime ju ka endal käised üles käärida ja olla ise ilu tegijad ehk tähistajate täitjad. Nimelt osutub teksti deiktiline analüüs tõhusaks ja vaimustavaks lähilugemise abivahendiks, mille seletusjõulisi võimalusi ei ole tekstiteadlased osanud veel õieti aduda, kõnelemata avardavast edasiarendamisest, ega tõlgenduspraktikas loovalt mängu tuua. Mõned ajad tagasi esines siiski lootusrikkaid pürgimusi (nt Fowler 1986; Green 1992, 1995; Mey 1999), kuid seejärel ei ole pikki samme enam astutud, küll aga katsetatud erialadevahelise kõrvalehüppega kognitivismi väljale.

Seega: mis on deiksis? Kuivõrd varasemate kohalike, kergesti leitavate käsitluste konspektil ei näikse siinkohal suurt mõtet, tundub kohasem esitada põgus olemusreferaat didaktilises pragmapoeetikas välja selitunud tarkusega.

1. Keeledeiksis on diskursiivne orientatsioonivõrk. Iga kõnetegu on ühtlasi omaenda konteksti kehtestamise ja selles orienteerumise tegu, lausungiperspektiivide kodeerimise ja dekodeerimise akt. Seega kõnetegu on samal ajal ka kontekstisidus orientatsioonitegu. Deiksis mitte ainult ei kirjelda oma konteksti, vaid esmalt loob ja demonstreerib seda konteksti, mille raames väljendus toimib. Luuleanalüüsis tuleb eriti selgelt ilmsiks deiktiline konstruktivism. Seega deiksis kõigepealt deklareerib oma aegruumi ja mis seal sees leida on, mida ta seejärel väidab. Nõnda ka luules: luuletuse sisu paigutab end konteksti, mille seesama luuletus iseoma sõnadega on tekitanud. Konstrueerimine tundub seega esmase, illustreerimine teisese funktsioonina. Deiksis on loomise ja taasloomise aparaat: lähilugemisel võetakse selle toimimine aegluupi.

2. Selgemini kui sümbolsõnade puhul tuleb deiktikute (mitte ainult deiktilise sõnavara, vaid laiemalt võttes mis tahes deiktilise väljendusvahendi) juures ilmsiks keele loomulik eneseleosutus, sest kontekstisidusate indeksväljendite kunatised ehk aegruumis konkreetsed osutused määratakse kindlaks nende väljendite kasutusreeglite tundmise abil. Kui me väljendi kasutusreeglit tema tähendusena ei valda, siis osutust ei teki. Seega enne tuleb väljendist aru saada, et osutuseni jõuda. Näiteks isikudeiktiku *sina* osutus vahetub kontekstist konteksti ehk lausujast lausujani, muutuvad osutused aga tuvastatakse muutumatu arusaama alusel: kui kõneleja ütleb *sina*, osutab ta meie keeles sõna *sina* ütleja vestluspartnerile. Millal tahes kasutatakse ajadeiktikut *eile*, osutatakse antud lausungi toimumisaja suhtes eelmisele päevale. Loomulikult on kogu keel sedamoodi tagasisidestatud, kuid deiksises

tuleb see lihtsalt selgemini ilmsiks. Kuigi deiksise autoreferents on siiski veel implitsiitne ehk kõnelejatele suhteliselt märkamatu, muutub see poeetilises keskkonnas palju eksplitsiitsemaks: keeleline väljendus tõstetakse sisu kõrval või koguni sisu arvel esiplaanile, miska vahendist saab iseseisev eesmärk ehk vääristatud objekt. See lähtub gottlobfregelikust printsiibist: esmalt tuleb ära tabada lause tähendus, et leida üles selle osutus. Seega esmane osutus toimub väljendusvahendile endale, alles seejärel väljendatule kui sisule. Poeetilises kontekstis muutub väljendusvahendi läbipaistev klaas pigem piimjaks ja asetub vaatevälja ette, pannes vastuvõtjad kõigepealt ehk prereferentsiaalselt tegelema väljenduse enda koostise ja seal peituvate võimalike mõtetega. Šklovskilikult öeldes: taju harjumuspäratu aeglustamine on esteetilise kogemuse aluseks.

3. Deiksiseteoorias rõhutatatakse nähtuse egotsentrilisust ehk kõneleja vaatepunkti (lad *origo*) kesksust. Siiski tuleks võtta veel üldisemalt ja eeldada mitte paratamatut subjektikesksust, vaid pigem lausungikesksust: lausung ise on orientatsiooni nullpunkt, mis asetab lähtepunkti ka selle lausungi subjekti. Ka papagoi, kõnemasin ja tehiskiri või tegelikult olematu fiktsionaalne autor võivad midagi arusaadavat vahendada või sellise illusiooni luua, aga me ei pea neid teadvusega subjektideks.

4. Deiksis töötab läheduse ja kauguse vastandusel ja on algupäralt seega ruumiline. Orienteerumine on eeskätt ruumitegevus. Ka aega tajutakse ruumisuhete alusel: vahemaana, teekonnana, liikumisena ühest punktist teise, eestpoolt tahapoole voolamisena. Koordinaatide lähtepunktiks on lausung, mille ümber koondub ütluse lähim ala, sellest väljapoole jääb kaugem sfäär, mida omakorda ümbritseb veelgi kaugem taust: *mina / meie – sina / teie – tema / nemad*, enamgi veel – *nood*; *siin / seal – teal*; *nüüd – enne / pärast – varem / hiljem – kunagi / millalgi*. Ruumis ja ajas paiknemise ning liikumise väljendamine on kõik deiktiline: *tuleb – läheb*; *alla – üles – ees – taga – kõrval – eemal*; *ammu – enne – nüüd – pärast – kunagi*. Isiku-, ruumi-, ajadeiksise kõrval esineb ka sotsiaaldeiksist, mille näiteks on viisakusvormel *Teie*, mis märgib ülendavat asetust, kuna solvangud, omakorda, püüavad alandada.

5. Mida lähemale luulele, seda olulisem on tegeliku või kujuteldava (aktuaalse või fantaseeritud) reaaldeiksise ülekandumine emotsionaalsesse ja modaalsesse sfääri. Subjektiivsele hoiakudeiksisele – nagu ka diskursideiksisele – juhtisid tähelepanu semantikud John Lyons (1977), kes kasutas esimesena mõistet *modaalne* või *empaatiline deiksis*, ja Charles Fillmore (1971a, 1971b) ning Robin Lakoff (1974), kes eelistasid terminit *emotsionaaldeiksis*. Ilma selle tarviliku täienduseta ei oleks meil kirjanduse juurde veel suurt asja. Hea on miski, mida soovime oma hingele lähedale, halba aga lükkame eemale. Keha ja vaimu tüüpiline konflikt ehk deiktiliste vektorite kiasm: paha on olla ja konkreetselt valutab – ning see ei meeldi teps. Nagu ütles Jüri Üdi: „jaapan on kaugel / eesti on kaugemal veel". ENSV võis olla küll kehale ligi, aga mõttele eemaletõukav, sellal kui EW tegi südame soojaks, ent asus seitsme maa ja mere taga, ennemuiste: nii kaugel, kuid siiski nii lähedal. Kõik iroonialiigid, võimalikkus, kujutlus, fiktsioon – kõik see tähendab mängu tegeliku ja võimalike, soovitud või soovimatute, olevate ja kujuteldavate, ent olematute maailmade deiktilisel diferentsil. Vastik – hakkab vastu ja tõukab eemale, armas – kipub kaissu ja käivitab nunnumeetri.

Fantaasiadeiksis ehk kujutluslik kontekstiloome on kirjanduse aluseks. Juhan Liivi „Lumehelbeke / tasa, tasa" rajab kohe oma sisule konteksti ehk

kujutluspildi, kus avaneb maast taevasse vertikaalne mõõde (ruumisuhe), *ke*-liite abil saavutatakse hapra ja tillukese objekti deminutiivne hingelähendamine (hingesuhe) ning sisendatakse rahustav viibiv aegluup (hinge- ja ajasuhe). Luules hakkab seega eriliselt mängima tundedeiksis, emotsionaalne modaalsus: iga väljend toob kaasa vastava mõiste mitmekesised tajuaspektid ja hingelised hoiakud. Nimelt võib pragmapoeetilise metafoorimõistmise eeskujul (vt Merilai 2003: 141–150; Merilai jt 2007: 41–46) tõlgendada sõnu hulgateoreetilises mõttes kui semantilisi hulki, mida sisustavad elementidena paljud kirjed, põhi- või kaastähendused. Näiteks esindab mõiste *päike* kui semantiline hulk meie teadvuses järgmisi tähendusi: ülal, taevas, kuum, kaugel, särab, pimestab, kõrvetab, kiirgab, elustab, äratab, tõuseb, loojub, vahel pilve taga, ümar, nagu veerev ratas, kõige tähtsam, valguseallikas, eritab laineid, kuu ja öö ja pimeduse vastand, liigub kaares üle seniidi, kirdest loodesse, üle lõuna, suvel aktiivsem, teaduslikult gaasiline, heliotsenter – ja mida kõike veel. Nende tähenduselementidega on seotud tundelised plussid, miinused või neutraalsused meie teadvuses. Sõna tähenduspilve (või selle rakendatud alaosa kui alamhulga) ülekaal kas positiivse või negatiivse poole määrab sõna emotsionaalse laetuse, mis koos teiste sõnade panusega summeeritakse teksti kui terviku positiivseks või negatiivseks muljeks. Ikka on imestatud, kuidas luuletused suudavad vahendada tundepeenust, mis näib vahel sõnulseletamatult tabamatu ja geniaalne. Aga kõik nüansid, pool- ja veerandtoonid on antud sõnavaliku tundedeiktilises vastasmõjus, mis on keeleliselt objektiivne antus ja seega ka põhimõtteliselt analüüsitav.

6. Deiktiline morfoloogia ja leksika ruumi-, aja-, isiku- ja hoiakusuhete väljendamiseks on rikkalik ja eri liiki: asesõnad, nimisõnad, tegusõnad, määrsõnad, ees- ja tagasõnad, käänded ja pöörded, leppelised või juhuimplikatuurid. Mitte ainult indeksväljendid ei osale orientatsioonis, vaid deiktikutena toimivad ka sümbolsõnad, eriti loomuliku, pidevas liikumises ja relatsioonide võrgus ostensiivse, vahetult jälgitava ümbruse kohta. Märguanne nõnda väärt täienduseks ei pärine siiski keeleteadusest, vaid jällegi analüütilisest filosoofiast. Nimelt jõudis Hilary Putnam Saul Kripke võimalike maailmade ja jäiga tähistaja teooria jälgedes arusaamisele, et loomuliku liigi sõnad (nagu *vesi* jmt, sarnaselt sõnadele nagu *mina*) on olemuselt (ehkki võib-olla märkamatult) indeksaalsed (Putnam 1999 [1973]: 321–322). Nõnda tähtis järeldus juhib meid otsemaid tähtsa üldistuse juurde: niinimetatud loodussõnadele rakenduvad kõik olulised deiksise tunnused. Tõepoolest, kui vähegi juurelda, kaldub sedalaadi sõnavara olema deiktiliselt aktiivne: *puu* – alt üles, ülal laiuv, kohapealne; *vesi* – allpool, seisev, langev või voolav („siin ümbruses", ütleb Putnam); *vihm* – ülalt alla, otse või kaldu, hõlmav; *päike*, *kuu*, *tähed*, *pilved* – ülal, aeglases ringlemises; *kivi* – all, alla, punktkoht; *muld* – madalal, laiuv, pind ja pinnaalune (vt ka Merilai 2003: 18–20). Samuti verbid, määratledes ajasuhteid, esindavad ühtlasi nii liikumist kui ka selle vastandina seisundeid ehk füüsilisi või vaimseid kohti ja kohamuutusi.

7. Teksti loomise, vastuvõtu ja sisu (püsiva või nihkuva vaatepunktiga) aegruum – need on kõik erinevad deiksise tasandid. Isegi eitust on modaalsusena tõlgendatud kui deiksise liiki: negatiivse kontrasti tekitamine ehk vastanduva koha loomine. Samamoodi saab deontilist ja episteemilist modaalsust mõista deiktiliselt, tegelike ja võimalike kohtade distantsis ja kontrastis: tahan, aga ei ole – tuleb saavutada; ei tea – tahaks teada (vt Frawley 1992: 384–435).

8. Täiesti omaette mängumaad esindab diskursi- ehk tekstideiksis – väljenduse vormiline eneseorientatsioon. See tähendab teksti vormiliste ühikute vastastikust ette- ja tahavaatavat viitamist, formaalseid vahemaid tekstikanga ruumis, täheruumis sõna otseses mõttes. Iga meetriliselt ekvivalentne või kontrastne silp, alg- või lõppriim, mis tahes kordus osutab enda analoogidele ette- ja tahapoole. Mitmekesine vormiparallelism tõstab need ühikud kõik esiplaanile. Seotud kõnes väljendus on seega paratamatult ka aktiivselt diskursideiktiline: teksti eri vormilised positsioonid seotakse omavahel mitmekesiste implitsiitsete ja eksplitsiitsete viidete tiheda võrguga. Hästi illustreerib seda „Poeetika" gümnaasiumiõpikus esitatud luule keelelõimituse skeem Hando Runneli luuletuse „Üks veski seisab vete pääl" esimese salmi näitel – see tihe „ämblikuvõrk" on ühtlasi ka diskursideiksise illustratsioon (Merilai jt 2007: 36). Deiksise nii peenekoeline, termini mõistesisu avardav käsitus võib tunduda veel harjumatu, aga Ockhami printsiip seda toetab: ei ole mõistlik vermida uut terminit, mille mahust hõlmaks tavadeiksis vaid vaesema alaosa.

9. Deiksise erinevad liigid segunevad hästi: aeg, ruum, osutamine, emotsionaalsus, diskursiivsus – ühes ja samas väljendis avaldub tihti deiktiliste aspektide mitmekesisus. Aga kõik see taandub plussi, miinuse ja pluss/miinuse eristusele ehk läheduse, kauguse ja neutrumi kontrastile, diferentside mängule. Seega on ka deiktiliselt võttes binaarne kontrastiprintsiip kirjanduslikkuse põhjaks.

Deiktiline võrk ja süžee

Laename analüüsinäiteks Ene Mihkelsoni esmakogust napi vabavärssluuletuse „Valge kala ujub läbi metsa". Haikulaadse lakoonilise teksti vaatlus säästab trükiruumi, kuivõrd deiktilised esmaandmed kalduvad leivataignana kergesti paisuma, nii et tuleb ruttu appi võtta üldistavam hoiak, mille üksikasjalised lähte-eeldused võivad aga selle tõttu varjule jääda. Tõlgendamisel olen ikka alustanud nii-öelda literaalsest meetodist, mis võtab luuleridu esialgu sõnasõnalisel tasandil, metafoorivabalt, justkui oleks tegu reaaldeiksisega. Eelis on selles, et sõnasõnaline tasand on mustvalgel kirjas, kujundlikud järeldused on aga spekulatiivsed: kujundisisud on oletamisi esindatud mõttelises diskursis, kuid tegelikult puudu konkreetses tekstis endas. Alles autoloogilise potentsiaali avanemise järel olen juurde liitnud ülekantud tähenduse kihid kui järgmise tasandi. Sel moel ei hüppa me liiga kärmelt kujundlike järelduste juurde, vaid saame pikemalt viibida esmase kujuteldava referentsi alas. Metafoor on teatavasti sõnasõnalise tähenduse funktsioon: meil on harjumus ruttu leida ja rahulduda tema kõnekujundliku tulemusega, mustvalgel väljendatud eeldustest eemaldudes. Luule tähenduskihtide partituuris aga osalevad siiski kõik semantilised tasandid, nii otse- kui ka kaudsõnalised.

Valge kala ujub läbi metsa
pilv hääletus ookeanis
Ma olen selle kala südames (Mihkelson 1978: 32)

Analüüsi käigus sõnahaaval edasi liikudes hakkavad järk-järgult avanema teksti esmased sõnasõnalised osutused ja kaasosutused, põhi- ja kõrvalseosed. Joonistub välja omalaadi ruumideiktiline võrk ja selle piires edenev

ruumideiktiline süžee, mis on samal ajal ka emotsionaalselt laetud. Kuigi selliseid mõisteid-termineid – *deiktiline võrk* ja *deiktiline süžee* – ei ole me varem kohanud, tundub nende välmimine olevat siinkohal enesestmõistetav: sest nähtus on ilmne ja toimiv. Lähilugevalt esile manatud deiktiline võrk ja süžee ei võrdu kindlasti luuletuse tähendusega (kogu selle põhimõttelisest avatusest hoolimata), sest mõlemad on viimase suhtes selgelt liiased, nii et osa seal sisalduvast informatsioonist jääb meie vastuvõtus kindlasti passiivsemalt taustale, kuivõrd mitte kõik väljaloetavad detailid ja nüansid ei ole tingimata olulised tähendusdominantide kujunemisel. Deiktiline süžee ei samastu kindlasti ka lüürilise süžeega, sest paljugi selle eksplitseeritud joonisest ei pruugi kuuluda ei autori taotlusesse ega ka lugeja vastuvõtuhorisondile. Deiktiline võrk ja süžee esindavad semantilist tausta- ja tugistruktuuri, mis kannab ja toetab teksti võimalikke sõnumeid, olemata eesmärk iseeneses. Osa sellest deiktilisest struktuurist kujundatakse välja teadlikult, osa intuitiivselt ehk eelteadlikult, paljugi aga tuleb keele enesega loomuldasa kaasa, olles sel juhul pigem realiseerimata potentsiaal, mis teksti tähendust aktiivselt ei mõjuta.

1. Luuletuse esimese sümbolsõna *valge* tähendus on implitsiitselt deiktiline: see avaldub suhtes tumedaga, mis loob plussi ja miinuse kontrasti. Kaksikopositsioon tekitab vastandliku kõrvutuse, mis aktiveerib mentaalse kollateraalse ruumisuhte. Deiksiseteoorias ei ole veel mainitud *kontrastideiksist*, vastandlike alade deiksist, kuid luuleanalüütikale tundub see oluline. Tähtis on ka puhtuse assotsiatsioon, mis sisendab tundeliselt positiivset.

2. Sümbolsõna *kala* esindab väiksemat punkti teda ümbritsevas hõlmavas keskkonnas. See loodusdeiktik tekitab endale kohe konteksti, milleks on mingi veekogu, minimaalselt akvaarium: kuna see kala *ujub*, siis ei ole ta kuival. Kala ujub oma elemendis, mis asub loomuldasa allpool vaatlejast, kes seda tajub näiteks maa pealt kaldalt. Kala on ujuvana liikvel; see on vektoriaalne ja valdavalt horisontaalne tegevus: pea ees, uimed ja saba tagapool värelemas ning ettepoole tõukamas või kohapeal hoidmas.

Tundedeiksisena näib kala tähendus esialgu neutraalne, sisaldades end tühistavaid võimalusi. Miski võib olla külm ja tumm nagu kala, lühimäluga ja peast esimesena mädanema hakkav – see kaldub miinuse poole; kala kui toit tundub aga positiivsem. Kultuuriliselt võib kala viidata Jeesus Kristusele, mis on paljude meelest hää. Üksik sihikindel kala aga tekitab – muhedalt, austavalt ja mõistatavalt – iseseisvuse ja selgitamata eesmärgi pärasuse tajuga seotud sümpaatiat.

Kalad üldjuhul ei ole valged, kui siis hõbedased, kui mitte haid või raid kõhu poolt. Looduses on albiinod valged varesed, mis tekitavad võõristust. Antud luuletus aga negatiivsust ei näi sisendavat, nii et valgena on see kala mingil moel oma elemendist välja tõstetud: see on pigem kultuuriline kala, mis kuulub metafoorsesse ruumi, mis on juba järgmine tõlgendustasand. Kõige üldisemalt võiks *valge kala* esindada puhtust, konkreetsemalt luulet, kultuuri, hingelisust, vaimu ehk segu nendest, sest selle koosluse südames ehk tuumas soovib lüüriline mina meeleldi asuda, nagu kohe selgub. Seega Hermann Melville'i Moby Dick, valge vaal, kui vanatestamentlik karistav vaimolend ei ole esmapilgul aktiivseks paralleeliks; mis selliseid motiive siiski seob, on sümboliseerimistarve kui selline.

3. Loodusdeiktik *ujub* töötab nii ruumi- kui ka ajadeiksisena, kirjeldades vaadeldaval ajahetkel toimuvat võbelevat-sujuvat ja edenevat tegevust: mängu tuleb olevikuline vaade.

4. Deiktik *läbi* märgib keskkonna läbistamist, suunatust ühest ruumipunktist teise.

5. Fraas *läbi metsa* tekitab horisontaali taustale ühtlasi vertikaalse mõõtme: sest mets on loomult püstine. Samal ajal toimub esimene dramaatiline nihutus varasemast tavakontekstist välja, kuivõrd veekogust saab ühtäkki mets. Kala ei ole enam oma elemendis, luuakse järve-metsa kontrastne ühendus. Keskkond tervikuna tõstetakse seega altpoolt ülespoole, järv maa peale. See on jõuline liigutus, mis samavõrd üllatab ja pakub rahuldust. Mets on nagu järvgi (järelvaates seega pigem mitte jõgi või meri) hõlmav ja enamvähem piiritletud ala, mille sees on tühjad või täidetud püstakud ehk tüved ja nendevaheline õhuruum. Metsal on ka takistav funktsioon, sest liikumisel tuleb ületada metsamaterjali vastupanu ja kasuks tuleb ruumitaju.

6. Tekstideiktiliselt osutab värssi alustav väike täht *p*, et teine värss kuulub koos eelmisega ühte perioodi, mis sisendab mõtet kordavat ümberütlust, mis ühtlasi tähendab ka tähelepanu tagasipööramist. Ent loodusdeiktik *pilv* kergitab metsistunud järve selle sõnasõnalise või võrdpildilise perifraasina omakorda veelgi kõrgemale, otse taevasse, mis on juba kolmas, gradatsioonilise aste. Pilv piiritleb oma udustest piiridest hoolimata end üsna metsasuuruse ühikuna, olles oma ähmasevõitu võsaäärtega mõneti sarnane nähtus. Metsistuv pilv, seestpoolt takistav, eemalt läbipaistmatu, aga läbistatav. Kahemõttelisused ei ole luuletajus välistatud, pigem eeldatud: jäägu lahtiseks, kas pilveks on metsajärv koos kalaga – mis tundub tugevam assotsiatsioon – või on valge kala ise too pilv, mille keskkond avardub ookeaniks: valge pilvega seostub hõlpsasti nii kala valge värv kui ka veekogu vesine koostis.

7. Ääretu *ookean*, kala uus kontekst, on miskipärast *hääletu*. Miks: kas maailmameri ei mühise, vaid on tumm nagu kala, või on kuulaja ise kurt? Emotsionaaldeiktiliselt võib hääletus mõjuda ka meeldivalt, esindades müravaba puhtust, sekundeerides valge värvi tähendusele. Kuivõrd luuletus ilmus 1978. aastal, pakub hääletuse tähendusväli võimaluse tõlgendada seda ka tsensuuriaja ridadevahelise vihjena ehk subalternide kõnepeetusena valitseva diskursi võimu all. Väga aktiivne see signaal ei näi olevat, kuid võrdlevajaloolist taustakiirgust ei maksa samas ka tühistada. Kirjanduskriitikul tuleb alatasa otsustada, mil määral võib tekstile tähendusi omistada, et projektsioonid ei muutuks liiga ületõlgendavaks: Jaan Kaplinski Vercingetorix ei ole ainuüksi meie vabadusvõitluse allegooria. Võimalikele tähenduslisadele ei ole siiski patt viidata, kasutades selleks pigem oletusi kui nõrgemaid tõdemusi kindlate väidete asemel.

8. Luuletuse puänt toob ääretuse piiride ehk piiramatuse juurde jõudnud tähelepanufookuse tagasi minimaalseks kollabeeruva punkti ehk *kala* perspektiivi juurde, tungides omakorda selle kui ookeanile vastanduva tillukese aatomi sisse. Kala kui punktkoha sees asub omakorda kala süda kui veel tibam punktike. Aga selle punktikese sees ehk *südames* asub veelgi väiksem täpp ehk lüüriline *m*(*in*)*a*.[2] Samas oleme harjunud minateadvusesse suhtuma kui lõputult laienevasse siseruumi. Sisemaailma võib võtta pöördvõrdelise vastena välisele ookeanile: see on ääretuse peegelpilt introspektiivses mõõtmes. Seega esmalt võetakse luubi alla kala, seejärel suurendatakse tema süda üldplaani, mis omakorda raamistab teadvusega asukat selles südames. Too

[2] Deiktilise lüürilise mina kohta vt Green 1992.

südamlik elanik on ise aga raamiks sissepoole avarduvale hingeookeanile: kahanev mikroskoop, mis jõuab taas välja uue paisutuse ehk teleskoobini.

9. Tihendatud ruumilise antikliimaksi kui pahupidi gradatsiooni tulemusena tekib niisiis ruumiliivakell. Selle kõriks on kala, üleminekuavaks kala süda ja kahe universumi vahelist portaali läbivaks liivaterakeseks on lüürilne mina. Viimane koondab endasse kaks avarduvat ookeani: välise maailma ja sisemaailma sümmeetrilised koonused, nii-öelda ookean$_1$ ja ookean$_2$. Aine ja antiaine, nagu öeldi varasemas astronoomias.

Niisiis võib antud luuletuse deiktilist süžeed vastavalt ka üles joonistada (vt joonist 1):

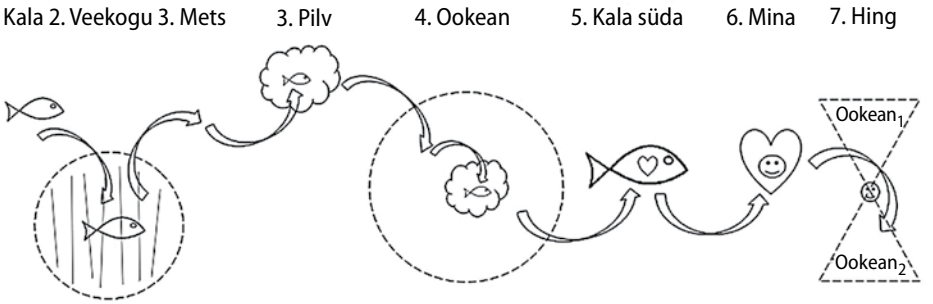

J o o n i s 1. Deiktiline süžee

Kokkuvõte

Kuivõrd valge kala näib siinkohal esindavat puhtuse ja vabaduse mõistet ja lüüriline mina tunneb end kõige selle positiivse tuumas nagu kala vees, siis viitab kujundikeel, et kõnealune subjekt tajub end puhtamast puhtamana (sest muidu oleks kala mürgitatud ja hakkaks mädanema – aga seekord südamest). Lüüriline mina kogeb end võimekana nii horisontaalis kui ka vertikaalis, olles vaba sise- ja välissfääris, olukorra hääletusele ja ajutistele takistustele vaatamata. Kui teksti tähendust nõnda mõista, siis on tegu helge kuulutusega: see mõjub nii moraalse enesekehtestuse (deklaratiiv) kui ka õnne- ja heaoluväljendusena (ekspressiiv). Nagu luule ikka – kehtestav-kirjeldav tundeväljendus.

Deiktiline võrk ja süžee sellise tähendusdominandi taustal aitas tulemuseni jõudmisele tublisti kaasa, rikastades tekstiga suhtlemist omaette mänguga. Deiksisevaatlus on tõhus ja mõnus lähilugemise tööriist, mis ei analüüsi poeesiat pihuks ja põrmuks, vaid pakub esmamulje kõrvale uusi, pilku avavaid keelelisi ning tunnetuslikke aspekte. Nende hulgas on kindlasti ka selliseid, mida autor ise silmas ei pidanud. On vana tõde, et luuletuse kujunditervik ei kattu kunagi autori poolt nähtuga, sõltudes nii erinevate lugejate erinevatest lugemisviisidest kui ka keele enda heideggeriaanlikust kõnelemisest. Sellegipoolest tuleb suurema ühisosa poole alati pürgida, seda mõlemalt – nii autori kui ka lugejate – poolt vaadatuna.

Niisiis: Ene Mihkelsoni lühiluuletuse deiksisevaatlus toob esile teksti orientatsioonilise taustsüsteemi kui deiktilise võrgu. Sellele projitseeritakse

luuletuse võimalik deiktiline süžee kui kujutluse aegruumilis-subjektiivne liikumine. Deiktiline süžee on avaram nähtus kui lüüriline/poeetiline süžee, mis on teksti lähianalüüsis konstrueeritud deiktilise potentsiaali konkretisatsioon autori või lugeja teadvuses. Seega joonistub välja kolm analüüsitasandit: esiteks deiktiline võrk kui teksti üldine orientatsiooniline taustsüsteem, teiseks deiktiline süžee kui poeetilise mõtte võimalik aegruumiline dünaamika antud taustsüsteemi piires, ja kolmandaks lüüriline süžee kui potentsiaalse deiktilise süžee konkretisatsioon autori või lugeja teadvuses.

Kirjandus

Bex, Tony, Burke, Michael, Stockwell, Peter (toim) 2000. Contextualised Stylistics. Amsterdam: Rodopi.

Brisard, Frank (toim) 2002. Grounding: The Epistemic Footing of Deixis and Reference. (Cognitive Linguistic Research 21.) Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

Brône, Geert, Vandaele, Jeroen (toim) 2009. Cognitive Poetics: Goals, Gains and Gaps. (Applications of Cognitive Linguistics 10.) Berlin–New York: Mouton de Gruyter.

Bühler, Karl 1990 [1934]. Theory of Language: The Representational Function of Language. (Foundations of Semiotics 25.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.

Dancygier, Barbara 2014. Intensity and texture in imagery. – The Cambridge Handbook of Stylistics. Toim Peter Stockwell, Sarah Whiteley. Cambridge: Cambridge University Press, lk 212–227.

Donnellan, Keith 1990 [1966]. Reference and definite descriptions. – The Philosophy of Language. 2nd ed. Toim Aloysius P. Martinich. Oxford–New York: Oxford University Press, lk 235–248.

Duchan, Judith F., Bruder, Gail A., Hewitt, Lynne E. (toim) 1995. Deixis in Narrative: A Cognitive Science Perspective. Hillsdale–New Jersey etc.: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

Evans, Gareth 1985. Understanding demonstratives. – G. Evans, Collected Papers. Oxford: Clarendon Press, lk 291–321.

Fillmore, Charles J. 1971a. Santa Cruz Lectures on Deixis, Reproduced by the Indiana University Linguistic Club. Bloomington, Indiana.

Fillmore, Charles J. 1971b. Toward a theory of deixis. – University of Hawaii Working Papers in Linguistics, kd 3, nr 4, lk 219–242.

Fillmore, Charles J. 1997. Lectures on Deixis. (CSLI Lecture Notes 65.) Stanford, California: CSLI Publications.

Fowler, Roger 1986. Linguistic Criticism. Oxford–New York: Oxford University Press.

Frawley, William 1992. Linguistic Semantics. Hillsdale–New Jersey etc.: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Gavins, Joanna, Steen, Gerard (toim) 2003. Cognitive Poetics in Practice. London: Routledge.

Green, Keith 1992. Deixis and the poetic persona. – Language and Literature, kd 1, nr 2, lk 121–134.

Green, Keith (toim) 1995. New Essays in Deixis: Discourse, Narrative, Literature. (Costerus New Series 103.) Amsterdam–Atlanta: Rodopi.

Jakobson, Roman 1971 [1957]. Shifters, verbal categories, and the Russian verb. – R. Jakobson, Selected Writings II: Word and Language. Hague–Paris–New York: Mouton, lk 130–147.
Kaplan, David 1979. The Logic of demonstratives. – Contemporary Perspectives in the Philosophy of Language. Toim Peter H. French, Theodore Uehling, Jr., Howard Wettstein. Minneapolis: University of Minnesota Press.
Kripke, Saul 1990 [1977]. Speaker's reference and semantic reference. – The Philosophy of Language. 2nd ed. Toim Aloysius P. Martinich. New York–Oxford: Oxford University Press, lk 248–267.
Lakoff, Robin 1974. Remarks on *This* and *That*. – Proceedings of the Tenth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. (CLS 10.) Chicago: Chicago Linguistic Society, lk 345–356.
Larjavaara, Matti 2007. Pragmasemantiikka. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
Levinson, Stephen C. 1983. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press.
Lyons, John 1977. Semantics. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
Merilai, Arne 1995. Artur Alliksaare luule pragmaatika I: Deiksis. – Akadeemia, nr 10, lk 2086–2111.
Merilai, Arne 2003. Pragmapoeetika: Kahe konteksti teooria. (Studia litteraria Estonica 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Merilai, Arne 2005. Regarding pragmapoetics: Deixis. – Regards multidisciplinaires sur la deixis: de l'énoncé à l'énonciation et vice-versa. Multidisciplinary views on deixis: from utterance to uttering and vice versa. Multidistsiplinaarsed vaated deiksisele: lausungist lausumiseni ja vastupidi. Université de Tartu, Centre d'Etudes Francophones Robert Schuman. (Studia Romanica Tartuensia 4b.) Toim Daniele Monticelli, Renate Pajusalu, Anu Treikelder. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 271–285.
Merilai, Arne, Saro, Anneli, Annus, Epp 2007. Poeetika: Gümnaasiumiõpik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Mey, Jacob L. 1999. When Voices Clash: A Study in Literary Pragmatics. Berlin: Mouton de Gruyter.
Mihkelson, Ene 1978. Selle talve laused. Tallinn: Eesti Raamat.
Monticelli, Daniele, Pajusalu, Renate, Treikelder, Anu (toim) 2005. Regards multidisciplinaires sur la deixis: de l'énoncé à l'énonciation et vice-versa. Multidisciplinary views on deixis: from utterance to uttering and vice versa. Multidistsiplinaarsed vaated deiksisele: lausungist lausumiseni ja vastupidi. Université de Tartu, Centre d'Etudes Francophones Robert Schuman. (Studia Romanica Tartuensia 4b.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
Mueller, Michelle 2015. The Use of Repetition in Betti Alver's Poetry: A Stylistic Analysis. Master's Thesis. University of Tartu, Faculty of Philosophy, Institute of Estonian and General Linguistics, Department of Estonian as a Foreign Language. Tartu: Tartu University.
Pajusalu, Renate 1999. Deiktikud eesti keeles. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. http://www.folklore.ee/seminar/deiktikud/ (1. VIII 2016).
Peirce, Charles Sanders 1931. Collected Papers of Charles Sanders Peirce. Vol. I. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
Putnam, Hilary 1999 [1973]. Tähendus ja osutus. Tlk E. Lõhkivi. – Tähendus, tõde, meetod: Tekste analüütilisest filosoofiast I. Toim Jaan Kangilaski, Margo Laasberg. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 310–322.

Rauh, Gisa (toim) 1983. Essays on Deixis. (Tübingen Beiträge zur Linguistik, 188.) Tübingen: Gunter Narr Verlag.
Recanati, François 1993. Direct Reference: From Language to Thought. Oxford–Cambridge (USA): Blackwell.
Reichenbach, Hans 1966 [1947]. Elements of Symbolic Logic. New York: The Free Press; London: Collier-Macmillan Limited.
Russell, Bertrand 1940. An Inquiry into Meaning and Truth. London: G. Allen & Unwin.
Russell, Bertrand 1995. Uurimus tähendusest ja tõest. Tlk Tiiu Hallap. Tallinn: Hortus Litterarum.
Searle, John R. 1983. Intentionality: An Essay in the Philosophy of Mind. Cambridge: Cambridge University Press.
Semino, Elena, Culpeper, Jonathan (toim) 2002. Cognitive Stylistics: Language and Cognition in Text Analysis. Amsterdam: John Benjamins.
Stockwell, Peter 2002. Cognitive Poetics. London–New York: Routledge.
Stockwell, Peter 2008. Cognitive poetics and literary theory. – Journal of Literary Theory, kd 1, nr 1, lk 135–152.
Stockwell, Peter 2009. Texture: A Cognitive Aesthetics of Reading. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Tsur, Reuven 1992. Toward a Theory of Cognitive Poetics. Amsterdam: North-Holland.
Tsur, Reuven 2008. Deixis in literature: What *isn't* cognitive poetics? – Pragmatics and Cognition, kd 16, nr 1, lk 119–150.
Veivo, Harri, Petterson, Bo, Polvinen, Merja (toim) 2005. Cognition and Literary Interpretation in Practice. Helsinki: Helsinki University Press.

Deictic close reading

Keywords: deixis, indexicality, emotional/modal deixis, deictic network, deictic plot, pragmapoetics, close reading, poetry

The article suggests, inspired from practical didactics, the use of pragmapoetic deixis analysis as an approach to enrich close reading of poetry. When applying the pragmalinguistic theory of deixis and the analytic philosophical theory of indexicals to poetic texts one will soon notice that beside the traditional spatial, temporal and personal deixis it is necessary to speak of emotional, or modal, deixis. The latter functions on the scale of positive and negative connotations, or of subjective distance, which is the mental counterpart of spatial relations. In addition, poetry amplifies the intuitive deictic, egocentric quality of the (ostensive) words of natural kind. On the formal level, however, we notice a congenital enhancement of discourse (or text) deixis, which is manifested in self-reference using linguistic equivalence. The theory is exemplified by a deixis analysis of a short poem by Ene Mihkelson, revealing its orientational reference system as a deictic network onto which an imaginary plot of the poem is projected as a subjective spatial and temporal movement of imagination. Note that a deictic plot is wider than a lyrical/poetic plot, the latter being a concretisation of the deictic potential created in the author's or reader's consciousness in the course of reading. Accordingly, we can pass through three levels of analysis: (1) deictic network as the orientational frame

of reference of the text to be analysed, (2) deictic plot as the possible spatial and temporal dynamics of the poetic thought within that frame of reference, and (3) lyrical plot as the concretisation of a potential deictic plot in the conscious mind of the author or reader.

Arne Merilai (*b. 1961*), *PhD, University of Tartu, Professor and Chair of Estonian Literature, arne.merilai@ut.ee*

AJAST JA ARUST EHK TEMPUSEST JA TEADVUSEST EESTI KOMPLEMENTLAUSES

MÄRT VÄLJATAGA

Filoloogia kitsamas mõttes tähendab vanade tekstide toimetamist, seletamist ja algse kuju taastamist. Pretensioonikamas tähenduses, mille see sõna sai XVIII sajandil Giambattista Vicolt, on filoloogia aga enam-vähem seesama mis mõttelugu. Erich Auerbach võtab vicoliku arusaama kokku nõnda: „Teadust, mis püüab dokumente tõlgendades kindlaks teha, mida need tõeks on pidanud, nimetatakse filoloogiaks. Säärane laiem filoloogia hõlmab kõike, mida Saksamaal nimetatakse vaimulooks" (Auerbach 1965 [1958]: 15). Oma kõrgajal, XIX sajandil lähtus filoloogia eeldusest, et igal rahval on ainulaadne ja kordumatu vaim, mille tõekspidamised avalduvad keeles. Rahva keel kehastub aga kõige esinduslikumal kujul luuleloomingus. Kirjanduskeele uurimine aitab meid seega lähemale rahva vaimu tundmaõppimisele ja see omakorda on eeldus kõige muu mõistmiseks.

Esimese tähenduse äärmus seostab filoloogia paberkuiva pedantsusega, mis nüüdisajal avaldub vist pigem üldistusi pelgavas lingvistilises nokitsemises. Teine tähendus seostub lahmiva lennukusega, mida kohtab kirjandustõlgendustes. Muidugi leidub pedante ja spekulante nii ühel kui ka teisel pool. Kui aga filoloogia aluseks olnud mõttekäiku keele, luule ja rahvavaimu seostest puhta kullana võtta, peaks küsima, millised kogemis- ja mõtlemismustrid on talletunud eesti kirjanduskeelde ja kas selle arengu vaatlemine annaks alust ka lennukamatele järeldustele. Keele vorminähtustest sisu või tähenduse väljameelitamist nimetatakse sageli ka stilistikaks.

Käesolev, mitmeosalisena mõeldud käsitlus üritab sellises filoloogilises vaimus uurida üht eesti grammatika ja stiili joont, olevikuaja kasutamist minevikulises kontekstis, ning vaadelda selle siirdeid jutukirjandusse. Alustades õige kaugelt, komplementlausete grammatikast, peatudes järgmistes osades ajakasutusel siirdkõnes ning olevikulise jutustamise eripäradel ja kohal kirjandusloos, tahaksin lõpuks jõuda ühe konkreetse juhtumi, A. H. Tammsaare „Kõrboja peremehe" ajasuhete vaatluseni.

Komplementlause aeg ja orientatsioonikese

Käesolev artikkel uurib seda, millest sõltub eesti keeles minevikulisele pealausele alistatud komplementlause tempus, kui komplementlause kujutab pealause verbiga samaaegset sündmust. Miks esineb sel juhul mõnda tüüpi komplementlauses alati olevik, mõnes tüübis alati minevik ja mõnes tüübis kord minevik, kord olevik? Küsimusele vastuse leidmiseks lähtun mõnest

Adrian Barentseni (1996) oletusest, mida kontrollin eesti etTenTen'i korpuse,[1] guugeldamisel leitud näidete ja kirjandustekstide põhjal.

Eesti keeles on kaks aega: olevik ehk preesens ja minevik ehk preteeritum. Olevik märgib igasugust mitteminevikulist sündmust ja on ühtlasi nn üldaeg. Minevik võib väljenduda lihtmineviku ehk imperfektina, täismineviku ehk perfektina ja ennemineviku ehk pluskvamperfektina. Täis- ja enneminevik, mida siinses käsitluses nimetatakse perfektiaegadeks, väljendavad kaheplaanilist ajatähendust, mis on seotud vastavalt olevikulise või minevikulise vaatlushetkega.

Traditsioonilistes grammatikates piiritletakse veel spetsiifilisemaid oleviku tähendusi. Näiteks Boriss Serebrennikov refereerib Aarni Penttilä jaotust (näited minult): I. aktuaalne olevik (*Kas hammas valutab?*), mille erijuhtudena tuuakse välja: 1) habituaalne olevik (*Kas te suitsetate?*), 2) liialduste olevik (*Kui mul õigus on, miks sa siis mind lööd!*), 3) annaalide olevik ja ajalooline olevik (*Kirjad, mis Koidula Kroonlinnast tuttavatele ja omastele läkitab, nõretavad pisaraist*), 4) referaadi või sünopsise olevik (*Josh valab viha Andy peale. Irene läheb Gregiga kohtama. Kat kahtlustab, et Nate'i ja Ricky vahel on midagi teoksil*) ning 4) auktoriaalne olevik (*Paulus ütleb kirjas korintlastele…*); II. olevik tuleviku tähenduses (*Homme sööme komme*); III. neutraalne ehk ajatu olevik (*Kaks pluss kaks on neli*) (Serebrennikov 1963: 445–446).

Meie keelele pole iseloomulik mitmes keeles tuntud grammatikanähtus, *consecutio temporum*, aegade ühildumine. Aegade ühildumisega keeltes teisendab pealause aja minevikku nihutamine ka kõrvallause aega. Eriti selgelt avaldub see kaudkõnes, nt inglise, soome, rootsi, prantsuse jpt keeltes:

(1) John said: „I *am* ill." → John said that he *was* ill.[2]

Seevastu eesti keeles, sarnaselt vene, tšehhi, ungari, rumeenia jpt keeltega, sellist nihet ei toimu: kaudkõne pealause aeg ei avalda kõrvallause ehk referaadi ajale mõju. Kõrvallauses kasutatakse absoluutse asemel relatiivset aega:

(2) Jaan ütles: „*Olen* haige." → Jaan ütles, et *on* haige.

Lisaks on keeli (saksa, läti), kus ütluse otsekõnest ülekandmisel kaudkõnne muutub pigem kõrvallause kõneviis, kas ühes ajaga või mitte.

Kaudkõne istutab ühe isiku ütlused teise (või ka sellesama) isiku kõne konteksti. Otsekõnest ehk tsitaadist kaudkõne moodustamise üksikasjalikumaid reegleid pole eesti keele jaoks formuleerida riskitud, sest päris palju jääb siin konteksti hoolde. Lisaks jutumärkide kõrvaldamisele ja sidendi *et* lisamisele tuleks kaudkõnes kustutada otsekõne ekspressiivsus ja subjektiivsus ning arusaadavuse huvides teisendada ka isikulisi asesõnu ja deiktikuid. Sageli jäetakse need ka teisendamata, ilma et suuremat kahju sünniks:

[1] etTenTen korpus (http://www2.keeleveeb.ee/dict/corpus/ettenten) on internetist alla laetud eestikeelsete veebilehtede korpus. Korpuses on 270 miljonit sõna 686 000 veebilehelt.

[2] Siin ja edaspidistes on näidetes relevantne pealauseverb alla joonitud ja kõrvallause verb kursiivis.

(3) Võib-olla ei mõtleks ta siis enam millelegi, ei kõhkleks silmapilgukski, võtaks koha paberid, sõidaks linna ja ütleks tütrele, et kui **tahad**, **lähme** nüüd notari juurde, sest **minul on** Kõrboja peremehe ametist himu otsas ja **mina tahaksin** ta kõigega tükkis **sinu** kätte anda. (A. H. Tammsaare, Kõrboja peremees. [E-raamat.] Tartu: Linnaraamatukogu, 2012, 4. ptk)

(4) Mina küsisin: mis s a siin teed? Tema ütles, et **käisin** niisama poe juures vaatamas. Mina küsisin siis, mis pudruga **sa** oma habeme ja mokad **oled** kokku määrinud, tema ütles, mis pudruga, **ma ostsin** pool naela halvaad – vaat siis oli haridus juba maale tulnud. (Jaanus Andreus Nooremb [Madis Kõiv ja Hando Runnel], Küüni täitmine. Looming 1978, nr 4, lk 620)

(5) Siis ta läheb kohe oma ametiühingu esimehe juurde, ütleb, et Järvi ütles, et **ma ei ole** piisavalt hea, ja ametiühing hakkab teda kaitsma. (Neeme Järvi, Encore! Neeme Järvi. Tallinn: SE & JS, 2001, lk 40)

(6) Ei ütelnud ju seltsimees Stalin, et homsest algab **minu** kultuse periood. Ei öelnud ka Nikita Sergejevitš Hruštšov, et nüüd tuleb **mind** kui ustavat leninlast aupresiidiumidesse valida. (Jüri Paalma, Miks ma venelasi ei armasta? Noorus 1987, nr 11, lk 13)

Kas lugeda ka need laused (ja näide 75 allpool), milles otsekõne asesõnad ja ekspressiivsus on alles jäänud, kaudkõne juhtude hulka, pidada neid keelevigadeks või käsitleda mingi omaette liigituse all, nagu kvaasi- või pseudo-otsekõne – see on suurel määral keelekorralduse ja taksonoomiate koostamise küsimus. Igal juhul on otsekõne ja puhta kaudkõne vahel lai kirev ala, mis eesti ja vene keeles on arvatavasti laiem ja kirevam kui „grammatilisemas" inglise ja prantsuse keeles.

Kui aga sõnade ümberseadmisel kaudkõnne teisendatakse ka aega, võib sündida juba suuremat semantilist kahju. Kehv tõlge on kaugelt äratuntav kaudkõnne sobimatu mineviku järgi:

(7) Mary told me that I *was* beautiful.
(8) Mary ütles mulle, et *olin* kaunis.

Erinevalt ingliskeelsest (7) annab Mary eesti lause (8) mõista, nagu oleks minu (kui terviklause esitaja) ilu juba minevikku vajunud.

Kaudkõne liigiks võib arvata ka kaudsisekõne (*Mari ütles endamisi, et Jüri on kaunis*) ja „kaudmõtte" (*Mari mõtles, et Jüri on kaunis*). „Kaudmõte" läheb sujuvalt üle „kaudtundeks" (*Jüri tundis, et Mari on kaunis*) ning mõlemaga seostub „kaudtaju": *Jüri nägi, et Mari on/oli kaunis*. Skaala ühes otsas on pealauseisiku tuvastatavate sõnade esitus, kusagile keskele jäävad tema enam-vähem sõnastatud privaatsed tõdemused ning teise otsa vaimusündmused, millega kogejas mingit verbaalset ekvivalenti kaasneda ei tarvitse ja millele annab sõnastuse hoopis terviklause kõneleja ehk jutustaja.[3] Me ju ei taju maailmasündmusi ja -asju neid kogu aeg otsekui verbaalsete subtiitritega varustades.

[3] Natuke sellesarnaseid kõne- ja mõtteedastuse skaalasid on esitanud Brian McHale (1978: 258–261) ning Geoffrey Leech ja Michael Short (1981: 324).

Tõlkeprobleemid

Järjekindla *consecutio temporum*'iga keelte ning ebajärjekindla või haruldase *consecutio temporum*'iga keelte erinevus seab tõlkija ette ühe raskuse – ja mitte üksnes kaudkõne või muude kõnereferaatide, vaid ka tajulausete tõlkimisel. Tuleb otsustada, kus jätta minevikulise jutustuse kontekstis alles kõrvallause absoluutne aeg (aeg kõne- või jutustamishetke seisukohalt ehk antud juhul minevik) ja kus kasutada relatiivset aega (aega mingisuguse kontekstilise hetke seisukohalt ehk antud juhul olevikku). Mõned näited tõlkeist, kus preteeritumis kõrvallause tõlkimisel on otsustatud preesensi kasuks:

(9) „I hope so," I answered, and turned to go back to the camp, when I saw that we *were* not alone. (H. R. Haggard, King Solomon's Mines, 5. ptk. http://www.gutenberg.org/files/2166/2166-h/2166-h.htm)
(10) „Minagi loodan seda," vastasin ja pöördusin ümber, et laagrisse tagasi minna, kui äkki märkasin, et me *pole* üksi. (H. R. Haggard, Kuningas Saalomoni kaevandused. Tlk Lia Rajandi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960, lk 48)

(11) Then, creeping closer, I saw that he *was* not dead, but sleeping soundly, with Foulata's taper fingers clasped tightly in his poor white hand. (H. R. Haggard, King Solomon's Mines, 15. ptk)
(12) Lähemale hiilides nägin, et ta *pole* surnud, vaid *magab* sügavasti, pigistades kramplikult oma vaeses valges peos Foulata saledaid sõrmi. (H. R. Haggard, Kuningas Saalomoni kaevandused, lk 170)

(13) Pooh was very proud when he heard this, and he felt that the Heffalump *was* as good as caught already… (A. A. Milne, Winnie-the-Pooh, ptk 5)
(14) Puhh oli kangesti uhke, kui ta seda kuulis, ja talle näis, et see Elevants *on* neil juba niisama hästi kui käes. (A. A. Milne, Karupoeg Puhh. Tlk Valter Rummel. Tallinn: Eesti Raamat, 1968, lk 48)

Valma Yli-Vakkuri (1994) on oma töögrupiga eesti-soome kontrastiivuuringute raames vaadelnud, kuidas Mati Undi „Sügisballi" jt kirjanike soome tõlkes on kõrvallause olevik nihkunud minevikku ja soome kirjanike eesti tõlgetes minevik olevikku.

(15) Mul oli eile niikuinii väga kurb ja tühi õhtu, ütles ta, pidas pausi ja oli kuulda, et ta *otsib* suitsu ja *paneb* selle siis põlema…. (Mati Unt, Sügisball, vt Yli-Vakkuri 1994: 146)
(16) Minun iltani on ollut mahdottoman tylsä ja tyhjä, hän sanoi, piti sitten tauon ja kuului miten hän *etsi* tupakkaa ja *sytytti* sen…. (Mati Unt, Syystanssi, tlk Eeva Lille, vt Yli-Vakkuri 1994: 146)

(17) Seimi tuli sisään. Hän kertoi, että jossain *oli* varmasti iso metsäpalo. (Veikko Huovinen, Havukka-ahon ajattelija, vt Yli-Vakkuri 1994: 141)
(18) Anselmi tuli sisse. Ta rääkis, et kuskil *on* kindlasti suur metsapõlemine. (Veikko Huvoinen, Havukka-aho mõtleja, tlk Harald Leppik, vt Yli-Vakkuri 1994: 141)

Kui minevikulise pealause kõrvallauses kasutatakse üldoleviku asemel minevikku, siis on haista tõlkehalbust. Tundub, et soome keelest tõlkimisel tehakse seda viga isegi rohkem kui inglise või prantsuse keelest:

(19) Kolumbus arvas, et maa *oli* märgatavalt väiksem, kui see tegelikult on, mistõttu pidas ta lääne mereteed Indiasse hõlpsasti ja kiiresti leitavaks. (http://www.areiopagi.fi/lameda-maa-muut-keskaja-kirik-teadis-et-maa-on-ummargune-vahemalt-700-aastat-enne-kolumbust)[4]

Komplementlause

Süntaktilise liigenduse poolest moodustavad kaudkõnelaused osakese ühest suuremast liitlauseliigist, komplementlausega põimlausetest. Seda liiki lausetes toimib kõrvallause pealause suhtes aluse või sihitisena, harvemini öeldistäite või määrusena, ning laiendab harilikult psühho- või suhtlussõnu (EKG II: 282; Erelt 2014: 40).[5]

Allpool on valik „Eesti keele grammatika" komplementlausete näidetest (EKG II: 282–287), kus pealause on minevikus ja kõrvallause olevikus või täisminevikus. Valitud on ainult laused, kus kõrvallause sündmus on tõlgendatav pealause sündmusega samaaegsena. Tõsi, mõnel puhul võidakse kõrvallauses mainida ka mingit ajatut olukorda (näide 20) või sündmust, mis kestab veel pealause kõnehetkel ja kauemgi (näited 22, 23, 25, 30 jt).

(20) Ta koges omal nahal, et tööl *on* peale palga muidki väärtusi.
(21) Avastasin, et märkamatult *on* saabunud kevad.
(22) Ta oli tähele pannud, et Peeter *värvib* vuntse.
(23) Ta uuris välja, et Juhan *käib* Miinaga.
(24) Mul oli meeles, et Rein *elab* kolmandal korrusel.
(25) Järeldus oli selline, et plaani *tuleb* korrigeerida.
(26) Näis, et tal *on* midagi tähtsat öelda.
(27) Mul oli tunne, et me *ei vaata* elavat inimest, vaid suure meistri voolitud kuju.
(28) Jüri ütles, et Peeter *on* haige.
(29) Vanematele teatati, et nende poeg *käitub* halvasti.
(30) Isa seletas, et praegune aeg *nõuab* haridust.
(31) Ajakirjanik kirjutas, et Linda *on* eesrindlik lüpsja.

Pealausetes esindatud tegusõnade hulgas on lisaks kaudkõnet saatvatele ütlemisverbidele (*verba dicendi*, 28–31) ka taju-, tunnetus- ja mõtlemisverbe (*verba sentiendi, cognoscendi et sciendi*).

Kuid mõnes minevikulise pealausega näitelauses on minevikus ka kõrvallause, ehkki peaaegu igal pool oleks mõeldav ka olevik:

(32) Kõik nägid, et ta *oli* väsimusest kokku vajumas.

[4] Samas ollakse harjunud lausega „Ja jumal nägi, et see hea *oli*", kuigi järele mõeldes peaks siingi kõrvallause olema pigem olevikus.

[5] Vene grammatikates nimetatakse niisuguseid kõrvallauseid *selgitavateks* (*изъяснительные придаточные предложения*).

(33) Talle sai selgeks, et tema olukord *oli* lootusetu.
(34) Et lahendus *oli* ebaõige, jäi tähele panemata.
(35) Ta veendus, et isal *oli* õigus.
(36) Mulle tundus, et keegi *karjatas*.
(37) Juhan häbenes, et tal raha *polnud*.
(38) Seda, et nad enam *ei kohtunud*, pandi väga imeks.
(39) Rõõm selle üle, et teda *kiideti*, oli nii suur, et kiskus suu vägisi naerule.

Sealsamas leidub näitelauseid, kus kõrvallause kuulub „eksistentsiaalset" tüüpi sõnade juurde (EKG II: 287), ja seal näib minevik ainuvõimalik:

(40) See oli juhus, et nad ellu *jäid*.
(41) Juhtus, et haige *suri*.

Nendesarnaseid saab hõlpsasti juurde leida:

(42) Olukord oli kujunenud selliseks, et Jüri *nuttis* iga päev.
(43) See, et Jüri *nuttis*, oli midagi täiesti tavatut.
(44) Ja sündis, et lapsuke *suri*.

Paljudes EKG II näitelausetes (kuid mitte kõigis) oleks sidend *et* asendatav sidendiga *kuidas*:

(45) Milvi kujutles, et ta *on* filmitäht.
(46) Perenaisele puutus kõrvu, et nende koer *ulub*.
(47) Tüdruk tajus, et keegi *seisab* tema selja taha.
(48) Talle viirastus, et keegi *jälitab* teda.
(49) Märkasin, et see küsimus *tabas* teda ootamatult.
(50) Talle kuuldus, et välisuks *käis*.
(51) Tüdruk tundis vastikust selle vastu, et mehed teda *piirasid*.

Grammatikad

Millega kõrvallause aja varieerumisi seletada? Grammatikad on enamasti lihtsalt möönnud minevikulise pealause korral mõlemat võimalust, nii absoluutset mineviku- kui ka relatiivset olevikutempust. Nii ütleb „Eesti keele grammatika":

> Ajaorientatsioon iseseisvas lauses on põhimõtteliselt absoluutne, kõrvallauses ja sekundaartarindis relatiivne, pea- või põhilause tegevusajale orienteeruv. **Märkus.** Selle poolest erineb eesti keel nt inglise keelest, kus nt komplementlauses võib olla absoluutne aeg. (EKG I: 75)

> Pealause sündmusega samaaegset, hilisemat või ajaliselt piiritlemata sündmust väljendatakse kõrvallauses üldiselt verbi olevikuvormiga. Nt

Ta kuuleb/kuulis/on kuulnud/oli kuulnud, et Ants käib Mallega. (EKG II: 293)[6]

Kohe seejärel tunnistatakse ka mineviku võimalust:

> Kui pealauses on imperfekt või pluskvamperfekt, siis osutab kõrvallause sündmuse samaaegsusele pealause sündmusega ka kõrvallause öeldisverbi imperfektivorm…. Nt
>
> Ta nägi/oli näinud, kui Ants tuli. (EKG II: 293)

Valter Tauli grammatika lõigus „Subjekt- ja objektlause tempus" öeldakse, et kui kõrvallause sündmus on pealause tegevusega samaaegne, siis kasutatakse kõrvallauses (lauselaiendis) olevikku: „PL tegevusega samaaegset… tegevust väljendatakse LL-s Vpr-ga" (Tauli 1980: 230). Kohe seejärel mööndakse ka vastupidist: kui liht- või enneminevikulise pealausega kõrvallause sündmus on pealause sündmusega samaaegne, siis võib kõrvallause olla ka lihtminevikus („Kui PL-s on Vimpf/plu, siis PL tegevusega samaaegset… tegevust väljendab LL-s ka Vimpf").

Vihje teatava seletuse poole pakub möödaminnes välja hoopis Wiedemann. Ta mainib, et eesti kaudkõne „kõrvallauses kasutatakse preesensit, olgugi et põhisõnaks olev *verbum dicendi* on preteeritumis". Ja jätkab: „Selline aegade suhe kehtib aga veel mujalgi, ka seal, kus lause ei sõltu vahetult *verbum dicendi*'st, nt. *lubas temale anda nī pal'ju, kui temale tarwis läheb*…, *läksin o̲ue wätama, ku̲ida tema läheb*…. Ka siin märgib lauses kasutatud preesens seda, et **öeldu paikneb kõneleja ettekujutuses**; **kui aga öeldut väljendataks faktina, siis kasutataks ka eesti keeles preteeritumi**: … *kui temale tarwis läks* […], … *ku̲ida tema läks* […]" (Wiedemann 2011 [1875]: 628–629; minu rõhutus – *M. V.*).

Arvatavasti peab Wiedemann siin „kõneleja" (*das Redende*) all silmas pigem kõnealust kogejat – mitte terviklause esitajat, vaid pealauses figureerivat isikut. (Teise näitelause puhul – *läksin o̲ue wátama, ku̲ida tema läheb* – need kaks küll kattuvad.) Wiedemann annab niisiis mõista, et kui kõrvallause sündmus või tegevus toimub pealause subjekti teadvuses, siis kasutatakse kõrvallauses olevikku, kui aga tahetakse rõhutada, et tegu on objektiivse faktiga, siis minevikku. Niisiis toob Wiedemann oma käsitlusse perspektiivi, vaate- või orientatsioonipunkti teema, mis on võetud tõsisema lingvistilise uurimise alla alles viimase poole sajandi pragmaatikas.

Wiedemanni sissevaadet edasi arendades tuginen hollandi russisti Adrian Barentseni artiklile „Nihkuvad orientatsioonipunktid tänapäeva vene keeles: Tempuse valik „kaudtajus"" (1996). Aspektikategooria olemasolu ja perfektiaegade puudumise tõttu vene keeles ei saa Barentseni tulemusi üksüheselt eesti keelele üle kanda, aga tempust puudutavad tähelepanekud paistavad üldjoontes kattuvat. On ju mõlemal juhul tegemist keelega, kus *consecutio temporum* üldreeglina ei kehti.

[6] Vrd ka Erelt 2013: 95: „Kõrvallause sündmusaeg suhestub eesti keeles pealause sündmusajaga, mistõttu kõrvallauses väljendavad relatiivset aega kõik morfoloogilised ajavormid. **Märkus**. Selle poolest erineb eesti keel nt inglise keelest, kus nt refereerivas komplementlauses võib olla ka absoluutne aeg. [---] Teisiti öeldes, eesti keele refereerivas komplementlauses ei kehti ladina grammatikast tuntud aegade ühildumise (*consecutio temporum*) reegel."

Ajavormide tähendust saab kirjeldada sündmusaja ja teatava „deiktilise keskme" (ehk nullpunkti) suhte kaudu. Tavaliselt on selleks keskmeks terviklause ütlemis- ehk kõnehetk, mille suhtes sündmus on kas varasem, samaaegne või hilisem (perfektiaegade puhul arvestatakse ka vaatlushetke). Olevikus lihtlauset *Jüri nutab* mõistetakse nii, et jutt käib ajaperioodist, mis on lause ütlemishetkega samaaegne või seda sisaldav. Kui see lause on aga kõrvallause funktsioonis (*Mari ütles, et Jüri nutab*), siis osutab see ajaperioodile, mis terviklause ütlemishetke tingimata ei sisalda, vaid eelneb sellele. Nii Jüri nutt kui ka Mari jutt jäävad terviklause kõnehetke suhtes minevikku. Ent oleviku tähendus samaaegsuse märkijana on olemas ka siin, seostudes nüüd Mari kõnehetkega, mitte aga kõnehetkega, mil Mari ütlemisest kõneldakse. Samaaegsussuhe ei seostu enam terviklause lausumisajaga. Mari ütlemisest räägitakse minevikus, sest see on terviklause ütlemisele (kõnehetkele) eelnenud sündmus. Mari jutu ja Jüri nutu samaaegsusseos määrab aga ära kõrvallause oleviku. Iseenesest ei ütle lause küll midagi nutmisaja ja terviklause ütlemishetke (ehk sündmushetke ja kõnehetke) ajasuhte kohta. Välistatud pole võimalus, et Jüri nutt jätkub veel ka terviklause esitamise ajal ning lauset saab jätkata näiteks sõnadega *…, ja ta nutab ikka veel*. Aegade ühildumisega keeltes kuulub esmatähtsus terviklause kõnehetkele. Kuid neiski keeltes saab mõnikord kasutada kõrvallauses olevikuvormi rõhutamaks, et sündmus kestab terviklause kõnehetkel ikka veel edasi:

(52) Mary said that John *cries* quite often.

Verbi ajalist seost terviklause ütlemishetkega nimetatakse absoluutseks tempuseks. Relatiivne tempus esineb seal, kus deiktiliseks orientatsioonipunktiks on mõne muu sündmuse või tegevuse aeg. Relatiivse tempuse selgeim näide on kaudkõne (vt näiteid 28–31). Sel juhul on lause pooltel erinev orientatsioonipunkt. Pealause orientatsioonipunktiks (Barentseni terminoloogias *keskseks orientatsioonipunktiks*, 1996: 17) on selle ütlemishetk. Kõrvallause orientatsioonipunkt (Barentsenil *sekundaarne orientatsioonipunkt*) on aga määratud pealause sündmuse või tegevusega.

Niisiis, millal on eesti komplementlauses vajalik või lubatud absoluutne ja millal relatiivne tempus? Või sama küsimus teises sõnastuses: millal on määrav keskne orientatsioonipunkt terviklause kõnehetkel ja millal toimib pealause sündmus sekundaarse orientatsioonipunktina?

Leidub üks komplementlause tüüp, milles relatiivne tempus on välistatud. Sel juhul esinevad subjektlauses „eksistentsiaalset" tüüpi verbid: *juhtuma*, *esinema*, *ette tulema*, *sündima*, *olema* (EKG II: 287, vt näiteid 40–44). Sellele väikesele rühmale, kus absoluutne tempus näib kohustuslik, on täpselt vastandlik kaudkõne, kus (peaaegu) kohustuslik on relatiivne aeg.[7] Nende kahe äärmuse vahel paikneb lauserühmi, milles esineb nii absoluutset kui ka relatiivset aega ehk milles preteeritumis pealause korral on kõrvallauses võimalik nii minevik kui ka olevik. Üht sellist rühma iseloomustab see, et pealauses on väljend, mis osutab tajumisele, tajuverb, nagu *nägema*, *kuulma*,

[7] Vrd komplementlauset „Thales arvas/mõtles/ütles, et kõik *koosneb* veest" ja sama väite esitust indirektaalse lihtlausena „Thalese järgi/meelest/sõnul/arvates/arust *koosnes* kõik veest".

tundma, *märkama*, *kuulama*, *vaatama*, *jälgima*, *tajuma*, *tähele panema* jne (EKG II: 283).

Kui võrrelda väljendeid *juhtus, et x*; *ta nägi, et x* ja *ta kujutles/arvas/mõtles, et x*, siis esimesel juhul on *x*-i eeldatav reaalsus kõige suurem ja viimasel juhul kõige väiksem. Esimeses väljendis esitatakse *x*-i objektiivse reaalsusena, seevastu viimasel puhul võib *x* eksisteerida kõigest kõnealuse isiku arus. Tajuverbid jäävad kusagile selle skaala keskele. Ühelt poolt eeldatakse, et *x* on midagi väljaspool tajujat. Teisalt on tajuakti tähtis osa ka see, kuidas tajuja mingeid välisstiimuleid töötleb. Mitmel põhjusel võib rõhk asetuda vaadeldavatelt nähtustelt ümber vaimsele kujutlusele.

Sedalaadi erinevused võivadki põhjustada eri tüüpi komplementlausetes absoluutse ja relatiivse tempuse ebavõrdse jaotuse. Nende erinevuste seletuseks sõnastab Barentsen Wiedemanniga sarnase hüpoteesi, et sekundaarse orientatsioonipunktina toimimiseks peab teatav ajaperiood ja selles toimuv sündmus seostuma pealauses viidatud kõneleja, vaatleja ehk „pealauseisiku" tunnetusaktiga (Barentsen 1996: 22). Nõnda on ka arusaadav, miks „eksistentsiaalset" tüüpi pealause järel ei ole relatiivne tempus võimalik – pealauses ju mingit isikut pole.

Relatiivse ja absoluutse tempuse jaotus pärast muid verbe paistab aga sõltuvat sellest, kellele on kõrvallause sündmus ligipääsetavam – millisel isikul on sündmusest selgem või täielikum ülevaade: kas pealauseisikul või terviklause esitajal („refereerijal"). Kuna kaudkõne puhul on kõrvallauses mainitud sündmuse peamine infoallikas pealauseisik, siis on siin relatiivne tempus peaaegu ainuvõimalik. Et aga „eksistentsilausetes" pealauseisik üldse puudub, siis on neis ainuvõimalik absoluutne tempus. Ülejäänud verbide puhul on varieerumine seletatav sellega, kui kerge või raske on vaatepunkti vahetada, st nihkuda terviklause kõneleja orientatsioonipunktist pealauseisiku orientatsioonipunkti. (Barentsen 1996: 22)

Et ja *kuidas*

Pealause sündmuse ja kõrvallause sündmuse ajalise vahekorra seisukohalt torkavad silma mõned tajuverbide semantilised eripärad. Tajuakt eeldab millegi tajutava kohalolekut, st samaaegsusmomenti. Tajutava sündmuse ajavahemik võib ka üleni mahtuda sellega seostuva tajuakti ajavahemikku. Paistab, et neil juhtudel eelistatakse sidendit *kuidas* sidendile *et* ning esimesel juhul jääb kõrvallause sagedamini absoluutsesse tempusesse (s.o minevikku). Vene keele sama tendentsi seletab Barentsen asjaoluga, et sidend *как* kannab vahetu taju tähendust, markeerimata ja laiemalt kasutatav *что* aga kätkeb ka võimalust, et kõrvallause sündmust ei tajuta otse, vaid järeldatakse kaudselt (1996: 24).

(53) Mari nägi, kuidas lapsed *mängisid/mängivad* kroketit.
(54) Mari nägi, et lapsed *mängivad/mängisid* kroketit.

Kahe lause tähenduse erinevus näib seisnevat selles, et esimesel juhul tajuti laste mängu otse ja vahetult, teisel juhul võis see olla ka mingite märkide põhjal tehtud kaudne järeldus või tõlgendus. Väljend *nägi, kuidas*

lapsed mängisid on enam-vähem ekvivalentne infinitiivse konstruktsiooniga *nägi lapsi mängimas / mängivat* (vt Erelt 2014: 192). *Et*-lause puhul ei tarvitse sündmus – kroketi mängimine – tajuaktis vahetult kohal ollagi, vaid võib järelduda kaudsete vihjete põhjal – vedelevatest kurikatest ja pallidest vms. Olevik *et*-kõrvallauses viitab tajutud olukorra või sündmuse tõlgenduslikkusele ja sündmust esitatakse sel juhul samaaegsena sekundaarset orientatsioonipunkti pakkuva tajuaktiga: sündmust nähakse pealauseisiku kaudu.

Barentsen kirjeldab kahe sidendi eristust nii: *как* eeldab, et kõrvallauses märgitud olukord ei ole staatiline seisund ning et see mahub üleni tajuakti ajavahemikku. Sidend *что* lubab tajuakti ja kõrvallause sündmuse kaudsemat suhet; tegelikult tajutu võib olla üksnes vihje, mis viib mõtte osutatud olukorrale. Vene keeles käib koos *что*'ga pigem verbi perfektiivne ja *как*'iga imperfektiivne aspekt (Barentsen 1996: 26).

Eesti *et* on samuti laiema tähendusega kui *kuidas*: *kuidas* seostub mingi dünaamilise olukorra otsese tajumisega, *et* seostub tajuakti tõlgenduslikkusega, välistamata siiski võimalust, et sündmus on ka tegelikult kohalolev. Sõnaga *kuidas* kaasnevast vahetust tajust järeldub sündmuse objektiivne iseloom, mistõttu sündmus ei ole tajutav üksnes sekundaarsest orientatsioonipunktist, pealauseisiku seisukohalt, vaid ka kesksest orientatsioonipunktist, terviklause kõneleja seisukohalt (vt ka Barentsen 1996: 39). Sellega võiks olla seletatav *kuidas*-kõrvallausetes märksa sagedasem absoluutne aeg (s.o minevik).

Pisut statistikat

Otsisin etTenTen'i korpusest lauseid, milles lihtminevikulisele tajuverbile *nägema*, *kuulma*, *tundma*, *märkama* järgneb vahetult sidend *et* või *kuidas*, ning leidsin minevikulisi kõrvallauseid 155 korral (verbiga *nägema* 80, *kuulma* 25, *tundma* 45, *märkama* 5). Neist 43 korral esines sidend *et* (vastavalt: *nägema* 29, *kuulma* 5, *tundma* 5, *märkama* 4) ja 112 korral *kuidas* (*nägema* 51, *kuulma* 20, *tundma* 40, *märkama* 1). Olevikulisi kõrvallauseid oli 163 korral (pärast verbi *nägema* 78, *kuulma* 27, *tundma* 42, *märkama* 16), neist 115 juhul esines sidend *et* (*nägema* 54, *kuulma* 20, *tundma* 27, *märkama* 14) ja 48 korral *kuidas* (*nägema* 24, *kuulma* 7, *tundma* 15, *märkama* 2). Päringu tulemused on koondatud joonisele 1.

Niisiis jaotuvad selles valimis kõrvallausete minevik ja olevik ning *et*- ja *kuidas*-laused enam-vähem pooleks (vastavalt 155 ja 163 ning 158 ja 160) ning huvitaval kombel on *kuidas*'il peaaegu sama suur ülekaal minevikulistes kõrvallausetes (72 %) kui *et*'il olevikulistes (70,5 %).[8] Allpool on etTenTen'i materjalist üks näitelause (55–58) iga tüübi kohta (*et* + minevik, *kuidas* + minevik, *et* + olevik, *kuidas* + olevik):

[8] Barentseni korpusestatistika järgi (mis lisaks tempusele eristab nii pea- kui ka kõrvallauseverbide aspekti) on kõrvallause minevikus 294 korral (*видеть*, *увидеть* 145; *слышать*, *услышать* 51; *чувствовать*, *почувствовать* 41; *замечать*, *заметить* 57), neist sidend *что* esines 119 (51, 9, 27, 32) ja *как* 175 (94, 42, 14, 25) korral. Kõrvallause on olevikus 341 korral, millest *что* esines 285 korral (132, 9, 83, 61) ja *как* 56 korral (31, 10, 14, 1) (Barentsen 1996: 30).

(55) Ta tundis, et pinge *hakkas* juba järgi andma.
(56) Väike poiss kuulis, kuidas tema vanemad *vaidlesid* vihaselt.
(57) Olid paar päeva reisil olnud ja Ursula nägi, et meri *muutub* väga tumedaks ja *tuleb* torm.
(58) Mõrvatu abikaasat hämmastas siinjuures asjaolu, et valvemiilits nägi, kuidas kolm tema purjus kolleegi *tassivad* jaoskonda muserdatud inimest, ning tal ei tekkinud kahtlustki asja õiguspärasuses.

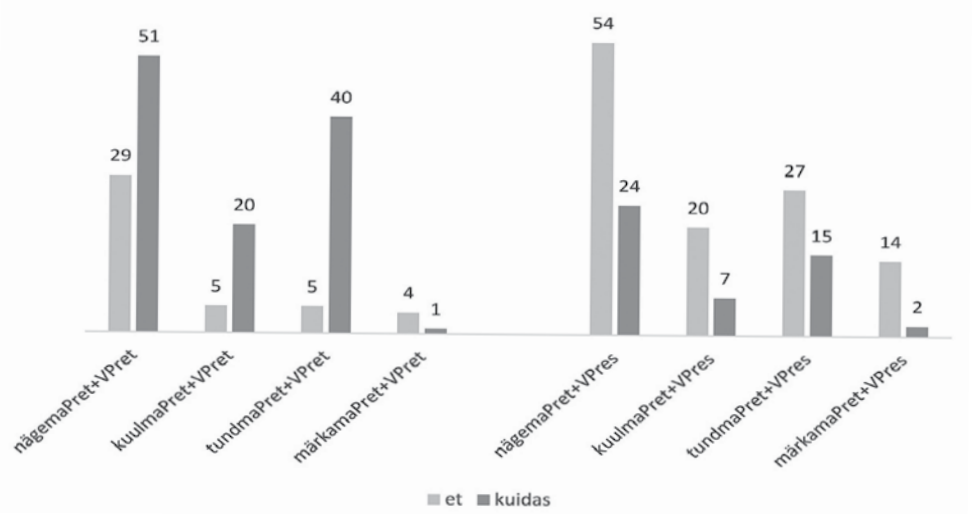

J o o n i s 1. Preteeritumi ja preesensi jaotus preteeritumis pealausega komplementlausetes pärast sidendeid *et* ja *kuidas* etTenTen'i korpuses.

Kui otsida nendesamade tajuverbidega komplementlauseid A. H. Tammsaare „Kõrboja peremehest" ning „Tõe ja õiguse" esimesest kolmest köitest, leiame, et lihtminevikulise *nägema*, *kuulma*, *tundma* ja *märkama* järel on komplementlause minevikus 57 korral: 34 korral pärast *et*'i (*nägema* 19, *kuulma* 2, *tundma* 11, *märkama* 2) ja 23 korral pärast *kuidas*'t (*nägema* 12, *kuulma* 4, *tundma* 7), ning olevikus 110 korral: 107 korral pärast *et*'i (*nägema* 32, *kuulma* 7, *tundma* 57, *märkama* 11) ja ainult 3 korral pärast *kuidas*'t. Olgu siin samuti antud üks näitelause igast võimalusest:

(59) Kõik nägid, kes seisid jaanitule ümber, et Kõrboja perenaine ise *andis* Katku Villule kätt, ja kõik kuulsid, et perenaine *nimetas* Villut oma vanaks tuttavaks. (Kõrboja peremees, 8. ptk)
(60 Kristi tundis, kuis ta veri *tõusis* näkku ja silmis *lõi* virvendama, nagu langeks kõigile äkki tihe udu. (Tõde ja õigus, III, 23. ptk)
(61) Aga natukese aja pärast kuulsid mehed, et naine, kes kõndis nende kannul, *nutab* jällegi. (Tõde ja õigus, III, 19. ptk)
(62) Lõpuks olid nad ometi mõlemad, Indrek kui ka Kristi, üsna rahul, sest nad nägid ise oma silmadega, kuidas ka nemad *aitavad* revolutsiooni süvendada, üldist vabadust kätte võita. (Tõde ja õigus, III, 9. ptk)

Veel oletusi

Erinevused eri verbidele alluvate kõrvallausete ajas võivad olla seotud semantiliste erinevustega eri liiki tajusid märkivate verbide vahel. Võiks oletada, et komplementlause minevikku mõjutab ka pealause verbi faktiivsuse määr – see, kui tugevasti kannab verb kõrvallause sündmuse tegelikkuse eeldust. Kõne refereerija ei seo end enamasti eeldusega refereeritud väite paikapidavuse kohta, ning võib-olla ka seetõttu jääb kõrvallause verb relatiivsesse aega (s.o olevikku). Seevastu tajulause puhul võib vastutus komplementlauses öeldu eest jaguneda terviklause esitaja ja pealauseisiku vahel. Midagi nähes ja kuuldes (erinevalt millegi teadmisest või mõistmisest) võidakse siiski ka eksida, mõnikord nähakse ja kuuldakse hallutsinatsioone ja viirastusi. Kui mööndakse taju subjektiivsust, kasutatakse pigem olevikku. (Verbiga *nägema* seostub arvatavasti suurem tõlgenduslikkus kui verbiga *kuulma*. On ju sellel ka lisatähendus 'aru saama', millisel juhul see toimib pigem *verbum cogitandi* või *sciendi*'na kui *sentiendi*'na. Samas antakse verbiga *kuulma* peale aistingute ja tajude edasi ka vahendatud infot, millisel juhul kuuluvad vastavad komplekslaused juba kaudkõne lähedusse.) Märksa suuremaid komplementlausete korpusi läbi sõeludes annaks võib-olla koostada mingisuguse tajuverbide faktiivsuse skaala vastavalt sellele, kui sageli käib kõrvallauses nendega kaasas relatiivne tempus.

Kõrvallause ajavormi peamine mõjutaja on see, kas sealset sündmust esitatakse kesksest orientatsioonipunktist (kõnehetkest) või pealauseisiku sekundaarsest orientatsioonipunktist. Sekundaarse orientatsioonipunkti olemasolu ei kaota aga keskse orientatsioonipunkti tähtsust. Paljudel juhtudel mõjutab tempuse valikut ka see, kas sekundaarsel orientatsioonihetkel eksisteeriv sündmus või olukord kestab edasi ka keskses orientatsioonipunktis, terviklause lausumisajal (nagu näidetes 20, 30, 31 või joonealuses 4). Niisiis võib kõrvallause olevik olla tingitud mainitud sündmuse samaaegsusest nii pealauseisiku orientatsioonipunktiga kui ka keskse ehk terviklause kõneleja orientatsioonipunktiga. Viimasel juhul on tegu habituaalse olevikuga või ajatu olevikuga.

Barentsen toob esile veel mõned kõrvallause minevikku tingivad tegurid, mis toetavad kõik üldist hüpoteesi, et neil juhtudel on kõrvallauses mainitud sündmus või olukord kesksest orientatsioonipunktist suhteliselt ligipääsetavam kui sekundaarsest orientatsioonipunktist.

Neid tähelepanekuid eesti keelele kohaldades võib oletada, et lisaks sidendile *kuidas* võib komplementlause minevikku soodustada veel:

1. Eitus pealauses:

(63) Mari ei näinud, et Jüri *leidis* rahakoti.

2. Täissihitisega väljendatav kõrvallause perfektiivsus (osasihitis esineb niikuinii enamasti koos sidendiga *kuidas*):

(64) Mari nägi, et Jüri *pühib* pisaraid.
(65) Mari nägi, et Jüri *pühkis* pisarad.

3. Järjestikused tegevused:

(66) Jüri nägi, et Mari *ostis* jäätise, *võttis* selle paberist ja *hakkas* sööma.

4. Korduvad tajuaktid (juhtumid, milles tajuakt teadvustab olukorda, mis on juba mõnda aega kestnud ja jätkub pärast tajuakti lõppu):

(67) Kuulsin veel mitu korda, et Jüri *hüüdis* appi.

5. Vahendatud informatsioon:

(68) Jüri sõnul tundis Mari vaistlikult, et Jaan *oli* ta selja taga.

6. Pealause impersonaalsus laias mõttes, nt nn anonüümne „avalik arvamus" näidetes 59 ja 69:

(69) Ükski ei osanud arvata, miks ta ei saa, aga kõik nägid, et ta *oli* aina üksinda, ja kõik arvasid, et *olgugi* preili, ometi *on* ta nii-öelda naisterahvas, ja mis kohapidaja *on* naisterahvas, liiatigi kui koht on niisugune, nagu on Kõrboja. (Kõrboja peremees, 6. ptk)[9]

Samas ei saa päris kindel olla, kas kõik need tegurid toimivad eesti keeles sarnaselt vene keelega. Ülal konstrueeritud näitelausetes 63–68 tunduvad ajad vabalt vahetatavad ning mitmel pool näib loomulikumana hoopis kombinatsioon *kuidas* + olevik.

Ajasuhted narratiivses ja retrospektiivses režiimis

Lisaks eelmises peatükis mainitud teguritele, mis on väga oletuslikku laadi ja vajavad korpuste põhjal kontrollimist, tuleks Barentseni järgides mainida üht veelgi ähmasemat tegurit – seda, kas tekst kuulub retrospektiivsesse või narratiivsesse režiimi.

Kahe „lausumistasandi", loo (pr *histoire*) ja kõne (pr *discours*) vahelisele eristusele juhtis esmakordselt tähelepanu Émile Benveniste (1971 [1959]) seoses minevikuaegade tarvitamisega prantsuse keeles: loo jutustamise korral kasutatakse aoristi prantsuse ekvivalenti ehk lihtminevikku, *passé simple*'it, vahetus suhtlemises on käibel perfekt ehk liitminevik (*passé composé*). Viimane loob minevikusündmuse ja oleviku vahele elava seose, samas kui puhtakujulises loojutustuses kõneleja justkui puuduks: sündmusi esitatakse kronoloogiliselt, nende toimumise järjekorras. „Keegi siin ei kõnele, sündmused näivad jutustavat end ise" (Benveniste 1971 [1959]: 208). Aorist või *passé simple* on aeg, mis kuulub kokku jutustajaisikuväliste sündmustega.

Kuigi kahe lausumistasandi (või õigupoolest kahe eri jutustamisviisi) niisugusele vastandusele enamikus keeltes otsest grammatilist ekvivalenti pole, on Benveniste'i eristus leidnud mitmel korral ülesvõtmist ja edasiarendamist (vt Fludernik 2012; Padutševa 2011; Paducheva 2011; Benveniste'ist juba varem

[9] Siin näites ilmneb selge kontrast minevikku tingiva *verbum sentiendi* (*nägid*) ja olevikku tingiva *verbum cognoscendi* (*arvasid*) vahel.

ja sõltumatult Hamburger 1993 [1957]). Sellele poolele, kus Benveniste'il on kõne (pr *discours*), jääb Jelena Padutševal „kanooniline kommunikatsioon" ehk kõnerežiim (Paducheva 2011: 116–117, 137; Padutševa 2011: 13, 287), Barentsenil „retrospektiivne režiim" (Barentsen 1996: 36) ja Hamburgeril „tegelikkuseütlused" (sks *Wirklichkeitsaussagen*). Teisele poole jääb aga kõigil „narratiivne" režiim, laad või tasand. Kanoonilise kommunikatsiooniga, retrospektiivse laadiga, kõnerežiimiga, diskursuse plaaniga on tegu siis, kui jutustatakse kõnelemisaja seisukohalt tagasi vaadates, pealtnägijast tunnistajana, kes meenutab n-ö eest tahapoole, olevikust minevikku sirutudes, et sealt mingit informatsiooni välja kaevata ja oma adressaatide ette laotada. Sel juhul hinnatakse minevikusündmusi hilisemalt, kõnehetke seisukohalt. Puhta jutustamisega, looga, narratiiviga on tegu siis, kui tekst kulgeb edasi justkui loo sündmustega käsikäes, ilma et jutustaja-oleviku vaatepunkt kuidagi sündmuste edasiandmisse sekkuks. Sel juhul on esiplaanil sündmuste kui terviku osade omavahelised seosed ja mitte nende seos kõnelejaga.

Eesti keeles selgeid vormilisi vasteid sellele eristusele ei ole. Aga kui kunagisi tajuakte käsitletakse retrospektiivses režiimis, nüüdisaja seisukohalt ja tagasivaateliselt, ning mitte nende omaaegse tähenduse ja tähtsuse perspektiivist looterviku osadena, siis peaks esile tõusma keskse vaatepunkti tähtsus. See peaks omakorda tooma kõrvallausetesse absoluutse aja – nii nagu ka juhtudel, kus tajuakt esineb kellegi teise raportis (vt näidet 68).

Võib-olla tulevad režiimierinevused selgemini esile pigem ajadeiktikute kui tempuste kasutuses. Ajavahemikele, mida retrospektiivses režiimis tähistatakse pigem relatiivsete ajadeiktikutega *eelmisel/samal/järgmisel päeval*, viidatakse narratiivses režiimis tegelaskeskselt, deiktikutega *eile*, *täna*, *homme*. Käte Hamburger nimetab fiktsionaalsetes jutustustes esinevat minevikutempust „eepiliseks preteeritumiks" (Hamburger 1993 [1957]: 64–98). See on mittedeiktiline ehk kõnehetkest lahtiseotud tempus, mis ei tähista mingisugust reaalset aega ega osuta sündmuste ja olukordade kuuluvusele mõnda möödunud ajaperioodi, vaid ainult nende fiktsionaalsusele. Eepilise preteeritumi põhitunnuseks on minevikutempuse kasutamine koos sama- ja lähiaegsust (*täna*, *nüüd*) või tulevikulisust (*homme*, *varsti*) tähistava ajadeiktikuga. Hamburgeri järgi on ainult fiktsionaalses narratiivis võimalikud sellised laused[10]:

(70) Jaapanlannad olid õnnetud, kriimud, **homme oli** neil esinemine. (Arvo Valton, Kaheksa jaapanlannat. – A. Valton, Mustamäe armastus. Tallinn: Eesti Raamat, 1978, lk 67)

(71) Oli pühapäeva õhtu ja õhtusöögiks tulid nad kõik koju, sest **homme oli** jälle tööpäev, mis algas päikesetõusuga. (Karl Ristikivi, Lohe hambad. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv, 1970, lk 125)

Guugeldamine näitab siiski, et fraase *Homme oli tööpäev*; *Ta ärkas rõõmuga. Täna oli ilus ilm*; *Nüüd oli ta väsinud* jne, milles ajamääruste tähendus ei lähtu kõnehetkest, vaid mingist sekundaarsest tekstisisesest orientatsioonipunktist, esineb vähemalt eesti keeles kõikvõimalikes tekstides, mitte üksnes

[10] Hamburgeri enda musternäide on Alice Berendi romaanist „Die Bräutigame der Babette Bomberling" (1915): „Aber am Vormittag hatte sie den Baum zu putzen. Morgen war Weihnachten." ('Kuid ennelõunal pidi ta ehtima kuuske. Homme olid jõulud.')

ilukirjanduses. Tundub, et erinevalt inglise, saksa jm keeltest ei käitu *eile*, *täna*, *homme* eesti keeles sugugi alati absoluutsete ajadeiktikutena, mille ankur ehk lähtepunkt on kõnehetkes, vaid need võivad ka väljaspool ilukirjandust esineda sageli relatiivsete deiktikutena mingist sekundaarsest orientatsioonipunktist: lausetes, kus inglise keeles oleksid ainuvõimalikud *the day before*, *the same day* ja *the day after*.

(72) **Homme** oli aga nii, et VARAhommikul perearsti kojukutse tellimisel tuli öelda, et kahjuks tuleb tulla **täna** juba surma fikseerima. (etTenTen)
(73) Nagu mustaga valgel kirjas, ilmusin 1951. aasta teise veebruari hommikul velskripunkti, kuid see oli kinni. Nägin veel lahkuvat kütjat, kes ütles, et **täna** siia ruumidesse enam keegi ei tule.
(74) Ja sündis, kui nad ühel sobival päeval varitsesid, et naine läks sinna nagu **eile** ja **üleeile**, kaasas ainult kaks tüdrukut, ja tahtis rohuaias ennast pesta, sest oli palav. (Su 1:15)
(75) Kutt läkski, ja tüdruku ema tuleb vastu, on hästi kurva näoga. Poiss vaatab: „Mis on?" See ema küsis, et kas sa ei tea sellest või midagi niisugust. Poiss ütles, et mina ei tea midagi, et ma tahan tüdrukuga kokku saada. Naine ütles, et tüdruk on ju kaks kuud juba surnud. Kutt ütles, et mine nüüd, et me olime taga **eile** terve öö baaris, et ma võtsin ta vöögi veel oma kätte ja et baaris võivad kõik tunnistada. (http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/mjap/eda.html)

Retrospektiivse ja narratiivse režiimi vahe ehk kesksest ja sekundaarsest orientatsioonipunktist jutustamise erinevus langeb kokku erinevusega selles, kas sündmusi esitatakse terviklause kõneleja seisukohast, kasutades absoluutset tempust ning ajadeiktikuid *eile*, *täna*, *homme* absoluutsena, või pealauseisiku seisukohast, kasutades relatiivset tempust ja neidsamu ajadeiktikuid relatiivsena. See erinevus on omakorda paralleelne jutustaja ja tegelase vaatepunkti või teksti erinevusega (vt tabelit 1).

Tabel 1.

Vastavused möödunud sündmuste esitamise kahe laadi vahel

retrospektiivne režiim	narratiivne režiim
keskne orientatsioonipunkt kõnehetkes	tekstisisene sekundaarne orientatsioonipunkt
terviklause kõneleja vaatepunkt	pealauseisiku vaatepunkt
absoluutne tempus komplementlausetes	relatiivne tempus komplementlausetes
eile, *täna*, *homme* absoluutsete deiktikutena	*eile*, *täna*, *homme* relatiivsete deiktikutena
jutustajateksti domineerimine	jutustajateksti ja tegelasteksti põimumine

Niimoodi kirjeldatud narratiivse ja retrospektiivse laadi eristus ei kattu päriselt Benveniste'i ega ka Hamburgeri pruugiga, kes mõlemad rõhutavad narratiivse režiimi umbisikulisust ja kõnelejainstantsi varjujäämist selles

ning välistavad narratiivsusest esimese isiku. Benveniste ütleb: „(Aja)loolise lausungina me defineerime minevikusündmustest jutustamist, mis välistab kõik „autobiograafilised" keelendid" (Benveniste 1971 [1959]: 206). Viimaste hulka arvab ta *mina*, *sina*, *siin* ja *nüüd*. Aga Padutševa ja Barentseni poolt teisendatud pruugis viitaksid narratiivsele režiimile just nimelt sellised deiktikud, k u i neid kasutatakse sekundaarsest orientatsioonipunktist ehk pealauseisikute ehk jututegelaste tekstisisesest perspektiivist.

Narratiivse laadi olemus on loo osade jutustamine sündmuste tegelikku kronoloogilist järjestust enam-vähem peegeldavas järjekorras. Selles laadis on esmatähtsad tegevuste-/sündmustevahelised suhted, kuid nende suhe keskse orientatsioonipunktiga (jutustamishetkega) on kõrvaline. Lugu jälgides on kerge omaks võtta mõne selle osalise vaatepunkt, nii nagu seda tehakse ka komplementlausete puhul, mis esitavad kellegi mõtteid, uskumusi ja tajusid.

Järeldused

Artikkel vaatles ajakasutust komplementlausetes üldiselt ja konkreetsemalt tajuverbidele alluvates kõrvallausetes ning otsis eesti materjalist kinnitust Adrian Barentseni (1996) vene keele kohta tehtud tähelepanekutele. Kõrvallause aegade varieerumine on seletatav sellega, et pealause verbi aeg ja kõrvallause verbi aeg on määratletavad eri orientatsioonipunktidega. Pealause verbi aega orienteerib enamasti kõnehetk, kõrvallause aega võib aga orienteerida ka pealauses mainitud sündmus või olukord.

Viimane võimalus ehk relatiivne tempus esineb eri tüüpi komplementlausetes eri sagedusega. Pealause annab sekundaarse orientatsioonipunkti siis, kui selles osutatakse mingi isiku vaimuaktile. See, kas kõrvallause sündmust vaadeldakse pealauseisiku silmadega (tema vaatepunktist) või terviklause kõneleja silmadega, sõltub sellest, kummale on kõrvallause sündmus ligipääsetavam. Seetõttu on relatiivne aeg normiks kaudkõnes, samal ajal kui tajuverbide järel on üsna tavaline ka absoluutne aeg. Lisaks sõltub aja valik sidendist: *kuidas* toob *et*'ist sagedamini kaasa absoluutse aja, sest kannab objektiivse „vahetu tajumise" tähendust, samal ajal kui pärast *et*'i mainitud sündmus võib olla pealauseisiku subjektiivne järeldus või tõlgendus.

Püüdsin komplementlause relatiivse ja absoluutse aja (s.o oleviku ja mineviku) esinemissagedust oletuslikult seostada ka muude teguritega, muuhulgas sellega, kas lauset saab võtta narratiivsesse või retrospektiivsesse režiimi kuuluvana. Puudutasin põgusalt ajadeiktikute käitumist neis režiimides ning spekuleerisin võimalusega, et sekundaarne vaatepunkt (tekstisisene deiktiline nullpunkt) iseloomustab pigem narratiivset ning keskne vaatepunkt retrospektiivset režiimi.

Neist tähelepanekuist võiks olla abi nendele, kes tõlgivad aegade ühildumisega keeltest, sest puudutasin juhtumeid, kus absoluutse aja säilitamine kõrvallauses poleks õige ning kus selle asemel võiks või tuleks kasutada relatiivset aega.

See, kui palju orientatsioonipunktide varieeruvusest rahvavaimu kohta järeldub, jäägu metsikuma lingvistika arutada. Arutluste lähtepunktiks võiks sobida üks Jaan Kaplinski meenutus Uku Masingust: „Temas oli mingi vimm lõunaeestlaste vastu ja põhjaeesti patriotism. Ta leidis näiteks, et lõunaeest-

lased on egotsentrilised vms. Nemad ei ütle „Ma tulen sinu poole", vaid „Ma lähen sinu poole" – lähtepunktiks võetakse rääkija, mitte see, kelle poole minnakse." (Kaplinski 2012: 80)

Kokkuvõtteks võib Wiedemanni sissevaadet edasi arendades öelda, et komplementlause tempus sõltub nii ajast kui ka arust: nii kõrvallause sündmuse toimumisajast kui ka sellest, kelle arust see sündmus toimub, kas terviklause kõneleja arust või pealauseisiku arust.

Kirjandus

Auerbach, Erich 1965 [1958]. Introduction: Purpose and method. – E. Auerbach, Literary Language and Its Public in Late Antiquity and in the Middle Ages. Tlk Ralph Mannheim. London: Routledge and Kegan Paul, lk 5–24.

Barentsen, Adrian 1996. Shifting points of orientation in modern Russian: Tense selection in 'reported perception'. – Reported Speech: Forms and Functions of the Verb. Toim Theo A. J. M. Janssen, Wim van der Wurff. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins.

Benveniste, Émile 1971 [1959]. The correlations of tense in the French verb. – E. Benveniste, Problems of General Linguistics. Tlk Mary Elizabeth Meek. Coral Gables: University of Miami Press, lk 205–215.

EKG I = Mati Erelt, Kaja Tael, Silvi Vare, Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995.

EKG II = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993.

Erelt, Mati 2013. Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Öeldis. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele osakond.

Erelt, Mati 2014. Eesti keele lauseõpetus. Komplekslause. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele osakond.

Fludernik, Monika 2012. Narratology and Literary Linguistics. – The Oxford Handbook of Tense and Aspect. Toim Robert I. Binnick. Oxford: Oxford University Press, lk 75–101.

Hamburger, Käte 1993 [1957]. Logic of Literature. Tlk Marylin J. Rose. 2nd rev. edition. Bloomington: Indiana University Press.

Kaplinski, Jaan 2012. Ütles Masing. – Vikerkaar, nr 1–2, lk 74–98.

Leech, Geoffrey, Short, Michael 1981. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. London: Longman.

McHale, Brian 1978. Free indirect discourse: A survey of recent accounts. – PTL: A Journal for Descriptive Poetics and Theory of Literature, nr 3, 249–278.

Padutševa 2011 = Е. В. Падучева, Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. Изд. 2-е. Москва: Языки славянской культуры.

Paducheva, Elena 2011. The Linguistics of Narrative. The Case of Russian. Moscow: Lambert Academic Publishing.

Serebrennikov 1963 = Б. Серебренников, Категории времени в прибалтийско-финских языках. – Eesti keele süntaksi küsimusi. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, lk 426–515.

Tauli, Valter 1980. Eesti grammatika II. Lauseõpetus. Uppsala: Almquist & Wiksell.

Wiedemann, Ferdinand Johann 2011 [1875]. Eesti keele grammatika. Tlk ja eessõna Heli Laanekask. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
Yli-Vakkuri, Valma 1994. Tempuksenkäyttö suomalaisessa ja virolaisessa fiktiivisessä tekstissä. – Lähivõrdlusi. Lähivertailuja 7. Toim Karl Pajusalu, Valma Yli-Vakkuri. Turku: Turun yliopisto, lk 136–149.

On tense and consciousness: Tense and the centre of orientation in Estonian complement clauses

Keywords: complement clauses, sequence of tenses, indirect speech, indirect perception, discourse vs. narrative, deictic points of orientation, absolute and relative tense, translation theory

Testing Adrian Barentsen's insights regarding tense in Russian complement sentences on Estonian material, the article examines the use of the present and preterite tenses in Estonian complement clauses if the main clause verb is in the preterite. The starting point is the well-known observation that some languages show a shift in verb tense (sequence of tenses) in indirect speech, while some others do not. Estonian, while not having tense shift in indirect speech, has it in sentences embedded under "existential" verbs like *juhtus* or *sündis* 'happened, occurred'. Verbs of perception allow for both the shift (i.e. absolute tense) and non-shift (i.e. relative tense). Similarly with Russian, in Estonian the most relevant factor accounting for the difference is the accessibility of the points of orientation of the embedding clause and the embedded clause, depending on whether the event described in the complement clause is presented as an objective fact or as an interpretation by the main clause person. In the former case, absolute tense, i.e. the preterite, prevails, while in the latter case, relative tense, the present, is more common. The conjunction *et* 'that' tends to favour the relative tense, while *kuidas* 'how' brings about more often the absolute tense. Some conjectures regarding the distinction between the narrative and retrospective modes of utterance are entertained as a possible further explanation for the differences in the distribution of tenses and temporal deictics such as *eile* 'yesterday', *täna* 'today', *homme* 'tomorrow' on the one hand, and *eelmisel päeval* 'the day before', *samal päeval* 'that day', *järgmisel päeval* 'the next day' on the other. Awareness of the factors inf luencing tense selection for complement clauses in languages without tense shift could have a practical relevance for translating from languages with a sequence of tenses (Finnish, Swedish, English, French, etc).

Märt Väljataga (b. 1965), Tallinn University, Lecturer of Literary Theory, martval@tlu.ee

LÕUNAEESTI KEELE TAGASITULEK PROOSASSE

EVA VELSKER, MART VELSKER

Sissejuhatuseks

Käesolevas artiklis vaadeldakse August Kitzbergi, Jaan Lattiku, Ernst Enno ja Hermann Julius Schmalzi loomingut, eesmärk on lähemalt uurida lõunaeesti keele kasutamist nelja kirjaniku proosatekstides. Lähenemisviisi taustaks on varasemad käsitlused kirjandusteostes kasutatud murde kohta. Proosas on murret kasutatud valdavalt tegelaskõnes (vt nt Wales 2001: 106). Et aru saada, kuidas toimib fiktiivne keel tegelaskõnes, on vaja esmalt teada, kuidas toimib reaalne keel reaalses maailmas. Seega on stiiliuurimise ja fiktiivse dialoogi uurimise lähtekohtadeks ühelt poolt keeleteaduslikud lähenemisviisid (vestlusanalüüs, suhtluslingvistika, sotsiolingvistika), mida teisalt kasutatakse kirjandusteaduslikus analüüsis.

Ühe olulise kirjas edasiantud kõne ülesandena nimetavad uurijad realistlikkuse taotlust, püüet tekitada reaalse kõne illusiooni, luua tõepärane ja usutav, realistlik dialoog (Leech, Short 2007: 126, 129; Nykänen, Koivisto 2013: 21). Tegelaste keel ei saa kunagi autentset kõnet päris täpselt jäljendada, ent on võimalik ära kasutada reaalse keele variante, eristada tegelasi koha- ja sotsiaalmurrete abil, tuua keele kaudu esile tegelaste samalaadsust ja erinevust. Murdel võib seejuures eri teostes ja ka sama teose eri kontekstides olla erinevaid ülesandeid: ajastutruu kõnepruugi kujutamine, tegelaste eristamine, koomilise efekti loomine. Lisaks võivad samad keelevahendid mõjuda eri aegadel erinevalt (Tiittula, Nuolijärvi 2013: 18–19).

Dialoogi ülesanne on tõepärase maailma loomise kõrval seega ka tegelase iseloomustamine. Murret ongi sageli just selles funktsioonis kasutatud. Tavaline on murdekasutuse kaudu tegelase sotsiaalse klassi määratlemine, murre toimib kontrastis kirjakeelega ja loob mulje tegelasest, kes on harimatu ja sotsiaalses hierarhias madalal (Leech, Short 2007: 136; Nykänen, Koivisto 2013: 18). Seda on tõdenud Tiit Hennoste ka eesti kirjanduse kohta: „Murdeid ja argikeelt kasutatakse proosa tegelaskõnes ning nende ülesanne on markeerida eelkõige inimeste sotsiaalset staatust. Murdekõneleja on inimene maalt, madala haridusega ja tihtipeale just meesterahvas. Alles teises järjekorras markeerib murre inimese kindlat päritolukohta" (Hennoste 2000: 71).

Tegelast iseloomustava vahendina kasutatakse ka idiolekti, ühele isikule omaseid keelejooni, mis teda teistest eristavad. Dialekti ja idiolekti vahekorda tegelaskõnes võib iseloomustada tüpiseerimise ja individualiseerimise vahekorrana: dialekt kui keelekogukonnale ühiste joonte kogum paigutab tegelase teatavasse rühma, idiolekt tõstab tegelase rühmast esile (Leech, Short 2007: 136). Dialekti ja idiolekti suhe võib olla seejuures keerukam, kui luuakse ühtaegu samalaadse keelega tegelaste rühm ja eristatakse tegelasi selle rühma sees. Ent murde kasutamine toob esile muidki küsimusi. Sageli just madala staatuse tõttu kasutatakse murret ka koomilise efekti ja koomiliste tegelaste

loomiseks. Leech ja Short (2007: 136–137) väidavad, et mittestandardsete keelendite kasutamine on samas stigmatiseerimise ja distantseerimise vahend, millega osutatakse tegelaste lahknevust normist, ja seetõttu on tavaline murde kasutamine koomilistel ja satiirilistel eesmärkidel.

Nagu eespool osutatud, kasutatakse murret ja kõnekeelt üldisemalt tüüpiliselt dialoogis ja otsekõnes. Otse-, kaud- ja siirdkõne vahekord ei pruugi olla siiski alati ühemõtteline ja selge. Kaudkõne kasutab jutustajateksti keelelisi vahendeid (seega murdejooni enamasti ei leia, kui tegu ei ole läbinisti murdelise tekstiga), siirdkõnes esineb nii otse- kui ka kaudkõnega, nii tegelase kui ka jutustajaga seotud jooni, niisiis võib seal esineda ka kõnekeelt. Neid küsimusi puudutatakse praeguses artiklis põgusalt, kindlasti väärivad need edaspidi põhjalikumat uurimist.

Nelja kirjaniku loomingust on praegu uurimise all tekstid, mis on ilmunud ajavahemikus 1894–1910. Esmapilgul võib tunduda autorite ja ajavahemiku valik juhuslik, kuid neil otsustel on siiski sisulised põhjused. XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses taandus trükisõnast senine lõunaeesti kirjakeel ehk tartu keel (vt nt Laanekask 2004: 36–44; Tóth 2013), kuid samal ajal tekkis uue ilmega näiteid lõunaeesti keelekujude kasutamisest erinevates žanrides, keele taandumine ja tagasitulek toimusid üheaegselt. Milline vahekord on tagasituleval keelel lõunaeesti kirjakeele konventsioonidega, on omaette uurimist vääriv teema, mille selgitamine pole aga käesoleva artikli eesmärk. Võib küll tõdeda, et taanduja on väljakujunenud reeglitega kirjakeel, asemele tuleb rohkem murdelist variatiivsust. Uutmoodi keelt esineb erinevates žanrides, kuid mõistlik on proosat ja luulet analüüsida esialgu eraldi, kuna keeletarvitus on neis erinev. Lõunaeesti murrete proosasse „tagasitoojaid" on rohkem kui neli, kuid mulgikeelne Kitzberg, võrukeelne Lattik, tartukeelne Enno ja setukeelne Schmalz on nende seas kõige silmapaistvamad. Kolm kirjanikku on ka eesti kirjandusloos tuntud ning kuigi Schmalzi kuulsus on väiksem, on ta antud kontekstis kindlasti tähelepanuväärne – ta on aktiivne kirjutaja ning teda on võimalik pidada ka setukeelse kirjanduse rajajaks. Valdavalt on alljärgnevas analüüsis kasutatud tekstikujusid, mis pärinevad raamatute esmatrükkidest. Kitzbergi need jutud, mis käesoleva teema seisukohalt huvi pakuvad, hakkasid ilmuma alates 1894. aastast. Valdavalt avaldati tema proosa esimesed raamatuversioonid sarjas „Külajutud" (I–V, 1915–1921) – tõsi, jutt „Sauna-Antsu „oma" hobune" ilmus 1894. aastal „Ilmlikus Jõuluraamatus", kuid analüüsimisel on kasutatud siiski selle teksti „Külajuttude" varianti. Lattikult on vaatluse all tema esimese raamatu „Meie noored" esmatrükk (1907). Lattik täiendas jutukogu uuema loominguga, kuid hiljem lisatud tekstid jäävad praegu vaatluse alt välja. Enno avaldas vaid ühe proosaraamatu „Minu sõbrad" (1910), mis annab siinsele käsitlusele ajalise lõpupiiri. Kuigi Schmalz alustas kirjanikuna veidi varem kui Lattik või Enno, tuleb temast eraldi juttu viimasena. Küsimus pole tema väiksemas kuulsuses, vaid selles, et ta kasutab osas oma raamatutest läbivalt kohalikku keelt – ülejäänud kolm kirjanikku päris läbivalt seda ei tee. Schmalzi esimene setukeelne raamat „Töganitsa Höödo naise võtmise ja tarõ palamise lugu" (1899) on värsivormis ja jääb praegu kõrvale, setukeelse ilukirjandusliku proosa algusotsas on viis Schmalzi raamatukest, siinse uurimuse raames pakuvad neist erilist huvi kaks varasemat: „Alatarõ Hippo Peterbuura reis ja imelik unõnägo inne toda" (1901) ja „Miä tõmokraat tähendäs?" (1906).

Lõunaeesti keele kasutamist tollases kirjanduses on märgatud, kuid tavaliselt pole nähtust kirjandusloolisest kontseptualiseeritud ega keeleteaduslikust vaatenurgast lähemalt analüüsitud, lähtekohti selleks on küll pakkunud mõned ülevaatlikud tööd (Hennoste 2000; Hennoste, Pajusalu 2009; Velsker 2015). Käesoleva artikli autorite arvates tuleks märgata, et lõunaeesti murrete „uutmoodi" tulek kirjandusse pole juhuslik komplekt üksikjuhtumeid, vaid kollektiivne fenomen, mis just XIX ja XX sajandi vahetusel muutub omamoodi laineks, sel ajal ilmunud tekstid panevad aluse murrete kasutamise printsiipidele hilisemas eesti kirjanduses. Murret kasutatakse teadlikult, seega on tegemist millegi enamaga kui kirjaniku lapsepõlvekeele mõjudega eesti kirjakeeles. Õieti on põhjust kõnelda laiemalt murrete kasutamisest, XIX sajandi viimasest veerandist leiab näiteid ka mujalt kui Lõuna-Eestist. Lisaks lõunaeesti murretele paistab silma saarte murde ja idamurde kasutamine proosas, näiteks Juhan Liivi jutud „Pildikene Peipsi rannalt", „Juak" ja „Vari". Lõunaeesti murretel on siin ometi mitmel põhjusel eriline koht. Milline tekst on tekkivas laines kõige esimene, on raske öelda. Kindel on see, et üks varasemaid on Juhan Kunderi „Holstre keele murdes" kirjutatud „Orst" (raamatuversioonis „Or'st ehk Sults-Matsi ja Kommesnööri veider kohtulugu", 1903). See ilmus ajalehes Valgus postuumselt 1893. aastal, algmaterjal on aga pärit 1874. aastast (Laigna 1959: 74). Tegemist on naljalooga, kus lõunaeesti keel esineb nii dialoogides kui ka jutustaja keeles. Kunderi otsemõjust setukeelsetele naljajuttudele pole midagi teada, kuid laias laastus on tegemist samasuguse lahendusega. Setukeelsed tekstid hakkasid levima sajandivahetusel ja sellest kujunes murdelise proosa laine väike omaette lisalaine. „Seturaamatute" esikirjanikuks kujunes Schmalz, aga eraldi raamatutena ilmusid näiteks ka Peeter Friedrich Kõivu „Kuis Kärekülä seto Pihkvah jesätse kassi prohvusõ peräst parki saasõ" (1902) ja Jaan Vahtra „Setu nali" (1905).

Proosas kujuneb sel ajal tüüpilisemaks see, et murret kasutatakse tekstis siiski vaid osaliselt. Kitzberg on nende lahenduste läbiproovimisel teenäitaja positsioonis, Lattik ja Enno natuke nooremate meestena saavad juba senisele praktikale toetuda ning seda edasi kujundada. Neid kujundajaid on veel, vaadeldavast ajavahemikust näiteks Villem Buk (Buck) oma jutuga „Abi" (kogust „Kolm suurt muret", 1909) või Mait Metsanurk oma esimese romaaniga „Vahesaare Villem" (1909). Metsanurga dialoogides kasutatud Põhja-Tartumaa keel pole küll rangelt võttes lõunaeesti keel, kuid tegemist on siiski keskmurde kõige kagupoolsema variandiga.

August Kitzberg

August Kitzberg sündis Laatre külas Halliste murraku alal, hiljem on elanud ta ka mujal Mulgimaal ning kaugemalgi. Kitzberg on tuntud keeletundliku autorina, tema mitmesuguste keelekujude jäljendamist nii proosa-, draama- kui ka värsiloomingus on näiteks toodud korduvalt, kõige tuntum on ehk kadakasakslik eesti-saksa segakeel. Ka mulgi autorina on Kitzberg rõhukalt esil, aga seejuures on murdekeelt teostes kasutatud isegi vähem, kui oodata võiks. Et kohaliku keele ja kirjakeele vastuolulist suhet teadvustas Kitzberg isegi, seda ilmestab lõik „Püve Peetri „riugaste"" algusest: „Ja siis veel tulevad nad ja nõuavad: kirjuta selget Eesti keelt, hoia end kohaliste kõnekäänude eest,

mida igal pool Eestis ei tunta! Mingu nüüd ja tehku jutukirjutaja vaenekene, just kui külarahvas kirjakeelt kõneleks!" (Kitzberg 1920: 7)

Siin on vastuolu selgelt esile toodud: jutustajale on teada, et külarahvas räägib murret, samas on selged ka lugeja ootused. Ühtlasi võib märgata sedagi, et tähelepanu pööratakse nimelt külarahva kõnelemisele, jutustajatekstis seega murret eriti ei oodatagi. „Püve Peetri „riugastes"" on kimbatus lahendatud nii, et neutraalseks keeleks on kirjakeel, seda ka otsekõnes. Kitzbergi valik on seega kasutada jutustajatekstis kirjakeelt, murre on võimalik otsekõnes, jutustajatekstis võivad esineda murdelised tsitaadid.

Mis põhjustel siis Kitzberg murret kasutab? Ühe võimalusena koha ja kohaliku keele markeerimiseks. Seda eesmärki teenivad eelkõige jutustajateksti põimitud tsitaadid, aga näiteks „Püve Peetri „riugastes"" ka otsekõne, mis ei iseloomusta üht konkreetset tegelast, vaid on antud omamoodi üldistusena: „Tuli õnnis laupäeva õhtukene, kallis videviku ajakene, juhtus Hans Jürile ehk Jüri Jaanile tänaval vastu – kohe oli küsimine lahti: „Koes sia täempe lääd?" „Sinnasamas iki." „Koe sinnasamas?" „Mia lubasi püvesid pillitem' minnä." „Mia tule kah, lääme!"" (Kitzberg 1920: 13–14)

Murdega ei iseloomustata siin mitte konkreetset tegelast, vaid külapoisse üldse, viisi, „kuidas siin räägitakse". See lõik jääbki tekstis ainsaks mulgikeelseks dialoogiks. Tegelaste kõne on edaspidi antud kirjakeeles, leidub vaid üks Jalaka Jaani lause: „Massikandja om puha sõkelpüksi" (Kitzberg 1920: 26), aga seegi ei ole antud dialoogis, vaid tsitaadina jutustajateksti sees, viitena kohalikule keelepruugile.

Murre konkreetse tegelase kõnes võib küll eraldi osutada päritolule, aga sel juhul ei ole enamasti tegu mulgi keelega. Mulgimaa olustikus liikuvatele tegelastele on neutraalse keelena antud kirjakeel, murdekeelega markeeritakse aga mujalt pärit tegelasi, kõige tuntumaks näiteks ilmselt Saaremaa Priidu „Püve Peetri „riugastes"". Saarte murre kui mitme joone poolest selgelt eristuv keelevariant on olnud kirjanduses lõunaeesti murrete kõrval sagedamini kasutatavaid murdeid (Hennoste, Pajusalu 2009: 120). Selle kõrval kasutab Kitzberg päritolule osutamiseks teisigi keelevariante: nii on näiteks jutustuses „Hennu veli" koolivanem pärit Surjust ja räägib „kanget Surju murrakut" (Kitzberg 1915: 129), mille markeerimiseks on kasutatud läänemurde jooni.

Kirjakeelses dialoogis võib leida aga Mulgi murde kerget markeerimist, mõned Mulgi murde jooned on antud näiteks Nõuni Jaagule jutustustes „Veli Henn" ja „Hennu veli". Keelejooned on tegelaskuju iseloomustamiseks valitud tabavalt: pöördumisena kasutab Jaak pidevalt vormi *latsekene*, toob seega kirjakeelsesse teksti lõunaeestilise varjundi, samas on oluline ka deminutiivsus. Ühe iseloomuliku mulgi joonena kasutab Nõuni Jaak deminutiivsufiksiga soovkõne vormi, näiteks: „Võtakst nüüd, poeg, noot ja tõsta lootsikusse" (Kitzberg 1915: 33). Valitud keelejooned aitavad ühelt poolt rõhutada Jaagu isalikku ja lepitavat loomust, teisalt aga ka alalhoidlikkust ja vanapärasust.

Murde kasutamine dialoogis läbivalt, mitte ainult üksikjoontena, ongi Kitzbergil üks võimalusi vanuse või sotsiaalse staatuse märkimiseks. Lisaks vanainimestele on murdelisi repliike ka lastel, näiteks karjalaps loos „Rahvuslik": „„Mia ei sa tat puhtes," vastab see ja näitab teelusikat. „Tää, mis mia tal pia tegeme!"" (Kitzberg 1919: 92) või „Hennu velje" mälestusliku osa üksikud lapse repliigid. Tekib teatav kontrast, vastandus, vanuse, hariduse, sotsiaalse staatuse põhjal. Sellisena on seda kasutatud koomilise efekti tekitamiseks

(mis on tüüpilisi murdekasutuse jooni, nagu eespool osutatud). Nii näiteks on „Hennu veljes" selgelt vastandatud kaks naist, „lagunud suuga" (Kitzberg 1915: 128) naine murdekeelsete repliikidega ning minajutustaja lepitav ema, kelle kõne on antud kirjakeelsena. Seejuures võib vaikimisi eeldada, et siingi on kasutatud sama võtet: neutraalne kõne on esitatud kirjakeeles, seda, et tegelikult räägitakse siiski Mulgi murret, on markeeritud üksikute repliikidega, mis ei ole pandud ühegi konkreetse tegelase suhu: „…sest ega koolmeistrile ei võinud vastata „Mia ei tää!"" (Kitzberg 1915: 119). Konkreetse tegelaskuju kõnepruugis omandab murre sageli koomilise varjundi, oluline on seejuures tegelase sotsiaalne staatus, haridus. Toimib vastandus, ent koomilises võtmes võib vastandus ka kaduda, kui tegelased keele abil ühele pulgale seatakse. Näiteks on „Hennu veljes" esitatud lugu, kus vana härra vestleb surivoodil Täksiga mulgi keeles, keelt on seejuures rõhutatud ka jutustajatekstis: „vana õnnis rääkis ju pehmet, meie oma nurga murrakut" (Kitzberg 1915: 150).

Keelekoomika on Kitzbergile kindlasti oluline, nagu osutatud, võib koomilise efekti tekitada ka Mulgi murde kasutamine, aga murre ei tekita tingimata automaatselt koomilist efekti, koomilisus tuleb esile eelkõige vastandustes (haritud – harimatu, laps – täiskasvanu). Teine Kitzbergile väga iseloomulik võte on keelte segamine: juttudes esineb eesti-saksa, eesti-vene, eesti-läti segakeelt. Makarooniliseks stiilina on seda käsitlenud Maie Kalda, osutades niihästi makarooniliste dialoogide ideoloogilisele eesmärgistatusele kui ka superstraatkeelte rohkusele (Kalda 1996: 264). Mulgi keelt segab muude keeltega „Veli Hennu" Beersing, kes jutustaja sõnul „oli selle poolest iseäralik mees ja õieti uue aja iseloomu algkuju, et tema enese kuus keelt ütles rääkivat, aga ühtainustki neist ei mõistnud" (Kitzberg 1915: 39).

Ent Kitzbergi teostes on võimalik ka murdekeelse dialoogiga tõsine tekst. Eriti selgelt tuleb see esile jutus „Sauna-Antsu „oma" hobune". Jutustajatekst on läbivalt kirjakeelne, dialoog läbivalt mulgikeelne. Siingi on oma osa tegelaste sotsiaalsel staatusel, kõik kolm tegelast on vanad ja madala sotsiaalse staatusega, ent murdekeelt ei kasutata karikeerimiseks ega humoorikuse saavutamiseks. Teema, tekst ja dialoogid on tõsised, ja kui siin muuhulgas õrnkurba huumorit leidub, siis pole see siiski murdekasutuse tulemus. Seesugune lahendus toimib aga siis, kui puudub vastandus ning kõik tegelased on enam-vähem võrdsel positsioonil. Nii näiteks on samamoodi tõsises jutustuses „Räime-Reeda 10 kopikat" dialoog läbinisti kirjakeelne: siin suhtlevad erineva sotsiaalse seisundiga tegelased ja sel puhul mõjuks murre tegelase suus paratamatult koomiliselt või madaldavalt. Märkida tasub ka seda, et murre on kasutusel ikkagi vaid otsekõnes, tegelase sisemonoloogid on kirjakeelsed, isegi siis, kui mõttes toimub kujutluslik dialoog. Seesugune kasutus tuleb ilmsiks ka teiste autorite teostes.

Kitzbergi tekstides on murret niisiis kasutatud mitmel viisil ja ka eri juttudes erinevalt: kohalikkuse osutamiseks, koomika ja vastanduste loomiseks, tegelaste sotsiaalse seisundi markeerimiseks. Kitzbergile on omane keelekasutuse reflekteerimine, mitmes teoses on osutatud kasutatud keelele, seega võib arvata, et valikud on teostes tehtud teadlikult.

Jaan Lattik

Jaan Lattik esindab proosas murdekasutuse klassikalisi lahendusi – neid, mis saavad üldiseks tavaks XX sajandi eesti kirjanduses. Traditsioonid olid kujunemas küll juba enne teda, kuid Lattik teeb Kitzbergi keelelisest mitmekesisusest loogilise valiku, jätab osa võimalusi kõrvale ja muudab ülejäänu reeglipärasemaks. Siit ei tule mõistagi otsida väidet, nagu Lattik oleks teadlikult õppinud kirjutamist Kitzbergi tekste uurides. Võib arvata, et murdekasutuse küsimus oli tahes-tahtmata õhus ning seda õhustikku oli seni Kitzberg oluliselt mõjutanud. Ega Lattikugi tekstid esinda kivistunud süsteemsust – reeglipärasuse kirjeldamisel tuleb teha reservatsioone ning tõdeda erandite olemasolu.

Lattiku „Meie noorte" esimesel leheküljel annab joonealune osutus teada, et kasutusel on „Võru-Karula murrak" (Lattik 1907: 5), niisiis on ta kasutanud omaenda lapsepõlvekeelt. Ootuspäraselt on võru keelt näha osa tegelaste otsekõnes ja jutustajatekst on samas eestikeelne. Lattik kirjutab muhedaid lugusid lastest ja need lood sisaldavad ka hõllanduslikku mälestuslikkust. Tavaliselt (kuigi mitte alati) räägivad lapstegelased Karula murrakut. Selle tarvituse ühtlases murdepärasuses pole põhjust kahelda ja samas on seda nii Lattiku kui ka teiste autorite puhul raske lõplikult hinnata – küsimus pole ainult kirjaniku keeleoskuses, vaid ka selles, kuidas tekst on kirja pandud. Ortograafilistele probleemidele ja näiteks ka sellele, et Lattik polnud vokaalharmoonia märkimises päris järjekindel, on hiljem tähelepanu juhitud seoses tema proosa taasavaldamisega – uus jutukogu tõi omakorda kaasa uusi toimetamisalaseid küsitavusi (Saar 1998).

Lattiku tegelaste keel on selgelt seotud hariduse ja sotsiaalse staatusega, kaasa mängib ka päritolu. Seda ei ole küll enamasti vaja rõhutada, kuna tegelaskond on päritolult homogeensem kui Kitzbergil ja keelte ristamisi tuleb vähem ette. Siiski saame jutus „Kui meil veel püksa ei olnud" otsesõnu teada, et Tädi-Karlaks kutsutud poiss kasutab segamini Tartu ja Võru murret (Lattik 1907: 15). Koolis käinud täiskasvanud tegelased on tavaliselt pandud rääkima eesti kirjakeelt. Iseloomulik on lapse ja täiskasvanu dialoogina ülesehitatud jutt „Esimene armastus", kus laps on järjekindlalt lõunaeestikeelne, täiskasvanu aga põhjaeestikeelne. Täiskasvanu on mitmes mõttes „kõrgemal" positsioonil ning sedasi tekib ka jutustajatekstis sagedasti ülalt alla suhe oma tegelastega. Hierarhilisus on loodud humoristliku leebusega, jutustajahääl on kaastundlik, aga ikkagi üleolev. Lattiku juttude üks püsivamaid teemasid ongi täiskasvanute ja laste maailmade kohtumine, esimese jutu „Noorte soovid" esimest lauset saab lugeda kui sissejuhatust sellesse teemasse: „„Kusti, mis sa inele ostad, ku sa suures saad," küsis Värdi" (Lattik 1907: 5). Suurte ja väikeste inimeste maailmade kohtumises on koomikat, mis avaneb täielikult vaid täiskasvanu pilgu läbi ja avaldub ka keelelise suhtena. Tihti on Lattiku lühiproosat nimetatud lastekirjanduseks – õigem oleks siiski rääkida kahese adressaadiga loomingust, nagu seda mõnikord ongi tehtud (nt Mattheus 2015: 106).

Lattiku proosas on küll ka mõni täiskasvanud tegelane, kes on pandud kõnelema võru keelt, näiteks jutus „Imä õe!". Sellisel juhul asub tegelane jutustajapositsioonist selgemini lahus, tegevust vaadatakse rohkem kõrvalt. Küsimus, miks mõnes jutus on lapstegelased pandud rääkima eesti kirjakeelt, on pealtnäha keerulisem, kuid siin paistab olevat konkreetne seletus: Latti-

ku võru keelel on küll realistlikke eesmärke, aga see on ühtlasi ka naljakate tekstide keel. Erinevused tulevad välja juba pealkirjadeski: jutus „Imä õe!" pöördub laps ema poole võru keeles ja tekst on naljakas, jutus „Ema ära karda" on pöördumine eestikeelne ja lugu on tunduvalt tõsisem. Väike tunnustav muie lapse täiskasvanuliku käitumise üle selles loos siiski peitub ja siin on ka üks pooleldi võrukeelne repliik: minategelane koputab uksele ja laps küsib: „Kes sääl om?" (Lattik 1907: 44). Rohkem võru keelt tekstis pole, edasine on üles ehitatud nii, et lapselt otsekui võetakse hääl ära. Minategelane pöördub korduvalt lapse poole, aga otseseid vastuseid ta ei saa, vastused tulevad ema seletuste ja ümberjutustustena. Kui selles loos ikkagi esineb väike muie, siis muie on täiesti kadunud sellistes juttudes nagu „Juku" ja „Kiri" – see tähendab ühtlasi, et kadunud on kohalik keel ja lapstegelase otsekõnes võru keelt ei kasutata.

Nii nagu Kitzbergil, esineb ka Lattikul jutustajakõnes murdelisi tsitaate. On näha, et erinevad kirjanikud kohtuvad samalaadse probleemiga ja lahendavad selle ka enam-vähem samamoodi. Jutustajatekstis läbivalt murde kasutamine mõjuks radikaalsena ja see tekitaks vastuolu tüüpiliste keeleideoloogiliste seisukohtadega. Samas on Lattikul soov edasi anda tegelikku keeletarvitust ning luua muhedat atmosfääri. Sagedasti tuleb seda võtet ette näiteks jutus „Kui meil veel püksa ei olnud", kus see Lattiku stiili ühe olulise komponendina teiste võtetega haakub. Näiteks nii: „Kui ma jutustamisega selle koha juurde jõudsin, kus Simson kolmtuhat rebast kinni püüdis, neile tule „hanna alla" tegi, ja sedaviisi „Viljandi" meeste viljasaagi sootumaks ära hävitas, siis põlesivad Küla-Kaarli ja Tädi-Karla silmad just nagu ülekohtuste Viljandimaa meeste vilja rõugud. Antsgi, kellel muidu suurt huvitust juttude vastu ei olnud, näitas ühtelugu metsa poole ja kisendas kurja häälega: „Lepän, lepän!"" (Lattik 1907: 16–17) Tsiteeritud lõigu algusosas pole otsekõnet. Seda, et tegelikult käib jutt võru keeles, peab lugejale meelde tuletama tsitaadina esitatud „hanna alla". Jutustatakse piiblilugu (vrd Km 15), jutustamise käigus on kolmesajast rebasest saanud kolm tuhat ja vilistitest Viljandimaa mehed. Lõpuks tuleb ka võrukeelne otsekõne, aga sellesse on lisatud veelgi nalja, sest siin kõnelev poiss ei oska hääldada *r*-tähte ning võrukeelne sõna *repän* muutub otsekõnes lastekeelseks.

Vahekokkuvõtteks Lattiku lahendustest võib öelda, et siin on näha vähemalt nelja kõige klassikalisemat tunnusjoont: esiteks – murret kasutatakse valdavalt otsekõnes, teiseks – murret kasutatakse mõnikord ka tsitaatidena eestikeelses tekstis, kolmandaks – murre märgib sotsiaalset staatust, haridust ja päritolu ning neljandaks – murre seostub mälestusliku hoiakuga. Lisaks neile joontele on kindlasti väga iseloomulik see, et lõunaeesti keel on koomilise teksti keel, olgugi et mitte kõik edaspidised eesti murdejutud pole humoristlikud.

Ernst Enno

Ernst Enno sünnikoht Valguta asub Rannu ja Rõngu kihelkonna piiril, tema kodukeeleks on peetud Rõngu murrakut (Peebo 2006: 266). Raamat „Minu sõbrad" paigutub autori lapsepõlvemaastikku, lugudel on mälestuslik taust. Mälestuslikkust ja murdekeelt märgitakse ära omaaegses retseptsioonis, pea kõik arvustajad kõrvutavad Enno teost Lattiku omaga (Grünthal 1910; Hubel

1910; Kitzberg 1910: 462; Tuglas 1911: 36). Kõige põhjalikuma arvustuse on kirjutanud Tuglas, kes „kunstilise mõõdupuuga" hinnates teost väga väärtuslikuks ei pea. Küll aga toob ta „meeldiva" joonena esile nii Enno kui ka Lattiku juttudes murde kasutamise. Tõsi, kiituse võtab ta kohe poolenisti tagasi, öeldes, et „kahjuks on Lattika ning Enno murretel vähe neid elementisid, mis nad kirjakeelele jäädavaks lisanduseks anda võiksivad", mõlema keeles näeb ta teatavat koomilisust ja koguni karikeerimist ning võrdleb neid ka „seturaamatute" kirjutajatega (Tuglas 1911: 36).

Enno murdekasutuses ilmnevad needsamad põhijooned: murre on kasutusel valdavalt otsekõnes, kirjakeelses dialoogis võidakse kohalikkust mõne tunnuse abil markeerida, jutustajakõnes kasutatakse murdekeelseid tsitaate, keelevalikut mõjutab haridus ja selle kaudu sotsiaalne staatus, ehkki see ei ole nii selge kui eespool käsitletud autoritel. Ent selle kõrval võib täheldada eristuvaid jooni. Murre ei ole Ennol koomika keel, erinevalt Lattikust. Tuglas arvas teisiti, kuid tema arvamust võis mõjutada üldisem tendents kasutada murret naljajuttudes ning tõsi on ju ka see, et Enno pole alati surmtõsine. Enno juttudes võib nalja küll saada, ent seda ei tekita keelekasutus, tartu keeles saab rääkida tõsiselt ja tõsistest asjadest. Teise olulise joonena torkab silma, et Ennol on tartu keel ka sipelgate ja lindude keel: „…et sipelgad neid oma pesasse vedada ei taha, nina kärsutavad ja ütlevad: neo om ju nuu va äränõijutu kadaja pinnu, meie noid omale pessä ei taha; noide peräst võise kuldne päike meie pääle vihatses saia ja tuul kõik puuossa meie pääle pildu, et meist jälgegi järgi ei jää." (Enno 1910: 25–26) Seda väidet avardades võib ühtlasi väita, et tartu keel on sügavamate tunnete, vahetute kogemuste keel, selles keeles räägivad ka asjad ning tartu keel tuleb spontaansete hüüatuste ja ütlustena ka kirjakeelse teksti sisse. Kindlasti mõjutab tunnete ja meeleolude esitamist murdes mälestuslikkus, ühtlasi võib oletada käsitletud autorite hulgas kõige enam prototüübi keelekasutuse mõju. Enno mälestuslikud jutud võivad tunduda tema müstilise luule kõrval maised ja konkreetsed, kuid seda elutunnetust, mida on näha luules, leiab ka proosas. Maailm, kus kõik olendid ja asjad kõnelevad, on kindlasti ennolik. Seda kõnelemist on võimalik siduda tema huviga budismi ja teosoofia vastu. Eriti ilmekas on selles suhtes lõpulugu „Veli Joonatan", kus Joonatani lummab „riivehmerde ködsin" 'reeaisade kägin', mille kõla kutsub Köödsä kõrtsi, aga mis on tema jaoks ka valguse allika otsimisega seostuv orjahingede laul: „Tu om, mes tiid vällä otsib" (Enno 1910: 111).

„Minu sõprades" kõnelevad tegelased üldjuhul ühte keelt ja enamasti on selleks tartu keel, vaid esimeses jutus on dialoog valdavalt kirjakeelne. Sellegi taustaks võib pidada tegelastele võrdse positsiooni andmist: minajutustaja peamine vestluspartner on juudi poiss Jankel, kelle keelt oletamisi võib pidada minategelase omast erinevaks. Võrdsel positsioonil suhtlejatena on neutraalseks keeleks tekstis tartu keel, seda ka minategelase isa ja ema suus. Seejuures on kirjakeeles murdelisust markeeritud näiteks artiklilaadselt kasutatud pronoomeniga *too*: „Kunas to viimne päev siis tuleb?" (Enno 1910: 12). Seda keelejoont on kasutatud korduvalt, lisaks murdelisusele markeerib see hästi ka üldist kõnekeelsust. Samuti on tsitaadina jutustajateksti põimitud murdekeelne lause ema suust, dialoogides on ema repliigid kirjakeelsed.

Samas jutus tuleb murre ilmekalt esile ka spontaansuse, tunnete ja looduse keelena, näiteks jutu lõpus muidu kirjakeelse teksti sees minajutustaja hüüatus „Jankel tu es ole!" (Enno 1910: 22). Samal kujul kordub hüüatus

tegelase sisekõnena, kolmandal korral, jutustajatekstina on see esitatud kirjakeelsena („Jankel see ei olnud!"). Seda võib tõlgendada spontaanse, „hinge sügavusest" tuleva hüüatusena, millele pakub ka selles jutus paralleeli tartukeelne lindude kõne.

Teistes juttudes on dialoogid valdavalt tartukeelsed, kirjakeelsed repliigid on antud minategelasele loos „Saare vana". Siin korreleerub keelekasutus minajutustaja muutunud eluga: kui teistes lugudes on minategelase dialoogid esitatud lapse positsioonilt, siis selles loos on Saare vana vestluspartneriks Riias õppiv noormees. Seesuguse kakskeelse dialoogina võiks olla tegu üsna loomuliku suhtlussituatsiooniga. Ent selleski dialoogis toimub ühes kohas üleminek tartu keelele, üks repliik vastuseks Saare vana küsimusele on kaunis tartu keeles. Samas tundub seegi suhtlussituatsiooni arvestades loomulikuna, peegeldades olukorda, kus mujal kirjakeelt kõnelev inimene emakeelses keskkonnas keeli vahetab.

Enno teoses on niisiis Tartu murre kasutusel loomuliku keelena, seda ei kasutata koomilise efekti tekitamiseks, see ei markeeri ka sotsiaalset staatust niisama selgelt kui teistel kirjanikel. Enamasti on tegelastele antud sama keel, sotsiaalsest staatusest olenemata, ja enamasti on see tartu keel. Seetõttu on võimalik keelt vastavalt tegelasele varieerida, nii et määravaks ei saa mitte murre iseenesest, vaid see, kuidas murret räägitakse. Näiteks iseloomustavad Roesu Jürit rohked partiklid ja kordused: „Kae, kui tules sõda, iks sõda jah. Siss kui sõda sõdis, iks sõdis jah. Kui siss tulessiva pargiajaja, iks tulessiva jah, ja võtassiva kõik tüdruku, iks võtassiva kõik tüdruku…" (Enno 1910: 49–50). Saare vana kõne on antud lühikeste lausete ja fraasidena, dialoogis on vastused napid fraasid („noh iks", „niisammuti iks"). Nagu jutustajatekstis iseloomustatud: „Tao kui räni: ainult mõned sädemed" (Enno 1910: 70). Seega on tegelast karakteriseeriva vahendina olulisem idiolekti tasand.

Loomulikule keelele lähendab kasutatud keelt ka varieerumine, mida tekstides täheldada võib. Häälduslikku varieeruvust ei ole üldiselt eriti lõunaeesti keele puhul võimalik täie kindlusega järeldada (erinevad tavad, eriti vokaalharmoonia märkimisel on võimalikud ka lihtsalt vead), morfoloogilist varieerumist on kergem tuvastada. „Veli Joonatanis" esineb olevikus ainsuse 3. pöördes tüüpilise *s*-lõpulise oleviku kõrval ka *b*-lõpp, näiteks „va vellekese maja küll palas", „tare palab" (Enno 1910: 102, 103). Rõngu murrakus esineb tõepoolest ka *p*-lõpulist olevikku, mis on tõenäoliselt eesti kirjakeele mõjul trükitud *b*-lisena.

Enno juttude kohta saab kokkuvõtteks tõdeda, et siin on küll traditsioonilisteks kujunevaid võtteid (näiteks murde kasutamine otsekõnes), aga samas eristuvad need ikkagi mitme tunnuse poolest. Enno tekstid on sageli tõsised ning ühe ja sama murde piires antakse tegelastele erinev keel – kui nii, siis võib väita, et Enno lõunaeesti keel toimib normaalse keele kombel rohkem kui teiste kirjanike murdekasutus. See kõik tähendab ühtlasi tegelastele võrdsete positsioonide andmist, mis peegeldub ka keeles. Raamatu pealkiri „Minu sõbrad" asetab tegelased võrdsele tasapinnale, samas kui näiteks Lattiku täiskasvanulikult valitud pealkiri „Meie noored" sisaldab endas teistsugust suhet.

Hermann Julius Schmalz

Hermann Julius Schmalzi proosa erineb esmapilgul põhimõtteliselt seni arutuse all olnud tekstidest. Lähemalt uurides siiski selgub, et tal on teiste kirjanikega märgatav ühisosa, kuigi peamine tõsiasi jääb teda eristama – ta ei kasuta oma juttudes eesti kirjakeelt. Schmalz sündis Räpina kihelkonnas Setumaa piiri lähedal ja oli lõunaeestlane, kuid mitte setu. Kas Schmalzi juttude keel on pigem setu- või võrupärane, vajab veel üksikasjalikumat uurimist, kuid mõni tähelepanek murdepärasuse asjus on siiski kohe võimalik. On ilmne, et kirjapildis ei pruugigi Räpina murraku ja setu keele erinevused olla väga suured, ning samuti on ilmne, et Schmalz püüab tekstis setupärasust rõhutada. Ta kasutab tähti *ъl* ja *z*, mis lahknevad eesti õigekirjast, kuid mis on olnud setu keele ülesmärkimisel ka mujal kasutusel. Vahur Aabramsi arvates hakkab eriti kirillitsast pärit *ъl* tööle omamoodi meeldetuletusena, et loetakse midagi „võõrast" (Aabrams 2013: 171). Tundub, et selline meeldetuletav-rõhutav ülesanne on ka mõne keelevormi sagedasel kasutamisel, kuigi võib arvata, et Schmalz kirjutas spontaanselt ega mõelnud liiga palju vormide õigsuse või funktsioonide üle. Üks sõna, mille „ülekasutamist" setupärasuse markeerimise eesmärgil võib kahtlustada, on diskursusepartikkel *vet* 'eks, ju'. Schmalzi esimese proosaloo algus on selline: „Vet igääts kes minno nännü oo, tiid ja näge, et mul puult nъlnna ja katõ päälmist hammast puudus oo, – a' tuud kuis ma näist ilma jäi ei tiiä kiäki; tuuperäst sъls kõnõlõ ma kъlgõ päält tuu luu är': „Vet olli ma poiskõsõ zura, aasta katõtõskümne vanu, ku tei ütskõrd üte väiko kiiga, vai nigu maarahvas ütlese: viiole"." (Schmalz 1901: 3) Lisaks sõnale *vet* äratab siin tähelepanu verbivorm *oo* 'on', mis on iseloomulik läänepoolsetele murretele, aga mida lõunaeesti murrete aladel peaaegu ei esine. Saareste „Väikeses eesti murdeatlases" (Saareste 1955: 66) on *oo* märgitud Karksi murraku alale, sedagi vormina, mida esineb vaid vähesel määral vanemas keeles ja mäletamisi. Samas on kindel, et eestikeelseid tekste lugema harjunud inimese silmis paistab *oo* olevat tugevalt murdeline. Tsiteeritud lõigu lõpust jääb mulje, et kahest paralleelselt samas tähenduses kasutusel olnud sõnast *kiik* ja *viiol* 'viiul' on murdelisem viimane. Toodud näite najal võib siis esialgu oletada, et setu keelele iseloomulikke jooni püüab Schmalz tugevalt rõhutada, kuid see õnnestub tal vahelduva eduga. Samas ei tohiks olla Schmalzi kasutatav keel midagi arusaamatut ei lugemisoskusega setudele ega ka võrukestele.

Siit kasvab välja Schmalzi tekstide adressaadi küsimus. Kui Lattiku juures sai mainitud „kahese adressaadiga loomingut", siis seda saab teha ka siin, kuigi teises mõttes. Schmalz kehastub oma raamatutes ka proosategelaseks, setude sõbraks, kes on setudele teada ka „Töganitsa Höödö" autorina (Schmalz 1901: 25). Ühes hilisemas Schmalzi raamatus kohtuvad kaks setut Tartus, räägivad Töganitsa Höödo loost ja üks meestest kinnitab innukalt: „Mul umava inämbiste nu tõõsõ raamadu ka kъiik, miä mii keeleh vällä om anto, kotoh. Tõganitsa Höödo om, Alatarõ Hippo om, Sъis om tuu tõmokraadi raamat ka." (Schmalz 1912: 15) Schmalz esitleb end seega setudele kirjutava kirjanikuna, kuid on kahtlane, kui palju setudest lugejaid XX sajandi alguses üldse leidus. Aabrams on tähelepanu juhtinud selleaegsete setude madalale kirjaoskusele ja ka sõnaseletuste esitamisele raamatutes ning leidnud siis loogiliselt, et Schmalzi juttude ideaalse lugejana võiks ette kujutada pigem eesti kirjakeelt valdavat võrukest (Aabrams 2013: 172).

„Miä rohkõmb lolli tükkä, toda ilosamb jutt," ütleb seturaamatute autor tegelasena esimeses loos (Schmalz 1901: 26). Kui kirjanik ja lugejad ei kuulu setu kogukonda ja tegemist on naljajuttudega, kus peab olema võimalikult palju „lolli tükkä", siis tekib küsimus, kas need on raamatud, kus tehakse setude üle nalja. Mingis mõttes nii ongi, kuigi nali ei ole pahatahtlik ja autori enesepeegeldus setude sõbrana on tõenäoliselt siiras ning ka jutustamine on teatavas mõttes demokraatlik. Schmalzi värvikamad jutud (nende hulgas kõnealused kaks) on lood, kus setud kohtuvad millegi ja kellegi võõraga, need kohtumised kukuvad halvasti välja ja sellelt pinnalt tekib koomika. Alatarõ Hippo satub Tartusse ja ta röövitakse paljaks, jutus „Miä tõmokraat tähendäs?" saab setu Pärnumaal kolmkümmend hoopi ihunuhtlust. Mõlemal juhul on peategelase rumalusel oma osa sündmuste käigus. Keeleliselt need kohtumised võõraga päris ootuspäraselt ei kajastu, ka Tartu ja Pärnumaa inimesed on raamatutes pandud kõnelema peategelaste keelele sarnast setu keelt. Kuigi eesti kirjakeel siin kaasa mängima ei hakka, eristuvad siiski teised keeled. Mõlemas kõnealuses jutus esineb näiteks vene keelt ja mõlemal juhul tuleb ette ka vene ja setu keele segamist samasuguse lustakusega, nagu seda võis leida Kitzbergil. Makaroonilist stiili on muudeski Schmalzi tekstides (ka poolsaksa keelega mängimist) ning sellele tahule on pühendatud ka suur osa Aabramsi saatesõnast Schmalzi juttude uustrükile (Aabrams 2013).

Mõlemat siin vaatluse all olevat juttu on võimalik tõlgendada ka kui eksituste komöödiat, mis tekib võõra sõnaga kohtumisel: esimeses jutus laheneks asi teisiti, kui Hippo teaks, kus Tartu linnas asub *tõlõkraat* 'telegraaf', teises jutus kohtutakse sõnaga *tõmokraat* 'demokraat', mida minategelane käsib meeles pidada naisel, kellel läheb meelest, kas see sõna oli „t*ъl*nõkraat vai t*ъl*mõkraat" (Schmalz 1906: 11), lõpuks aga selgub, et ei piisa õigetest sõnadest, vaid ka sõnade tähendusest tuleb õigesti aru saada.

Kuigi Schmalzi murdekasutus tegelaste otsekõnes ei avaldu samamoodi kui näiteks Lattikul, on siiski seos olemas. Ka Schmalzi murdekasutuses domineerib tegelase hääl ning seda aitavad rõhutada mitu tegurit: ühelt poolt tekstide rõhutatud dialoogilisus, teiselt poolt see, et minavormis jutustaja positsioon ühildatakse peategelasega, kolmandaks aitab tegelasekesksusele kaasa ka iseenda kujutamine sündmuste osalisena. Esialgse hüpoteesina võibki siis arvata, et eesti proosa murdekasutuse erinevaid võimalusi ühendab kõige rohkem „tegelase hääl". Seejuures esindavad Lattik ja Schmalz omas ajas kahte peamist lahendust kõige stiilipuhtamalt.

Lõpetuseks

XIX sajandi lõpu ja XX sajandi alguse proosakirjanduse lähem vaatlus annab kinnituse, et murrete kasutamine proosas kujuneb omaette nähtuseks. Siin on võimalik märgata kirjandusloolist lainet, mis kujundab välja kindlad – ja tollel hetkel eesti kirjanduse jaoks uued – tavad, kuidas murdekasutus peaks toimima. Lattikut ja Schmalzi sai nimetatud kahe peamise lahenduse esindajateks, on aga kindel, et Lattikule iseloomulikud võtted saavad eesti kirjanduses tüüpilisemaks. Edaspidigi kasutatakse murret ennekõike otsekõnes ja murdelisi tsitaate jutustajatekstis. Murre jääb märkima sotsiaalset staatust, haridust ja päritolu, murre elustub mälestustes ning murre elustab huumorit.

Käsitletud autorite murdekasutus on korraga kollektiivne ja isikupärane. Kitzberg on kõige mitmekesisem, ta tegutseb teerajajana, kes nagu juttude kaupa prooviks läbi erinevaid variante. Lattik on selles seltskonnas kõige järjekindlam ja küllap siis ka edasistele autoritele kõige selgemat eeskuju pakkuv. Enno on kõige tõsisem ja oma müstiliste kalduvuste juures ometi kõige realistlikuma keelega. Schmalz on jällegi kõige selgemalt seotud koomilise traditsiooniga ning kasutab murret mitte ainult otsekõnes, vaid ka mujal.

Need neli kirjanikku on pärit Lõuna-Eestist. Kas lõunaeestikeelne kirjutamine erineb ka ülejäänud murdekirjandusest? Praeguse materjalihulga pealt ei saa lõpuni kindlaid vastuseid anda, aga võib oletada, et kui ka üldreeglid on sarnased, siis lõunaeesti murrete selgem eristumine teistest eesti keele variantidest on tekitanud lõunaeestikeelses kirjanduses selliseid jooni, mida mujal ei ole. On võimalik, et tava tsiteerida murret jutustajatekstis on lõunaeestiline erijoon – aga seda hüpoteesi peaks juba järgnevates uurimustes kontrollima.

Murdeid kasutatakse eesti kirjanduses ka pärast 1910. aastat ning on arutamist väärt, kuidas siin Kitzbergi, Lattiku, Enno ja Schmalzi kirjutatu välja paistab. Kas Oskar Lutsu „Kevade" oleks ikka just sellisena ilmunud, kui varem poleks ilmunud Lattiku jutte? Kas keelte segamine ja sellega mängimine ulatub mõjutama lõunaeestilist avangardi kümmekond aastat hiljem? Kas XX ja XXI sajandi vahetuse setu proosa taastumine toetub Schmalzi traditsioonidele või millelegi muule? Selliseid küsimusi saab küsida ja võimalik, et ka mõnele küsimusele vastuse leida.

Üks küsimus teiste seas on ka see, miks siin artiklis käsitletud nähtust pole varem sellisel viisil kirjeldatud. Sellel paistab esialgu olevat kaks omavahel seotud vastust. Esiteks võiks arvata, et kui ei ole kirjeldatud seda nähtust, siis on kirjeldatud midagi muud ning valik on sõltunud kasutusel olnud alusskeemidest. Kirjandusloos on korduvalt räägitud järelärkamisaegsest seisakust, venestamise halvavast mõjust, realismi tulekust eesti kirjandusse, realismi vastandumisest vanaaegsele romantikale, aga teiselt poolt vastandumist ka tekkivale uusromantikale. Nende tähtsate teemade juures pole küllap tähtsaks peetud seda, mida siinkirjutajad tähtsaks pidasid. Teiseks võiks tähele panna ka seda, et siin käsitletud autorid või tekstid on olnud pikka aega alahinnatud ning see on mõjutanud nende saatust. Kitzberg saavutas küll klassiku staatuse varakult, kuid tema proosatekste on enamasti peetud näidendite kõrval teisejärgulisteks ning neist on vähe kirjutatud. Olulist rolli mängib ka nooreestlaste ja nende vaateid jaganud kriitikute arvamus, mis vastandus uue esteetika kuulutamisel kõigele, mis moodsa kirjutamisviisiga kokku ei tahtnud kõlada. Teistest kergemini pääses Kitzberg, kuid ka tema proosa satub (eriti draamakirjanduse taustal) nooreestilikus käsitluses ambivalentsesse valgusse (vt nt Tuglas 1915). Aino Kallase arvates polnud Lattiku esimeses raamatus mitte ühtegi kunstitööd (Kallas 1908: 145). Bernhard Linde arvustus raamatule „Meie noored" on leebem, aga kui ta lõpuks jõuab juttude häid ja halbu külgi välja tuues selleni, et Lattik võiks tulevikus midagi rohkem pakkuda (Linde 1908), siis võib aru saada, et meistriteosest siin arvustaja arvates jutt ei käinud. Grünthal (1910) ja, eriti Tuglas (1911) on väga kriitilised Enno proosa suhtes. See määras ilmselt pikkadeks aastateks suhtumise raamatusse „Minu sõbrad". Praegu ei pea me Tuglase hinnangutega nõus olema. Aga meil on siiski meeldiv võimalus nõus olla sellega, mida ta ütleb

Lattiku ja Enno kohta arvustuse viimaste sõnadega: „…nad harjutavad ka omalt poolt lugejaid sellega, et kirjakeele kui viimase pühaduse peale ei tarvitse vaadata, et see end murda lubab ja et seda tarvis on murda" (Tuglas 1911: 37).

Kirjandus

Aabrams, Vahur 2013. Schmalzi „setoraamatist" kultuuriloolisõl taustal. – Töganitsa Höödo, Alatarõ Hipo ja tõsõ' Hermann Julius Schmalzi juttõ. (Seto kirävara 5.) Värska: Seto Instituut, lk 165–175.

Enno, Ernst 1910. Minu sõbrad. Tartu: K. Sööt.

Grünthal, Villem 1910. E. Enno. Minu sõbrad. – Postimees 13. XI (26. XI), nr 259, lk 1.

Hennoste, Tiit 2000. Eesti kirjanduse keelest modernismi, postmodernismi ja postkolonialismi taustal. – Vikerkaar, nr 7, lk 69–79.

Hennoste, Tiit, Pajusalu, Karl 2009. Murre ilukirjanduses. – Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg, Eesti murded ja kohanimed. 2., täiendatud trükk. Toim T. Hennoste. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 120–123.

Hubel, Eduard 1910 = E. H., E. Enno. Minu sõbrad. – Tallinna Teataja 25. XI (8. XII), nr 237, lk 1.

Kalda, Maie 1996. Makaroonilisi ühe- ja kahekõnesid eesti kultuuriruumis. – Looming, nr 2, lk 258–270.

Kallas, Aino 1908. Jaan Lattik. Meie noored. – Eesti Kirjandus, nr 3, lk 144–146.

Kitzberg, August 1910. E. Enno. „Minu sõbrad". – Eesti Kirjandus, nr 11, lk 462–463.

Kitzberg, August 1915. Külajutud III. Tartu: Noor-Eesti.

Kitzberg, August 1919. Külajutud II. Tartu: Noor-Eesti.

Kitzberg, August 1920. Külajutud IV. Tartu: Noor-Eesti.

Laanekask, Heli 2004. Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. (Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Laigna, Karl 1959. Juhan Kunder. Mitmekülgne kultuuritegelane. Lühimonograafia. (Eesti kirjamehi.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Lattik, Jaan [1907]. Meie noored. Tartu: K. Sööt.

Leech, Geoffrey, Short, Mick 2007. Style in Fiction. A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. Second edition. (English Language Series.) Harlow [etc.]: Longman.

Linde, Bernhard 1908. Jaan Lattik. Meie noored. – Kirjandus ja teadus. „Õiguse" hinnata kaasanne, nr 6, lk 45.

Mattheus, Ave 2015. Lapsepõlvemälestused vanalt Võrumaalt. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIII–XIV (2013–2014). Toim Mart Velsker, Triin Iva. Tartu: Tartu Ülikool, lk 101–134.

Nykänen, Elise, Koivisto, Aino 2013. Näkökulmia kaunokirjalliseen dialogiin. – Dialogi kaunokirjallisuudessa. Toim Aino Koivisto, Elise Nykänen. (Tietolipas 242.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 9–56.

Peebo, Jaak 2006. Märkusi dialoogide murdekeele kohta. – Madis Kõiv, Näidendid I. Tartu: Akkon, lk 266–267.

Saar, Evar 1998. Ka murdekeel väärib toimetamist. – Sirp 13. XI, nr 43, lk 7.
Saareste, Andrus 1955. Petit atlas des parlers estoniens. Väike eesti murdeatlas. (Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 28. Travaux publiés par l'Académie Royale Gustave Adolphe 28.) Uppsala.
Schmalz, Hermann Julius 1901. Alatarõ Hippo Peterbuura reis ja imelik unõnägo inne toda. Tartu: Hermann.
[Schmalz, Hermann Julius] 1906. Miä tõmokraat tähendäs? Tartu: Schnakenburg.
[Schmalz, Hermann Julius] 1912. Tõlpsaarõ Andre ja Lükova Ivvani kokkosaamine Jurjovah üle hulga ajo. Tartu: Hermann.
Tiittula, Liisa, Nuolijärvi, Pirkko 2013. Puheen illuusio suomalaisessa kaunokirjallisuudessa. (Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1401.) Helsinki: SKS.
Tóth, Szilárd 2013. Täpsustusi eesti kirjakeele viienda perioodi (1857–1905) hääbuva tartukeelse kirjasõna kohta. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XI–XII (2011–2012). Toim Mari Mets, Karl Pajusalu. Tartu: Tartu Ülikool, lk 84–92.
Tuglas, Friedebert 1911. E. Enno. Minu sõbrad. – Eesti Kirjandus, nr 1, lk 32–37.
Tuglas, Friedebert 1915. August Kitzberg jutukirjanikuna. 60-aastase sünnipäeva puhul. – Pealinna Teataja 25. XII (7. XII), nr 300 (324), lk 3–4; Pealinna Teataja 29. XII (11. XII), nr 301 (325), lk 2–3; Pealinna Teataja 30. XII (12. XII), nr 302 (326), lk 2.
Velsker, Mart 2015. Obinitsast Hiiumaa rannale. – Looming, nr 8, lk 1174–1188.
Wales, Katie 2001. A Dictionary of Stylistics. Second edition. (Studies in Language and Linguistics.) Harlow [etc.]: Longman.

Return of the South Estonian language into literary prose

Keywords: August Kitzberg, Jaan Lattik, Ernst Enno, Hermann Julius Schmalz, Estonian prose, South Estonian, dialects, language in literature

Although the turn of the 20th century marked a retreat of the South Estonian literary language, also called Tartu language, from the printed word, the period brought some new ways to use dialects in fiction. The most prominent users of South Estonian dialects in the prose of the time were August Kitzberg, Jaan Lattik, Ernst Enno and Hermann Julius Schmalz, which makes the four authors responsible for bringing South Estonian back to literature.

Kitzberg, who was the first of the four to start his literary career, offers various solutions. Nevertheless, his oeuvre demonstrates all those techniques regarded as typical of the literary use of dialects. The Mulgi dialect as used by Kitzberg mainly occurs in direct speech, providing cues of social status, education and background, often serving as a comic device. However, Kitzberg can as well be found using dialect speech in a serious text, without an emphasis on differences in social status.

With Lattik, dialect use serves a mild comical effect, being avoided in more serious narratives. Võru dialect usually occurs in his memoir-based prose as direct speech uttered by persons of a lower social status or by uneducated people (often children).

Enno also wrote sketches largely based on personal experience, using dialect in direct speech, but his use of the dialect is more natural than that of the rest. Enno

has considered Tartu dialect eligible for serious texts as well, while the language of his characters is individualised. Here, too, there is some consideration of social status and education, but these were also reflected in normal communicative situations of the early 20th century.

As for the prose by Schmalz it contains dialect speech all the way through, both in direct and reported speech, which is not really typical of the period in question. What is typical, though, is his attempt to add comedy to his stories (standing out for their first intent of being funny) by using Setu dialect.

The dialect use of the above four authors was groundbreaking for the time. The 20th century favoured Lattik' approach, especially concerning the use of dialects in direct speech. Completely South Estonian texts did not start appearing again until the late 20th century. However, the stories by Kitzberg and Enno remain an early evidence of the diversity of literary options for dialect speech.

Eva Velsker (*b. 1969*), *MA, University of Tartu, Lecturer in Estonian Language, eva.velsker@ut.ee*
Mart Velsker (*b. 1966*), *PhD, University of Tartu, Lecturer in Estonian Literature, mart.velsker@ut.ee*

TAGASIPÖÖRDUMINE FILOLOOGIA JUURDE: VAADE AMEERIKAST

Terminil *filoloogia* on eri keeltes ja teaduskultuurides erinev tähendus ja maine. Mõnel pool, nagu näiteks Prantsusmaal, on see mõistena vähe kasutusel ega moodusta omaette teadusvaldkonda, samas kui teisal, näiteks Venemaal või Saksamaal, on tegemist sügavalt juurdunud akadeemilise traditsiooniga. Ingliskeelsetes maades on filoloogia olnud ajalooliselt kõrges hinnas, ent minetanud XX sajandil suure osa oma akadeemilistest positsioonidest. Seda huvitavam on diskussioon „tagasipöördumisest filoloogia juurde" (*return to philology*), mida on ingliskeelses teadusmaailmas peetud vahelduva eduga viimased kolmkümmend aastat ja mis päris viimasel ajal näib ajavat üha uusi siirdeid. Siinne lühike lugu, omalaadi metafiloloogiline motiivianalüüs, pakubki sissevaate sellesse peamiselt Põhja-Ameerikas peetud diskussiooni, sooviga tõmmata kodused arutelud filoloogia tulevikust veidi laiemale rahvusvahelisele kanvaale.

* * *

Filoloogia juurde tagasipöördumise motiivi tõi käibesse tuntud Belgia päritolu Ameerika kirjandusteadlane Paul de Man (1919–1983). Õigupoolest on see ootamatu, sest Ameerika dekonstruktivismi isaks peetud de Man seostub paljudele kõige muu kui filoloogiaga. Kuid de Mani kiitust filoloogiale, mille ta sõnastas 1982. aastal, võibki käsitada kavala retoorilise käiguna, mille abil vaigistada häält tõstvad kriitikud. 1971. aastal Yale'i ülikooli kirjandusprofessoriks valitud de Man muutis selle maineka ülikooli üheks moodsa kirjandusteooria tõmbekeskuseks, Nietzsche, Heideggeri ja Derrida ideedega tembitud mõjukaks teoreetiliseks platsdarmiks, mida tunneme Yale'i koolkonna nime all (vt viimati Miller 2015). De Mani ja tema mõttekaaslaste ideed levisid kiiresti, ent pälvisid ajapikku üha enam kriitikat. 1980. aastate alguseks oli vastasseis konservatiivsemate kolleegidega jõudnud haripunkti, mille üheks ilmekaks näiteks on Harvardi kirjandusprofessori Walter Jackson Bate'i (1918–1999) teravalt kriitiline artikkel Yale'i koolkonna aadressil, mis ilmus 1982. aastal Harvard Magazine'is (Bate 1982). Nimelt sellele Bate'i kriitikale võttiski de Man vastata oma artikliga „Tagasipöördumine filoloogia juurde", mis ilmus 1982. aasta detsembris Times Literary Supplementis (de Man 1982). Artikkel avaldati osana laiemast arutelust kirjanduse õpetamise väljavaadete üle, kuid de Man kasutas pakutud foorumit esmajoones oma teoreetiliste positsioonide kaitsmiseks kasvava kriitika eest. Nagu öeldud, valis ta oma kaitsekilbiks filoloogia üleva mõiste, mida ta käsitab kaunis avaralt kui tekstide lähilugemise meetodit, mis ei hooli kontekstist ja keskendub tekstide seesmisele ülesehitusele, nende keelelise struktuuri lahkamisele. Filoloogia osutub niisiis dekonstruktivismi liitlaseks: „pöördumine teooriasse oli tagasipöördumine filoloogiasse", nagu de Man oma seisukoha resümeerib (1986: 24). Ta leiab, et nimelt tagasipöördumine filoloogia juurde, klassikaliste retooriliste analüüsitehnikate juurde, on see, mis tema vastaseid ärritab, mis kõigutab nende enesestmõistetavaks peetud veendumusi (de Man 1986: 25).

See aasta enne autori surma kirjutatud lühike essee sai laiema kõlapinna neli aastat hiljem, kui ta ilmus uuesti de Mani postuumses autorikogumikus „Vastupanu teooriale" (de Man 1986: 21–36). Seda kordustrükki võibki pidada

uue „metafiloloogilise" motiivi tõeliseks sünniks, mille ümmargust tähtpäeva saame seega tänavu tähistada.

Kõige esimesena haakis ennast eksplitsiitselt uue motiivi külge pärast de Mani Yale'i ülikoolis töötanud keskaja kirjanduse professor Lee Patterson (1940–2012). 1994. aastal avaldas ta artikli „Tagasipöördumine filoloogia juurde", mis ilmus Ameerika medievistika väljavaateid vaagivas kollektiivses koguteoses (Patterson 1994). Kuigi Patterson sätib ennast de Mani sõiduvette, on tema artikkel tegelikult hea näide sellest, kuidas vastne motiiv hakkas kiiresti oma elu elama. Nimelt on Pattersoni sõnavõtt osa ühest teisest vaidlusest, mida peeti medievistide seltskonnas „uusfiloloogia" (*new philology*) programmi üle 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate alguses. Uusfiloloogia sihid sõnastas John Hopkinsi ülikooli medievist Stephen Nichols esimest korda 1988. aastal ajakirjas Romanic Review (Nichols 1988) ja ulatuslikumalt ajakirja Speculum erinumbris 1990. aastal (Nichols 1990). Uusfiloloogia manifesteeris ennekõike uut suhtumist keskaegsetesse tekstidesse, soovi uurida vanu käsikirju kui terviklikke kultuurinähtusi, pöörata tähelepanu nende materiaalsele iseloomule, sotsiaalsele toimele, pisimatelegi detailidele, samas loobudes „algteksti" rekonstrueerimise ideaalist, käsitades tekste avatuna, pigem protsessina, *mouvance*'ina (Paul Zumthori (1987) termin), mitte lõpetatud tulemusena. Uusfiloloogia põhjustas erialaringkondades teravaid debatte (vt nt Busby 1993; Pickens 1994) ja Pattersoni soov oligi anda artikliga oma panus uusfiloloogia kaitseks, sidudes selle de Mani autoriteetse eeskujuga.

Järgmise autorina annab de Mani lansseeritud motiivile 2002. aastal hoogu uue põlvkonna mõjukamaid Ameerika kirjandusteoreetikuid, Cornelli ülikooli kirjandusprofessor Jonathan Culler. Culler oli sõnastanud oma vaated filoloogia rollist juba kümmekond aastat varem, kui ta osales 1989. aastal Harvardi ülikoolis peetud konverentsil „Mis on filoloogia?". Seal pidas ta ettekande pealkirjaga „Antifundatsionistlik filoloogia", mis aasta hiljem ilmus ajakirja Comparative Literature Studies erinumbris (Culler 1990). Culleri käsituses ei saa filoloogiat pidada kirjandusteaduse vundamendiks, alusdistsipliiniks, millel rajaneb kõik muu, sest tegelikult lähtub filoloogiline uurimistöö omakorda paljudest mõistetest ja eeldustest, mis on laenatud teistest valdkondadest, sh kirjandusteadusest. Filoloogiat peaks käsitama pigem kriitilise distsipliinina, mis annab meile vahendid igasuguse analüüsi, sh filoloogilise analüüsi kriitiliseks hindamiseks.

Kui 2001. aastal tähistati Yale'i ülikooli 300. aastapäeva, peeti märtsi lõpus maha esinduslik vestlusring humanitaaria väljavaadetest. Üks arutelus osalejatest oli Culler, kes pealkirjastas oma sõnavõtu kui „Tagasipöördumine filoloogia juurde", mis aasta hiljem ilmus ajakirjas Journal of Aesthetic Education (Culler 2002). Culleri sõnavõtt on põhiosas de Mani paarkümmend aastat tagasi ilmunud artikli kommentaar, soov avada ühelt poolt toonaseid kontekste, teiselt poolt aga rõhutada de Mani sõnumi jätkuvat aktuaalsust. Ta toonitab, kui ootamatult de Mani üleskutse omas ajas kõlas, sest „filoloogid olid lõpuks ju vaenlased, need, kes pilkasid mitte üksnes teooriat, vaid isegi tõlgendamist" (Culler 2002: 14). Ta tunnustab de Mani kavalat käiku vastastel vaip jalge alt tõmmata, sidudes kokku teooria ja filoloogia, näidates, et Yale'i dekonstruktivistid järgivad filoloogia klassikalisi ideaale truumalt kui nende Harvardi vanamoelised kolleegid.

Veel enne Culleri artiklit jõudis uue hinnalise panuse motiivi arengusse anda tuntud Palestiina päritolu Ameerika kirjandusteadlane ja kultuurikriitik Edward Said (1936–2003), kes 2000.

aasta alguses pidas Columbia ülikoolis kolmeosalise loengusarja, mis täiendatud kujul ilmus postuumselt 2004. aastal omaette raamatuna „Humanism ja demokraatlik kriitika" (Said 2004). Loengusarja viimane ülesastumine, raamatus kolmas peatükk kannab pealkirja „Tagasipöördumine filoloogia juurde" ja võtab kokku Saidi pikaaegse huvi filoloogilise uurimistöö vastu. Väärib kohe märkimist, et Said ei maini oma essees kordagi Paul de Mani nime, kuigi pole põhjust kahelda, et ta oli motiivi varasema ajalooga hästi kursis, nagu saab ridade vahelt hõlpsalt välja lugeda. Kummati erineb Saidi filoloogiakäsitus sootuks de Mani omast. Kuigi ta jagab viimase arusaama filoloogiast kui tekstide aktiivsest lähilugemisest, on Saidile väga oluline dialoog autoriga, autorikavatsuse tuvastamine, ajaloolise konteksti arvestamine. Saidi lähenemises on filoloogia humanistlik distsipliin, mis pakub kriitilist perspektiivi käibetõdedele ja valitsevatele ideoloogiatele, mis väärtustab indiviidi ja loob võimalusi uueks identiteediloomeks. Teatud mõttes sulavad filoloogia ja humanism Saidi tõlgenduses üheks, humanism ei ole muud kui tekstide lugemine, vaatenurkade vahetamine, kogemuste jagamine – vabaduste loomine filoloogiliste vahenditega.

Saidi surmaeelne kiitus filoloogiale oli ühest küljest üllatav, sest suur osa tema varasest loomingust, eesotsas „Orientalismiga" (Said 1978), tegeleb filoloogia ideoloogiliste aluste paljastamise ja kritiseerimisega. Teisest küljest sidus Said ennast filoloogia traditsiooniga väga varakult, ta on alati toonitanud, et kujundas oma erialased arusaamad Giambattista Vico, Friedrich Nietzsche, Ernst Robert Curtiuse, Erich Auerbachi, Leo Spitzeri ja teiste suurte filoloogide töid lugedes (vt nt McCarthy 2010: 20–26). Iseäranis tähenduslik oli Saidile Auerbachi kui XX sajandi suurima pagulasfiloloogi looming, mida kinnitab muuhulgas 1969. aastal Maire Jaanusega kahasse inglise keelde tõlgitud Auerbachi artikkel „Maailmakirjanduse filoloogia" (Auerbach 1969) ja 2003. aastal kirjutatud pikk sissejuhatus „Mimesise" juubeliväljaandele, mille Said mugandas ühtlasi peatükiks raamatusse „Humanism ja demokraatlik kriitika" (Said 2003, 2004: 85–118).

Saidi õnnistus kanoniseeris motiivi lõplikult ja praegu võime tõdeda, et „tagasipöördumine filoloogia juurde" on muutunud sagedaseks külaliseks väga erinevates aruteludes ja motiiv on ühtlasi leidnud endale esimesed uurijad. Kõige olulisem selles vallas on olnud tõenäoliselt nimeka Ameerika kirjandusteadlase, pikaajalise National Humanities Centeri juhataja Geoffrey Galt Harphami uurimistöö. Paaris põhjalikus artiklis, mis juba pealkirjas haagivad ennast filoloogia juurde tagasipöördumise külge, on ta kriitiliselt vaaginud motiivi kujunemislugu ja näidanud, kuivõrd erinevalt on eri autorite töödes filoloogiat mõistetud, ent ühtlasi on ta välja pakkunud oma alternatiivse arusaama filoloogia rollist ja võimalustest tänapäeval (Harpham 2005, 2009). Kuid näiteid motiivi edasiarendustest leiame hilisemastki ajast: nii on Duke'i ülikooli Itaalia uuringute professor Martin G. Eisner oma artiklis „Tagasipöördumine filoloogia juurde ja kirjanduskriitika tulevik" (Eisner 2011) pakkunud välja idee uuest, avarast filoloogiast, mis hõlmaks tekstide analüüsi nende kirjutamisest kuni vastuvõtuni (sh tõlkimise ja mugandusteni). Oregoni ülikooli itaalia kirjanduse professor Massimo Lollini jällegi tegi samal aastal katse siduda filoloogia juurde tagasipöördumise motiiv digitaalse pöördega filoloogias, hüpertekstide analüüsiga (Lollini 2011). Uue vindi keeras motiivile peale Duke'i ülikooli kirjandusõppejõud Aarthi Vadde, kui ta pani ühele oma hiljutisele raamatuarvustusele pealkirjaks „Uus tagasipöördumine filoloogia juurde"

(Vadde 2012). Teatud mõttes sai selle tekstiga motiivile ring peale tehtud, kolme kümnendi jooksul on sellest välja pigistatud ilmselt kõik mis võimalik.

* * *

Kuid huvitav on täheldada, et kas kõnealuse motiivi tõttu või sellest sõltumatult saame viimastel aastatel tunnistada filoloogia väga jõulist tagasipöördumist Ameerika akadeemilistesse aruteludesse. Vaid õige väikese liialdusega võib väita, et filoloogia pole olnud Ameerikas ligemale sada aastat nii suure tähelepanu all kui viimasel viiel aastal. Missouri ülikooli klassikalise filoloogia õppejõud Sean Gurd, üks aktiivsemaid filoloogia eestkõnelejaid, kirjutas 2010. aastal koguteose „Filoloogia ja selle ajalood" tutvustuseks: „Praegu, pärast rohkem kui kakskümmend aastat pidevaid „tagasipöördumisi filoloogia juurde", mida kuulutati dekonstruktsiooni, uue medievistika, kriitilise bibliograafia ja globaalselt teadliku aktivistliku kriitika lipu all, on filoloogia muutunud uuesti auväärseks hoiakuks tänapäeva kirjandusteadlaste jaoks" (Gurd 2010 tagakaanel). Gurdi kogumik oli üks esimesi pääsukesi, mis kuulutas filoloogiale uut tulevikku Ameerika akadeemias. Seni kõige olulisema panuse on pakkunud Notre-Dame'i ülikooli emeriitprofessor James Turner oma mastaapse monograafiaga „Filoloogia: tänapäeva humanitaaria unustatud lätted", mis ilmus 2014. aastal (Turner 2014). See on väga ambitsioonikas katse panna viiesajal leheküljel kirja lääne humanitaarteaduste ajalugu filoloogia vaatenurgast.[1] Turner alustab tõdemusega, et XXI sajandi alguseks oli filoloogia ingliskeelses maailmas unustusse langenud, suure osa läinud sajandist on filoloogiat rünnatud, pilatud ja ära kasutatud, samal ajal kui XIX sajandil oli tegemist ühe kõige auväärsema distsipliiniga. Turner läheb oma käsitluses kaugemalegi, väites, et tänapäeva humanitaaria ongi sündinud filoloogia rüpest. Selleks teeb ta ulatusliku ekskursi filoloogia lätetele, alustades vaatlusega Vana-Kreekast, ent süvendades oma käsitlust alates XVIII sajandi keskpaigast ja keskendudes peamiselt Briti ja Ameerika filoloogilistele traditsioonidele. Kuigi Turneri raamatule on lihtne paljutki ette heita, alates humanitaaria liialt lihtsustavast taandamisest filoloogiale kuni ingliskeelse maailma põhjendamatule eelistamisele, on see suurepärane näide filoloogia taassünni uutest lootustest.

Sedasama tulevikulootust kannab noorte Ameerika ja Saksa germanistide kogumik „Filoloogia tulevik", mis ilmus samuti 2014. aastal (Bajohr jt 2014). Kogumiku sissejuhatus annab hea ülevaate filoloogia üle peetud uuematest arutlustest Ameerikas ning on kantud veendumusest, et termin *filoloogia* kannab endas väge, mis ei kao kunagi, mille tõmbejõud võib küll kohati kahaneda, et siis aga uuesti kasvada. Veendumus filoloogia uues tõmbejõus kannab kogumiku kümmet kaastööd, mille haare ulatub Nietzsche ja Hamanni tõlgendustest digitaalfilo-

[1] On huvitav märkida, et rööpselt Turneriga võttis humanitaarteaduste ajaloo kaardistamise ette Hollandi õpetlane Rens Bod (2013), kelle vaatevinkel on olulisemalt laiem, haarates filoloogia kõrval vaatlusse mitmed teisedki humanitaaria harud (muusikateadus, loogika, kunstiajalugu, keeleteadus, ajalookirjutus, retoorika ja poeetika). Bodi algatusel on viimasel kümnel aastal peetud viis esinduslikku konverentsi humanitaarteaduste ajaloost „Making of the Humanities", mis on andnud humanitaarteaduste ajaloo uurimisele sisse uue hoo, vt http://www.historyofhumanities.org/ (13. VI 2016). Konverentsiettekannete põhjal on ilmunud mitu mahukat koguteost, mille esimesed kolm köidet on tasuta veebis allalaetavad, vt http://www.oapen.org/search?keyword=%22The+Making+of+the+Humanities%22 (13. VI 2016). Hea kriitilise ülevaate nii Turneri kui ka Bodi uurimistööst pakub Stefan Collini (2015).

loogia katsetusteni. Otsapidi saab kogumikuga siduda ka ühe teise noorte filoloogide algatuse, nimelt Berliini Vaba Ülikooli juurde rajatud rahvusvahelise uurimiskeskuse Zukunftsphilologie ('tulevikufiloloogia').[2] Keskuse siht on toetada tänapäevaseid filoloogiauuringuid globaalses võtmes, siduda erinevate kultuuride tekstipärandeid ja nende uurimist. 2016. aastal asutati Brilli kirjastuse juurde uus ajakiri Philological Encounters, mille avanumbri kirev sisukord annab hästi aimu keskuse suurtest ambitsioonidest.

Tõenäoliselt kõige mõjukamaks ja laiahaardelisemaks filoloogia eest võitlejaks Ameerika akadeemias, ühtlasi Berliini Zukunftsphilologie keskuse peamiseks ideoloogiks on kujunenud Harvardi ülikooli sanskriti keele ja kirjanduse professor Sheldon Pollock. Märgiliseks võib lugeda tema 2009. aastal ilmunud artiklit „Tulevikufiloloogia? Ühe pehme teaduse saatus kõvas maailmas", mille algus kõneleb iseenda eest: „Tänapäeva filoloogia põhiküsimus, nagu mina seda näen, on see, kas filoloogia jääb üldse ellu; ja filoloogia ellujäämine ning see, kuidas seda tagada, on ainus, mis mind huvitab" (Pollock 2009: 931, vrd Pollock 2015: 34). Filoloogiat käsitab Pollock tekstide mõtestamise teadusena (*the discipline of making sense of texts*), piiramata seda sugugi pelgalt lääne traditsiooniga, vaid kutsudes üles globaalsele filoloogiale. Sellest üleskutsest sündis Pollocki hiljutine algatus, üks viimase aja kaalukamaid panuseid filoloogia uuendamisse: koos kahe kolleegiga toimetatud koguteos „Maailmafiloloogia", mis neljateistkümnes peatükis demonstreerib globaalse filoloogia võimalusi (Pollock jt 2015). Kogumikus eritletakse araabia, heebrea, hiina, jaapani, ladina, pärsia, saksa, sanskriti, türgi, vanakreeka jt keeltes kirjutatud tekste, pakkudes korraga nii sissevaateid filoloogilise mõtlemise ajalukku erinevates kultuurides kui ka analüüsinäiteid tänapäeva filoloogia võimalustest. Pollocki algatusele on hiljuti sekundeerinud Briti The Open University kirjandusprofessor Suman Gupta raamatuga globaalsest inglise filoloogiast, mis kaardistab viimaste kümnendite inglise filoloogia arenguid mitmes riigis, fookusega üleilmsetel väljakutsetel, millega distsipliin tänapäeval silmitsi seisab (Gupta 2015).

Pollocki pakutud „maailmafiloloogia" on siiski vaid üks näide, kuidas uuel aastatuhandel on ingliskeelses maailmas püütud filoloogiat viljastada uute eesliidetega, mis aitaksid vana mõistet muuta konkurentsikõlblikumaks (vt Eisner 2011; Warren 2010). Eespool juba mainisin medievistide katset üles soojendada XIX sajandil vermitud „uusfiloloogia" nimetust, nagu ka Culleri kuulutatud „antifundatsionistlikku filoloogiat", mis oleks kohane postmodernsele ajastule. Culleriga sarnases vaimus on Dartmouthi ülikooli kirjandusprofessor Michelle R. Warren käinud välja „postfiloloogia" idee, mis lõimiks postkolonialismi ja poststrukturalismi õppetunnid filoloogilisse traditsiooni (Warren 2003). Toronto ülikooli medievist William Robins on toonitanud filoloogia mitmekesist, kohati paradoksaalset iseloomu, mis on ajendanud teda sõnastama „disjunktiivse filoloogia" käsitust, mis püüaks rinnastada filoloogia erinevaid harusid (Robins 2004). Eespool mainitud Sean Gurd on kutsunud üles „radikaalsele filoloogiale", mille taotluseks on tähelepanu pööramine (vanade) tekstide ainulisusele, nende sattumusliku, ainelise ja ajaloolise iseloomu väärtustamisele (Gurd 2005). Viimaks ei ole filoloogia mõistagi pääsenud digitaalsest pöördest, mille käigus on kuju võtnud digifiloloogia järjest mõjukam suundumus (vt McGann 2013; ühe praktilise näitena võib nimetada alates 2012. aastast ilmuvat ajakirja Digital

[2] Vt http://www.forum-transregionale-studien.de/revisiting-the-canons-of-textual-scholarship.html (13. VI 2016).

Philology: A Journal of Medieval Cultures).

* * *

Kui visandatud ülevaate pealt tihata üldistada, siis näikse, et vähemalt Ameerika akadeemilises kontekstis on põhjust filoloogia lagunemise asemel rääkida filoloogia tagasitulekust. Filoloogia on ingliskeelses maailmas üha ulatuslikumate ja intensiivsemate ristviljastamiste objekt, sellega seotakse järjest sagedamini humanitaaria helgeid väljavaateid uuel aastasajal. Teisalt saab tõdeda, et mõistena on filoloogia pea viimseni ära tröövatud, see on muutunud iselaadi tühjaks tähistajaks, humanitaarteaduste kuldajastu sünonüümiks, mida igaüks täidab oma soovide, ootuste ja ihadega. Sellest saab soovi korral järeldada, et filoloogia nimes on midagi igavesti peibutavat, umbes nagu filosoofiagi mõistes, selle sümboolne kapital on tagasilöökide kiuste aina priskem, mis tähendab, et üha uued põlvkonnad saavad sellelt dividende lõigata. Nii tundubki, et me jääme ikka ja jälle filoloogia juurde tagasi pöörduma, filoloogia ei lagune kunagi, see jääb igavesti naasma, olgu siis tõrjutu, kummituse või kangelasena.

MAREK TAMM

Kirjandus

Auerbach, Erich 1969. Philology and Weltliteratur. Tlk Maire ja Edward Said. – Centennial Review, kd 13, nr 1, lk 1–17.

Bajohr, Hannes, Dorvel, Benjamin, Hessling, Vincent, Weitz, Tabea (toim) 2014. The future of philology. – Proceedings of the 11th Columbia University German Graduate Student Conference. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Bate, Walter Jackson 1982. The crisis in English studies. – Harvard Magazine, kd 85, nr 12, lk 46–53.

Bod, Rens 2013. A New History of the Humanities: The Search for Principles and Patterns from Antiquity to the Present. New York: Oxford University Press.

Busby, Keith (toim) 1993. Towards a Synthesis? Essays on the New Philology. Amsterdam: Rodopi.

Collini, Stefan 2015. Seeing a specialist: The humanities as academic disciplines. – Past and Present, nr 229, lk 271–281.

Culler, Jonathan 1990. Antifoundational philology. – Comparative Literature Studies. What is Philology?, kd 27, nr 1, lk 49–52.

Culler, Jonathan 2002. The return to philology. – Journal of Aesthetic Education, kd 36, nr 3, lk 12–16.

de Man, Paul 1982. The return to philology. – Times Literary Supplement, 20. XII, lk 1355–1356.

de Man, Paul 1986. The Resistance to Theory. Minneapolis–London: University of Minnesota Press.

Eisner, Martin G. 2011. The return to philology and the future of literary criticism: Reading the temporality of literature in Auerbach, Benjamin, and Dante. – California Italian Studies, kd 2, nr 1. http://escholarship.org/uc/item/4gq644zp (12. VI 2016).

Gupta, Suman 2015. Philology and Global English Studies: Retracings. New York: Palgrave Macmillan.

Gurd, Sean Alexander 2005. For a radical philology. – Iphigenias at Aulis: Textual Multiplicity, Radical Philology. Ithaca: Cornell University Press, lk 36–55.

Gurd, Sean (toim) 2010. Philology and its Histories. Columbus: Ohio State University Press.

Harpham, Geoffrey Galt 2005. Returning to philology: The past and future of literary study. – New Prospects in Literary Research. Toim Koen Hilberdink. Amsterdam: Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, lk 9–26.

Harpham, Geoffrey Galt 2009. Roots, races, and the return to philology. – Representations, nr 106, lk 34–62.

Lollini, Massimo 2011. Return to philology and hypertext in and around Petrarch's *Rvf*. – Humanist Studies & the Digital Age, kd 1, nr 1, lk 66–79.

McCarthy, Conor 2010. The Cambridge Introduction to Edward Said. Cambridge: Cambridge University Press.

McGann, Jerome 2013. Philology in a new key. – Critical Inquiry, kd 39, nr 2, lk 327–346.

Miller, Hillis Joseph 2015. Tales out of the (Yale) School. – Theoretical Schools and Circles in the Twentieth-Century Humanities. Literary Theory, History, Philosophy. Toim Marina Grišakova, Silvi Salupere. New York: Routledge, lk 115–132.

Nichols, Stephen G. 1988. Editor's preface. – Romanic Review. The Legitimacy of the Middle Ages, kd 79, nr 1, lk 1–16.

Nichols, Stephen G. 1990. Introduction: Philology in a manuscript culture. – Speculum. A Journal of Medieval Studies. The New Philology, kd 65, nr 1, lk 1–10.

Patterson, Lee 1994. The return to philology. – The Past and Future of Medieval Studies. Toim John Van Engen. Notre-Dame: University of Notre-Dame Press, lk 231–244.

Pickens, Rupert T. 1994. The future of old French studies in America. The „old" philology and the crisis of the „new". – The Future of the Middle Ages: Medieval Literature in the 1990s. Toim William D. Paden. Gainesville, FL: University Press of Florida, lk 53–86.

Pollock, Sheldon 2009. Future philology? The fate of a soft science in a hard world. – Critical Inquiry, kd 35, nr 4, lk 931–961.

Pollock, Sheldon 2015. Philologia rediviva? – Bulletin of the American Academy of Arts & Sciences, kd 68, nr 4, lk 34–36.

Pollock, Sheldon, Elman, Benjamin A., Chang, Ku-ming Kevin (toim) 2015. World Philology. Cambridge, Mass.; London: Harvard University Press.

Robins, William 2004. Toward a disjunctive philology. – The Book Unbound: Editing and Reading Medieval Manuscripts and Texts. Toim Siân Echard, Stephen Partridge. Toronto: University of Toronto Press, lk 144–158.

Said, Edward W. 1978. Orientalism. New York: Pantheon Books.

Said, Edward W. 2003. Introduction to the fiftieth-anniversary edition. – Erich Auerbach, Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature. Tlk Willard R. Task. Princeton –Oxford: Princeton University Press, lk ix–xxxii.

Said, Edward W. 2004. Humanism and Democratic Criticism. New York: Columbia University Press.

Zumthor, Paul 1987. La lettre et la voix. De la „littérature" médiévale. Paris: Seuil.

Turner, James 2014. Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Vadde, Aarthi 2012. The re-return to philology. – Novel, kd 45, nr 3, lk 461–465.

Warren, Michelle R. 2003. Post-philology. – Postcolonial Moves: Medieval Through Modern. Toim Patricia Clare Ingham, Michelle R. Warren. New York: Palgrave Macmillan, lk 19–45.

Warren, Michelle R. 2010. Introduction: Relating philology, practicing humanism. – PMLA, kd 125, nr 2, lk 283–288.

EESTI FILOLOOGIA ON ELUS

Siinne artikkel tõukub kolmest momendist: konverentsiks „Filoloogia lagunemine" ettevalmistatud ettekandest, konverentsil kuulatud esinemistest ning Mati Hindi ettekandest ja selle põhjal valminud ja siinsamas Keele ja Kirjanduse numbris avaldatud artiklist, mis ühes osas keskendub Tallinna Ülikooli eesti filoloogia õppekavale.

Eesti filoloogia on oluline distsipliin Eesti Vabariiki kui tervikut silmas pidades. Eesti Vabariigi põhiseaduse preambula, mis sätestab eesmärgina eesti rahvuse ja kultuuri säilimise tagamise läbi aegade, on oluline nurgakivi eesti filoloogia mõtestamisel ja arendamisel nii teadusalana kui ka õppevaldkonnana. Selles suhtes nõustun professor Hindiga, kes märgib: „Eesti filoloogia kui rahvuskultuuri ülioluline komponent on osa Eesti riigi olemasolu põhjendusest."[1]

Samas, lugedes Mati Hindi kriitikat Tallinna Ülikooli praeguse eesti filoloogia õppekava kohta, ei saa mitme asjaga nõustuda. Kõigest aga järgnevalt allpool.

Konverentsi „Filoloogia lagunemine" üheks algtõukeks oli eeldus, et filoloogiat enam ei ole olemas, et see on lagunenud. Väideti, et kirjandusteadus ja keeleteadus on üksteisest lahku kasvanud ning ülikoolides õpetatakse kirjandust ja keeleteadust distsipliinidena lahus.

Siinne kirjutis lähtub just ülikooli õppejõu seisukohast, silmas pidades õppekavade arendamist. Tallinna Ülikoolis on saanud ja saab õppida bakalaureusetasemel eesti filoloogiat. Erinevalt Tartu Ülikoolist pole keeleteaduse ja kirjandusteaduse õpetamist lahku löödud, keeleteadlased ja kirjandusteadlased on töötanud ja töötavad ka ühes struktuuriüksuses, alates 2015. aasta sügisest on koos ühes instituudis ka võõrfiloloogid, filosoofid, ajaloolased, kultuuriteadlased, antropoloogid – kogu Tallinna Ülikooli humanitaaria. Õppekavana on „Eesti filoloogia" ka praegu täiesti olemas.

Eesti filoloogia kui õppekava säilimise algne põhjus on arvatavasti see, et TLÜ üks eelkäijatest Tallinna Pedagoogikaülikool keskendus õpetajakoolitusele ning eesti keele ja kirjanduse õpetajate magistritasemel ettevalmistamiseks oli vajalik bakalaureusetaseme pädevus nii eesti kirjanduses kui ka eesti keeles. Ka Tallinna Ülikooli asutamisel 2005. aastal jäädi sama malli juurde. Tõenäoliselt oli tolleaegse otsuse taust seotud õpetajakoolitusega ja võib-olla ka sooviga eristuda Tartu Ülikooli vastavatest õppekavadest.

2015. aastaks oli toimunud hulk muutusi. Ennekõike oli muutunud situatsioon kõrghariduses nii Eestis kui ka maailmas, selle taustaks olid üldised arengud, üliõpilaste ja ühiskonna ootuste ning hariduskontseptsioonide teisenemine.

Tallinna Ülikool reageeris neile muutustele päris paindlikult: läbi viidi struktuurireform, mille käigus koondusid kõik TLÜ humanitaarid ühte instituuti – TLÜ humanitaarteaduste instituuti (TÜHI). Muutunud situatsiooni tajudes ja aru saades, et endiselt jätkata ei saa, asus TÜHI läbi viima ka õppekavareformi, mille aluseks oli eelnevast erinev haridusfilosoofia. TÜHI õppekavareformi aluskontseptsiooniks on see, et tänapäeva maailmas on vaja laiapõhjalisi kombineeritud teadmisi, oskust seostada erinevaid erialasid,

[1] M. Hint, Mõõtmised ei loo teooriat. – Keel ja Kirjandus 2016, nr 8–9, lk 627.

iseseisvat mõtlemist ja võimet ühendada õpitud teadmisi reaalse eluga.

Samas on TÜHI õppekavareformi taga ka eeldus, et kõrgharidust ei ole võimalik omandada kolme aastaga, bakalaureuseõppele peab järgnema magistriõpe. Bakalaureuseõppekavade eesmärk on eelkõige vahendada laiapõhjalisi üldkultuurilisi teadmisi, õpetada koguma ja sünteesima infot ja anda ühe distsipliini alusteadmised. Seega võib öelda, et bakalaureuseõpe on alusetapp kõrghariduse omandamisel. Magistriõppekavade eesmärk on aga erialane spetsialiseerumine ning süvendatud erialateadmiste omandamine.

Sellist kontseptsiooni järgivadki kõik TÜHI uued bakalaureusekavad. Õppekavad on laia profiiliga, koosnevad üleülikoolilistest ainetest, ühistest üleinstituudilistest humanitaaria aluseid tutvustavatest üldainetest, peaerialast ja kõrvalerialast. Kõiki bakalaureuseõppekavade peaerialasid on võimalik võtta ka kõrvalerialana. Nii korreleeruvadki kõik TÜHI õppekavad üksteisega, peaerialasid on võimalik kombineerida erinevate kõrvalerialadega, kõik ained on võrdse mahuga (6 EAP) ja neist moodustuvad plokid, mida saab õppekavade raames vabalt kombineerida.[2]

Sellest kontseptsioonist ja muutunud haridussituatsioonist lähtub ka uus eesti filoloogia bakalaureuseõppekava, millel on kolm peaeriala: 1) eesti keel ja kirjandus; 2) eesti keel teise keelena ja eesti kultuur; 3) referent-toimetaja. Kõiki peaerialasid on võimalik üliõpilastel omandada ka kõrvalerialana, nii eesti filoloogia õppekava sees kui ka juhul, kui nad õpivad teiste TÜHI õppekavade järgi.

Paraku oli professor Mati Hint oma ettekandes ja ka siin ajakirjas avaldatud artiklis selle uuendatud eesti filoloogia õppekava suhtes kriitiline. Toon välja mõned punktid, milles ta eksib, ja mõned, milles TÜHI õppekavareform lähtubki teistest alustest.

Esiteks on uue õppekava aluseks eeldus, et see annab alushariduse. Bakalaureuseõppele peab järgnema magistriõpe, mis tähendab ka seda, et kunagist viieaastast eesti filoloogia programmi pole võimalikki kolme aastasse ära mahutada. See seab piirid ainete hulgale ja sisule. Eesti filoloogia õppekavas keskendutakse kõige olulisemale, destilleeritakse välja eesti filoloogia tuum.

Mati Hindil on ekslik arvamus, et „Õppekava koostatakse pigem käepärast olevate õppejõudude harrastustest lähtudes, mitte ainevaldkonna sisemisest ja traditsioonilisest loogikast lähtudes."[3] See pole kindlasti nii. Otsused, milliseid aineid pakkuda, on väga hoolega läbi mõeldud, eesmärgiks on keskenduda just kõige olulisematele teadmistele, mille kava lõpetaja peab omandama.

Nii koosnebki eesti filoloogia õppekavas eesti keele ja kirjanduse peaeriala kolmest moodulist: eesti keel, eesti kirjandus ja tekstiloome. Eesti keele mooduli eesmärk on anda üliõpilastele võimalused omandada teadmised eesti kirjakeelest, eesti keele struktuurist, eesti keele kohast ning variatiivsusest ajas ja ruumis. Eesti kirjanduse moodulis omandatakse teadmised eesti kirjanikest, võtmeteostest ja nende kirjandusloolisest kontekstist ning õpitakse tänapäevaseid teooriaid rakendades analüüsima erinevaid kirjandustekste. Tekstiloome moodulis õpitakse end kirjalikult väljendama korrektses eesti keeles, arvestades erinevaid tekstitüüpe, samuti õpitakse refereerima ja kirjutama akadeemilisi erialaseid tekste. Seega on nende kolme mooduli koondeesmärk anda üliõpilasele võimalus omandada eesti keele ja kirjanduse tuum: teadmised eesti keelest, teadmised eesti kirjandusest ja oskused neid teadmisi korrektselt ja loovalt eesti keeles väljendada.

Mati Hint heidab ette, et eesti filoloogia üliõpilasel pole võimalik õppida soome ja saksa keelt. Otse vastupidi,

[2] TÜHI õppekavade kohta vaata tutvustust ja veebirakendust TLÜ veebilehel http://tyhibaerialad.tlu.ee/

[3] M. Hint, Mõõtmine ei loo teooriat, lk 635.

tänu kõrvalerialade süsteemile on eesti filoloogia õppekaval õppijal võimalik omandada terve kõrvaleriala kas saksa keelest ja kultuurist või soome keelest ja kultuurist, ja seda on märgatavalt rohkem, kui eesti filoloogia õppekava järgi on varem võimalik olnud saksa või soome keelt õppida. Tuleb juhtida tähelepanu ka sellele, et vahepealsetel aastatel ei kuulunud soome ega saksa keel üldse eesti filoloogide õppeprogrammi.

Mati Hint on kriitiline ka referenttoimetaja peaeriala aine „Ingliskeelsete tekstide refereerimine" suhtes ja nimetab, et seda läbides saab üliõpilane „tehnikumi tasemel praktilised oskused".[4] Otse vastupidi, see aine on võtmelise tähtsusega, kuna selle eesmärk on just taandada inglise keele mõju erialases ja ametialases suhtluses ning õpetada ingliskeelsetes tekstides esitatud informatsiooni korrektses eesti keeles edasi andma.

Mati Hint kritiseerib ka instituudi üldainete ploki „Humanitaaria alused" õpiväljundeid („Õppija mõistab üleilmastumise sügavamaid juuri ja ajaloo kulgu mõjutavaid tegureid") ja küsib: „Kas õppija mõistab ka eesti keele ja kultuuri osa üleilmastumise oludes omaenda identiteedi kujundamisel?"[5] Olen veendunud, et just kombinatsioon humanitaaria üldküsimustest ja meie rahvuskultuuri suhestumisest sellega on üks võtmeteema, millele eesti filoloogia õpingutes tuleb keskenduda. Meie rahvuskultuur on osa suuremast süsteemist ja omaenese rahvusliku identiteedi kujundamine selles ülemaailmses süsteemis on asi, mille üle nii õppejõud kui ka üliõpilased peavad mõtlema ja arutlema.

Mati Hint avaldab muret, et „Tallinna Ülikoolil on eeldused olla suurepärane ja efektiivne integratsioonimootor, aga see ei ole võimalik omaenda eesti identiteeti nõrgestades".[6] Meie rahvuskultuuri ja identiteeti ei nõrgestata, eesti filoloogial on Tallinna Ülikoolis jätkuvalt oluline roll, kuid vaade sellele on avaram ja seda suhestatakse teiste humanitaarteadustega ning muu maailmaga.

Kõige olulisem on aga muidugi õppekava järgi õpetatavate ainete sisu. Ka õppekava sees peaks keeleteaduse ja kirjandusteaduse vahel looma suurema sünergia ja näiteks üliõpilastöödes tuleks ühendada keele ja kirjanduse erinevaid aspekte. Selliseid töid on küll ka praegu juba tehtud, nt on kasutatud keeletehnoloogilisi programme kirjandusteoste tekstikorpuses tekkivate sõnakorduste mustrite analüüsimiseks või on ühendatud lingvistiline tekstianalüüs ja ilukirjandusteose tekstianalüüs. Tavapärasemad käsitlused, nagu erinevate kirjanike stiili ja sõnakasutuse analüüsid, on esindatud niikuinii. Üpris suur tööpõld võiks olla digitaalhumanitaaria valdkonnas. Siit edasi laiemaks minnes saab komplekssselt uurida keeleja kirjandusmuutusi internetis jms.

TÜHI õppekavade süsteemi tugevus ja võimalus on aga see, et kohustuslike kõrvalerialade kaudu on võimalik ettevalmistusbaasi ja ka üliõpilastööde fookust veelgi laiendada. Nii saavad eesti filoloogid juurde õppida näiteks ajalugu, kultuuriteadust, filosoofiat, teisi keeli ja kultuure (näiteks soome, saksa, itaalia, jaapani) või ka antropoloogiat. Ja süsteemi edasi arendades miks ka mitte ühiskonnateadusi, loodusteadusi, matemaatikat, digitaalhumanitaariat – nii et saadud bakalaureusekraad oleks kompleksne ja ühendaks erinevaid distsipliine.

See annaks lahenduse ka Martin Ehala esile toodud soovile, et eesti keele ja kirjanduse õpetajate ettevalmistus oleks laiapõhjalisem – hõlmaks lisaks keelele ja kirjandusele ka teisi valdkondi – ühiskonda, ajalugu jms.[7] Uue eesti filoloogia õppekava lõpetajatel on olnud võimalus omandada bakalaureusetaseme teadmised väga laias areaalis ja seega on neil hea ja laia-

[4] Samas, lk 635.
[5] Samas, lk 636.
[6] Samas, lk 636.
[7] Vt M. E h a l a, Refiloloogia ja selle kolm komponenti. – Keel ja Kirjandus 2016, nr 8–9, lk 609.

põhjaline alus magistritasemel eesti keele ja kirjanduse õpetajaks õppimisel.

Minu artikli pealkirjaks on „Eesti filoloogia on elus". Tallinna Ülikoolis pole ta kunagi surnud olnudki, kuna õppekavana on ta kestnud kogu aeg. Väljakutseks on nüüd aga see, kuidas me eesti filoloogiat sisustame. Kas me jätkame vanaviisi, nagu on tehtud aastakümneid, või hoopis katsume sisu muuta, võib-olla lausa „refilologiseerida" Martin Ehala mõistes? Uute õppekavade loomine annab alati võimaluse seni tehtut üle vaadata, uut lisada ja ebaolulist kõrvale jätta.

Me peame tõdema, et maailm on muutunud, õppijad on muutunud ja kõrgharidus peab sellele muutumisele reageerima. Kui Mati Hint märgib, et arusaam eesti filoloogiast on 1920. aastatest kuni siiamaani olnud ühesugune, siis praegu ongi aeg eesti filoloogia sisu ja olemuse üle järele mõelda: keskenduda olulisele, eesti filoloogia tuumale, kombineerida seda teiste erialadega ja suhestada laiema maailmaga. Kui loome õppekavale tänapäevase, ühiskonda ja üliõpilasi kõnetava sisu, siis võime ka aastakümnete pärast kinnitada: „Eesti filoloogia on elus!"

PIRET VIIRES

EESTI KIRJANDUSMUUSEUMI JUHTIMISEL ALUSTAS TEGEVUST EESTI-UURINGUTE TIPPKESKUS

Veebruarikuus tehti teatavaks üheksa Eesti teaduse tippkeskust, mis pälvisid Euroopa Liidu Euroopa Regionaalarengu Fondi toetusraha. Humanitaaria valdkonnas rahastatakse aastatel 2016–2023 Eesti Kirjandusmuuseumi hallatavat Eesti-uuringute Tippkeskust (EUTK, ingl Centre of Excellence in Estonian Studies ehk CEES), mille juht on EKM-i folkloristika osakonna juhtivteadur Mare Kõiva. Tippkeskus koondab 15 personaalset ja institutsionaalset uurimisgruppi (peamiselt nn PUT-id ja IUT-id), milles osaleb üle 60 doktorikraadiga teadustöötaja ning üle 50 doktorandi EKM-ist, Tartu Ülikooli humanitaarteaduste ja kunstide ning loodus- ja täppisteaduste valdkonnast, Eesti Keele Instituudist, Tallinna Ülikoolist, Eesti Muusika- ja Teatriakadeemiast ning Tallinna Tehnikaülikooli küberneetika instituudist. Tippkeskuse sihiks on Eesti-uuringud kõige laiemas mõttes, transkultuuriliste ja emblemaatiliste nähtuste kompleksne uurimine eesti keele- ja kultuuriruumis; omaette fookus on digihumanitaaria ja arvutianalüüsi arendamisel.

Sedakaudu kuuluvad tippkeskuse uurimissfääri eesti keel koos oma allkeelte ja murretega, lokaalsed nähtused, nagu regilaul, laulupeod ning koorilaululiikumine, algupärane poeetiline kultuur, pühapaigad, Eesti diasporaad ja rahvusrühmad (nt venekeelne elanikkond, vanausulised, soome-ugri rahvusvähemused, seosed naaberrahvastega). Lisaks pakuvad huvi globaalsed kultuurisuunad ja ülemaailmsete kultuurinähtuste kohalikud variatsioonid (eeposed, huumor, mütoloogia, filosoofilised lahknevused jne), taasloodud moderniseeritud vormid (nt punklaulupidu), kõikvõimalikud tänapäeva kultuurinähtused, sh transmeedialised tekstid ja nende toimimine. Tippkeskuse ambitsioon on tuua ühe vihmavarju alla üksteisega külgnevad uurimisprojektid kirjandusning keeleteaduses, arvutilingvistikas, folkloristikas, filosoofias ja muusikateaduses, et tekitada nende vahel dialoog. Nõnda taaslähendab tippkeskus muuhulgas traditsioonilise filoloogia koostisosi, lisades neile aga palju muudki.

28.–29. aprillini 2016 toimus Jõgevamaal Tõrve külas EUTK avakonverents „Eesti-uuringute interdistsiplinaarsed dialoogid", mille raames esimesel päeval tutvustati konsortsiumiga liitunud uurimisprojekte ning kogunesid valdkondadeülesed töörühmad, et täpsustada edasisi koostööplaane.[1]

Kirjandusteaduse projekte on tippkeskuses neli. TÜ maailmakirjanduse professori Jüri Talveti projekti „Eesti kirjandus võrdlevas paradigmas" kolm peasuunda on maailmakirjanduse mõiste ja korpuse konstrueerimine kui eesti kirjandustraditsiooni osa, kirjandussuhted ühisel ajaloolisel kultuuriväljal ja võrdlev poeetika. Projekti raames koostatakse andmebaase ja digikogusid (EEVA, EWOD, „Eesti värss", kriitikaantoloogia). TÜ kirjandusteooria professori Marina Grišakova projekti „Esilduvad lood: jutustamine ja ühine

[1] Konverentsi toimumist toetas Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu, see on seotud Eesti Teadusagentuuri projektiga IUT 22-5 „Folkloori narratiivsed ja usundilised aspektid".

tähendusloome narratiivses keskkonnas" eesmärk on uurida, kuidas komplekssete süsteemidena funktsioneerivad narratiivsed keskkonnad mõjutavad jutustamistegevust: kuidas narratiive kaasluuakse, millised hübriidsed narratiivsed-performatiivsed vormid selle tulemusena tekivad ning kuidas reageerivad narratiivsed keskkonnad ühiskondlikele muudatustele.

EKM-i vanemteaduri Marin Laagi uurimisprojekti „Eesti kirjanduse formaalsed ja informaalsed võrgustikud kultuuriloo allikate põhjal" fookuses on kirjandusajaloo protsesside, elulookirjutuste ja rahvuskultuurilise mälu uurimine nelja suuna kaudu: 1) biograafika ja elulookirjutus, 2) väliseesti ja eksiilkirjandus, 3) kirjandus totalitaarsetes režiimides, 4) digitaalne representatsioon. TLÜ vene kirjanduse professori Irina Belobrovtseva projekti „Eesti Ida ja Lääne vahel: „oma", „teise", „võõra", „vaenlase" kujundite paradigma 20. sajandi Eesti kultuurides" siht on paradigmasiseste muutuste näitel lahti seletada, millist rolli mängib enamuse identiteedi säilimises „teise" tunnetamine.

TÜ praktilise filosoofia professori Margit Sutropi projekti keskmes on niihästi filosoofilised, teaduslikud, eetilised kui ka argielulised lahkarvamused kontseptuaalsest, metafüüsilisest ning praktilisest vaatepunktist. Eesmärgiks on luua integreeritud käsitlus, milles näiteks teadmine, et emotsioonidel on narratiivne struktuur, võiks aidata lahendada emotsionaalseid lahkarvamusi.

Kirjandusteaduse ja filosoofiaga haakub EKM-i folkloristide tegevus. Mare Kõiva projekt „Folkloori usundilised ja narratiivsed aspektid" taotleb lõimitud uuringuid narratiivsuse, religioossuse, kujundkõne, huumori, teksti, tüpoloogia jm alal. Projekti kolm peavaldkonda on usundiuurimine, narratiivsuse teoreetiline ja rakenduslik analüüs ning kujundkõne ja folkloori lühivormide alus- ja rakendusuuringud. Arendamisel on etnobioloogia-etnobotaanika, etnomeditsiin, etnoastronoomia ja huumoriuuringud. Eesti Rahvaluule Arhiivi vanemteaduri Mari Sarve projekt „Folkloor kultuurilise kommunikatsiooni protsessis: ideoloogiad ja kogukonnad" uurib, milleks rahvaluulekogusid ühiskonnas vaja on olnud, millistest eesmärkidest lähtuvalt neid on loodud ja kujundatud ning milleks kasutatud. Uurimisrühma ambitsioon on tuua esile arhiivipõhise folkloristika väärtus.

Keeleteaduse vallas arendab TÜ üldkeeleteaduse professor Renate Pajusalu oma projektis „Referentsiaalsed vahendid eesti ja naaberkeeltes: eksperimentaalne lähenemine" katsemeetodeid, mis toetaksid korpusuuringutel põhinevaid vaatlusandmeid. Projekt kuulub võrdleva pragmaatika valdkonda, võrreldavad keeled on eelkõige eesti, lõunaeesti, vene ja soome, kuid plaanis on uurida ka muid soome-ugri keeli (nt ungari) ja teisi eesti keele kontaktkeeli. TÜ dotsendi Liina Lindströmi projektis „Eesti murrete süntaks" keskendutakse murdesüntaksi korpuspõhise uurimise võimalustele. TÜ tänapäeva eesti keele professori Helle Metslangi projekti „Kirjakeele morfosüntaksi varieerumise [KIMOVAR] integreeritud mudel: pilootuuring eesti keele näitel" eesmärk on analüüsida keele varieerumist mitmes perspektiivis: ajaloolises (kirjakeele morfosüntaktiliste nähtuste dünaamika XVI–XXI sajandil), sünkroonses (nii kirjalikud kui ka suulised registrid), üksiknähtuste (nt üldküsilause, tuumverbikonstruktsioonid, analüütilisus-sünteetilisus) ja keelevariantide kui tervikute plaanis (nt XVI–XVIII sajandi kirjakeel kui vahekeel). EKI vanemteaduri Kristiina Rossi projekti „Kultuurinihe eesti keeles 17./18. sajandil" sisu on regilaulu ja luterlike kirikulaulude XVII ja XVIII sajandi tõlgete korpusepõhine keeleline võrdlus eesmärgiga selgitada kahe allkeele kõrvutuse kaudu moodsa XIX sajandi eesti kirjakeele (ja kultuuri) tekkemehhanisme.

TÜ keeletehnoloogia vanemteaduri Heiki-Jaan Kaalepi arvutilingvistiline projekt „Eesti keele arvutimudelid" katab neli allvaldkonda: arvutimorfoloogia, -süntaksi, -semantika ja -pragmaatika. Selle sihiks on: 1) tekstipõhine morfoloogiline ühestamine ja eesti keele

muutesüsteemi süstemaatiline esitus; 2) leksikaalgrammatiliste konstruktsioonide tuvastamine ja konstruktsioonipõhise lähenemise ühendamine sõltuvussüntaktilise analüsaatoriga; 3) semantika sidumine teiste analüüsitasanditega ja vahendite väljatöötamine tervikтekstide tähenduse esitamiseks; 4) eesti kultuuriruumis toimuva suhtluse uurimine multimodaalse agendi modelleerimiseks. EKI vanemteaduri Meelis Mihkla projekti keskmes on kõnestiilide, lauseprosoodia ja fonoloogilise varieerumise uurimine eksperimentaalsete ja korpuspõhiste meetoditega, kasutades andmestikuna loetud ja spontaanset kõnet, kõnestiilide salvestisi ning eksperimentaalselt ja välitööde intervjuudel kogutud materjali. Rakenduslik eesmärk on täita tekst–kõne-sünteesi arendamise aktuaalseid ülesandeid, milleks on kõnestiilide ja lauseprosoodia modelleerimine ning fonoloogilise varieerumise probleemi lahendamine grafeemfoneem teisenduses. TTÜ küberneetika instituudi vanemteadur Einar Meister juhib eesti keeletehnoloogia programmi rahastatud projekti kõnekorpuste arendusest. Küberneetika instituudi foneetika ja kõnetehnoloogia laboris on hiliskümnendil välja töötatud eestikeelse kõnetuvastuse tehnoloogia ja mitmeid pilootrakendusi, mida kasutatakse edukalt radioloogias pildikirjelduste dikteerimiseks ja meediamonitooringus, lisaks on loodud mobiili- (nt dikteerimine) ja veebirakendusi (kõnesalvestuste automaatne transkribeerimine). Peamisteks tegevussuundadeks on olnud 1) kõne variatiivsuse eksperimentaalfoneetilised uuringud, 2) kõnetuvastuse ja audiovisuaalse kõnesünteesi mudelite arendus ja 3) kõnekorpuste loomine.

EMTA professori Jaan Rossi projekt analüüsib muusika performatiivseid aspekte, keskendutakse muusikaloos ja muusikalise teatri uurimises valitsevale huvikeskme nihkele muusikateoste tekstidelt sündmuste, etenduste ja muusikaelu praktikate uurimisele. Kognitiivses muusikateaduses pööratakse tähelepanu interpreetide tegevuse eri külgedele muusika esituse käigus.

Tippkeskuse taotluses kavandatud tegevuste piires alustavad tööd 12 töörühma valdkondadeüleste teemadega: ajalooliste väljendus- ja kultuuripraktikate uuringud, biograafika, digitaalhumanitaaria ja keeletehnoloogia, eetika, keele- ja vaimufilosoofia, kirjakultuuri ja kirjandusuuringud, korpuspõhised keele-, kirjanduse- ja folklooriuuringud, kõne- ja muusikauuringud, migratsiooni- ja diasporaauuringud, narratiiviuuringud, nüüdiskultuuri (sh meedia) uuringud, soouuringud ning usundi- ja müüdiuuringud. Avakonverentsi teise päeva ettekanded lähtusidki juba uute töörühmade rõhuasetustest.

Tippkeskuse uudiseid saab jälgida veebilehel www.folklore.ee/CEES, kus on kättesaadavad avakonverentsi kava ja teesid, juba on välja kuulutatud ka Eesti-uuringute Tippkeskuse aastakonverents ja Kreutzwaldi päevade 60. konverents „Suuline ja kirjalik kultuuris: põimumised ja põrkumised", mis toimub 12. ja 13. detsembril 2016. aastal Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis (vt http://www.folklore.ee/CEES/2016/konve_2.htm).

PIRET VOOLAID,
JOHANNA ROSS

ÕNNITLEME!

5. VIII Nikolai Baturin – 80
10. VIII Eino Koponen – 60
11. VIII Triinu Pakk – 50
29. VIII Anu Haak – 75
30. VIII Piret Järvela – 60

3. IX Jaan Rannap – 85
Eva Toulouze – 60
21. IX Helju Nigols – 90
Tiia Kriisa – 75
30. IX Jaak Rähesoo – 75

KOLLEEGIUM:

Mati Erelt,
Cornelius Hasselblatt,
Tiit Hennoste,
Hasso Krull,
Johanna Laakso,
Kazuto Matsumura,
Helle Metslang, Sirje Olesk,
Karl Pajusalu, Peeter Päll,
Raimo Raag, Rein Raud,
Kristiina Ross,
Jüri Talvet, Peeter Torop,
Jaan Undusk,
Ülo Valk, Mart Velsker,
Tiit-Rein Viitso,
Märt Väljataga,
Haldur Õim

TOIMETUS:

Peatoimetaja
Joel Sang 6449 228
Tegevtoimetaja
Tiina Hallik 6449 126
Kirjandusajalugu, folkloristika
Mall Jõgi 6449 126
Brita Melts 6449 228
Kirjandusteooria ja -kriitika
Johanna Ross 6449 126
Keeleteadus
Maria-Maren Linkgreim 6449 126
Tehniline toimetaja
Astrid Värv 6449 126

TOIMETUSE AADRESS:

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn.

http://kjk.eki.ee
e-ISSN 2346-6014

e-post: kk@eki.ee

Trükkida antud 2. IX 2016.
AS Pakett,
Laki 17, 12915 Tallinn.
6563 639

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida telefonil 6177 717 või aadressil www.tellimine.ee/ajakirjad/keel-ja-kirjandus

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, LLBA (CSA Linguistics & Language Behavior Abstracts, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopuse (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory andmebaasi, CEEOL-i (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR-i (Eesti Rahvusraamatukogu) digitaalarhiivi ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography".

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.

© Keel ja Kirjandus ® Kujundanud Jüri Kass SA Kultuurileht

CONTENTS

JOEL SANG. Disintegrating? Not disintegrating? 577
LINNAR PRIIMÄGI. Philology that is no more 584
MARTIN EHALA. Re-philology and its three components 601
TIIT HENNOSTE. Liberation of philology from Excel: The programme of a Cubo-Futurist Neo-Philology 611
MATI HINT. Measurements do not create a theory 627
ÜLO VALK. Disintegration or renewal of folkloristics? Some philological perspectives 638
KRISTIINA ROSS. Hymn translations and the history of Estonian philology 652
ARNE MERILAI. Deictic close reading 669
MÄRT VÄLJATAGA. On tense and consciousness: Tense and the centre of orientation in Estonian complement clauses 681
EVA VELSKER, MART VELSKER. Return of the South Estonian language into literary prose 699
MAREK TAMM. The return to philology: An American view 714

PRO ET CONTRA
PIRET VIIRES. Estonian philology alive and kicking 721

REVIEW 725

Tekstis kasutatud lühendid:

EAP = Euroopa süsteemi ainepunkt; **EKI** = Eesti Keele Instituut; **EMTA** = Eesti Muusika- ja Teatriakadeemia; **ERM** = Eesti Rahva Muuseum; **SKS** = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura; **TLÜ** = Tallinna Ülikool; **TTÜ** = Tallinna Tehnikaülikool; **TÜ** = Tartu Ülikool.

K e e l e d: **hbr** = heebrea; **kr** = kreeka; **lad** = ladina; **pr** = prantsuse; **sks** = saksa.

78167

JÄRGMISTES NUMBRITES

- Anna Sophie ja Gustav Adolf Stackelbergi Euroopa-reisist 1979–1799
- Marie Under tõlkijana
- Mida teha *suremusega*?
- (:)kivisildniku antihumanism

2.80 eurot

ISSN 0130-1441